

Sezai Ozan Zeybek

HAYVANLAR

Türkiye'nin Yakın Tarihinde

HAYVANLAR

Sosyal Bilimleri İnsan Olmayanlara Açmak

Sezai Ozan Zeybek

NOTA
GENE

NOTA
GENE

Bu kitap, "biz kimiz" sorusuna alışılmamış bir cevap veriyor.

Hayvan-insan ilişkileri üzerinden toplum bilimlerindeki kimi kavramları (millet, aile, adalet, eşitlik, kalkınma...) tartışmaya açarken Türkiye yakın tarihinin çeşitli fasıllarını da başka bir gözle yeniden mercek altına alıyor.

Başiboş köpekler, yurt dışından getirilen inekler, orman zararlısı ilan edilen keçiler, zehir soluyan solucanlar, çalışmayı reddeden arılar, asker edilen hayvanlar gibi farklı temalar ve failer üzerinden mekânsal ilişkilere, Türkiye siyasetine, ekolojiye odaklanıyor. Her bir hayvan hikâyesi bize yaşadığımız dünyanın başka bir yüzünü gösteriyor.

Aklımı kurcalayıp duruyor: Bu beden benim mi? Vücudumdaki bakterilerin ve virüslerin DNA'sı benim "insan" DNA'larımdan daha fazla. Kuru ağırlığımın %10'u bakteri. Bağışıklık sistemim, sindirimim onlara emanet. Bu beden benim mi? Anneler başka bir insana can veriyor. Bir süre ortak bir yaşam devam ettiriyorlar. Hangisi kimin bedeni? Bir sürü organizma, bana ait zannettiğim sınırların içinde buluşuyor, birbiriyle savaşıyor, çoğalıyor, birleşiyor, büyüyor, yardımlaşıyor; beni (artık her neysem) hayatta tutuyor yahut öldürüyor. Hasbelkader biraraya gelmişiz işte. İstediyim sınırı çekeyim; havada uçan, delikten geçen, camdan süzülen bir sürü canlı ile ister istemez haşır neşir oluyorum. Mutfağımda bir karınca yuvası var. Bu ev benim mi?

TÜRKİYE'NİN YAKIN TARİHİNDE
HAYVANLAR

Sosyal Bilimleri İnsan Olmayanlara Açmak

Sezai Ozan Zeybek

NotaBene Yayınları

**TÜRKİYE’NİN YAKIN TARİHİNDE HAYVANLAR
Sosyal Bilimleri İnsan Olmayanlara Açmak**

Sezai Ozan Zeybek

Editör: Yalçın Bürkev

Kapak Görseli: Serpil Odabaşı

Kapak Tasarımı: Erkal Tülek

Dizgi: Ulaş Akyol

Şan Ofset Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti. Sertifika no: 45170
Hamidiye Mahallesi, Anadolu Caddesi No:50 Kağıthane/İstanbul 0212 289 24 24

1. Baskı

2020

İstanbul

ISBN : 978-605-260-218-8

www.notabene.com.tr • info@notabene.com.tr

facebook: @NotaBeneYayinlari • twitter: @NotaBeneY • instagram: @notabene.yayinlari

© Renas Yayıncılık Matbaacılık Filmcilik Reklam Yazılım Donanım Bilişim San. ve Tic. Ltd. Şti.

Rasimpaşa mah. Duatepe sok. 59/B, Yeldeğirmeni, Kadıköy / İstanbul

Tel: (216) 337 20 26 GSM: 533 680 51 59 Sertifika No: 18074

TÜRKİYE’NİN YAKIN TARİHİNDE HAYVANLAR

Sosyal Bilimleri İnsan Olmayanlara Açmak

Sezai Ozan Zeybek

Doç. Dr. Sezai Ozan Zeybek

Boğaziçi Üniversitesinde İşletme bölümünü “bu olmasa gerek” diye ite kaka okurken hasbelkader aldığı bir sosyoloji dersi hayatını değiştirdi. Boğaziçi Sosyolojide yüksek lisans yaptı, sonra London School of Economics and Political Science’ta (LSE) ikincisini... Yaptığı küçük şehir etnografisiyle İngiltere’deki The Open University’den 2012 yılında beşerî coğrafya alanında doktora aldı. Tezinde mahallede gün deviren adamları, sürekli başka yerlere kaçmayı hayal eden gençleri, Romanların maruz kaldığı gündelik ayrımcılığı, sıkılmayı ve daha ışıltılı hayatlarla kendini kıyaslayarak yaşamayı anlattı. Zamanın ve mekânın belirli bir iktidar ağında nasıl ince ince örüldüğünü tahlil etti.

Doktoradan sonra Türkiye’ye döndü. Sabancı, Okan, Yeditepe Üniversitelerinde ders verdi. Nihayet Bilgi’de Yardımcı Doçent olarak çalışmaya başladı. Beş sene boyunca yüzlerce öğrenciye “her şeyin acımasızca sorgulandığı” dersler anlatmaya gayret etti. Bu arada iki çocuğu oldu. Bir yandan babalık deneyimleri ve şehrin cinsiyetli mekânı hakkında akademik makaleler, diğer yandan çocuklara masallar yazmaya başladı. 2020 itibariyle yayınlanmış beş çocuk kitabı var.

2017’de doçentliğini aldı, ancak gelişen olaylar karşısında Bilgi’den istifa edip Almanya’ya taşınmak zorunda kaldı. Berlin’deki Alice Salomon’da ekoloji ve postkolonyalizm dersleri vermeye devam ediyor, Forum Transregionale Studien’da araştırmacı olarak çalışıyor.

Şehitlik, beklemek, baba olmak, hafıza siyaseti, vicdanî ret ve ekoloji ile ilgili makaleleri var. Akademik olmayan ve gündem dışı yazılarını koyduğu bir de blogu bulunuyor: <http://ozanoyunbozan.blogspot.com/>. Matematik Köyü’ndeki Sosyoloji Programı’nda her yaz Türkçe ders anlatma özlemini gideriyor.

İçindekiler

Teşekkür	7
1. Adalet	11
2. Düşmanların Hayvanları, Hayvanların Askerliği İnsan Olmayan Kolektifler	23
2'ye ek- Geçmişî Fillerle Temize Çekmek Japonya'nın Kahraman Hayvanları	61
3. Yerinden Edilenler, Yerlerine Gelenler Endüstriyel Hayvancılık ve Kürt Sorunu	67
4. Sokağa Düşenler, Aileye Katılanlar Köpek Merkezli Bir Şehir Analizi	93
5. Müşterek Zarar, Kamusal Fayda Fennî Ormancılığın Keçilerle İmtihanı	109
6. Taban Hareketleri, Motor Sesleri Toprak Altı Hayatı ve Bağışıklık Sistemi	147
7. Kızgınlık, Endişe, Umut	167
Kaynakça	189

Teşekkür

Bu kitabı yazarken pek çok kişiden yardım ve ilham aldım. Bunların bir kısmı insan. Ama katkının büyüğü, yaptıklarıyla beni hayrete düşüren, kendimi baştan sona sorgulamamı sağlayan ve en nihayetinde bu kitabı yazmama vesile olan insan olmayan varlıklardan geldi. Ne yazık ki bir çoğuyla çok zor koşullar altında karşılaştım, mesela tavuk çiftliklerinde. Önemli bir bölümüyle şahsî tanışıklıklar kuramadım. Kitabı bitirirken fark ediyorum: Doğrudan ilişkilere dayanan hayvan (ve hattâ bitki) etnografilerine ne kadar çok ihtiyacımız var. Elinizdeki kitabın soluğu buna yetmedi. Umuyorum ki bu tarz araştırmaların devamı gelir, daha iyileri yapılır. Kitabı, bu koca uzayda aynı minik küreyi paylaştığımız, kader birliğimiz olan hayvan yoldaşlarımıza ithaf ediyorum.

Bir de her adımda bana destek olmuş, önümü açmış, hayatıma güzellik katmış insanlar var elbette. Bunları yazarken onlara ne kadar çok borçlandığımı yeniden fark ediyorum.

Evvela Türkiye’de, Hong Kong’ta ve Berlin’de derslerimi almış öğrencilerimle başlamak istiyorum. Sınıf, benim için hep bir laboratuvar oldu. İyi pişmemiş fikirlerimi orada test ettim, bu konuları en anlaşılacak şekilde ifade etmeyi orada öğrendim. Onlardan gelen bazı sorular karşısında tüm içeriği baştan

düşünmem gerekti. Umarım ben de onların hayatına bir nebze güzellik katabilmişimdir.

Yazmak insanı çok yalnızlaştırabiliyor. “Bu kadar hengâmede sesim birine ulaşıyor mu?” gibi sorular insanın kafasını ister istemez kurcalıyor. Böyle anlarda bir okuyucudan gelen takdir, yorum, ufak bir paylaşım bile insana büyük cesaret veriyor. Sosyal medyaya pek çok açıdan sinir olsam da o kanalla bana ulaşmış tüm okuyucularıma minnet borçluyum. Bazen çok zor zamanlarda bilmeden de olsa beni ayağa kaldırdılar.

Bir de yazdıklarımı okuyup yorum yapan, “o öyle değil ama” diyen tanıdıklar var. Hemen her yazdığımı takip eden ve konu hakkındaki birinci el bilgisiyle bana çok yardımı olan Mehmet Alkan’a özel teşekkürler. Burcu Meltem Arık’a, Joachim Radkau’ya ve tüm bunları bir de masal diliyle yazmamı teşvik eden, o masalları alan, yaygınlaştıran, oyuncağını diken tanıdığım en maharetli insan Nurten Ceceli Alkan’a müteşekkirim.

Kitabın çeşitli bölümlerini pek çok yerde sundum, anlattım, gelen katkılarla geliştirdim. Berlin’deki Zentrum Moderner Orient’ten Katharina Lange’ye, Bilgi Üniversitesi’ndeki Politik Ekoloji konferansını beraber düzenlediğimiz Fatma Nil Döner ve Irmak Ertör’e, European Society of Environmental History konferansındaki oturumu organize eden Mehmet Kendil ve Özlem Altınkaya’ya, Artuklu Üniversitesine, Hong Kong’ta beni ağırlayan Lingnan Üniversitesine (özellikle Murat Es, Rolien Hoyng ve Hui Po Keung’a), Ortadoğulu hayvanları dert eden Viyana Üniversitesinden Yavuz Köse ve aynı zamanda editörüm olan Onur İnal’a, bir bölümün İngilizce basıldığı kitabın diğer editörü Ethemcan Turhan’a, İKSV’de her yeni icadımı sunmam için fırsat yaratan Zeyno Pekünlü’ye, yıllardır bin bir zorlukla Yeşilkamp’ı organize eden, yaşlı-genç bir sürü insanı buluşturan ve beni de defalarca çağırmış Yeşil Düşünce ekibine, bu çalışma süresince bana fon sağlayan Academy in Exile’a sonsuz teşekkürler.

Yeşilgazete’de yazı yazmaya beni teşvik eden ve kitabın kutu içindeki bilgilerini derlememe vesile olan Alev Karakartal’a, “Anavarrza” Alper Tolga Akkuş’a ve bilhassa da gazetenin gönüllü çalışanlarına buradan selam ediyorum, sağolun. Yıllardır devam etmekte olan bu girişimin Türkiye çevre hareketinde ne kadar önemli bir rol oynadığını sanıyorum ilerde daha iyi anlayacağız. Bu ekibin parçası olduğum için kendimi çok şanslı hissediyorum.

Tüm bu süreçte ülkenin çeşitli köşelerinde, Bitlis’te, Çanakkale’de, Diyarbakır’da, Muğla’da, Balıkesir’de bin bir güçlkle alternatif hayatlar kuran, başka türlü üreten, çevresiyle başka türlü ilişkiler kurmaya uğraşan güzel insanlara denk geldim. Bu coğrafyanın aykırıları, iyi ki varsınız. Bunların içinden Abdullah Aysu’yu, Durukan Dudu’yu, Defne Koryürek’i ve çevre hakkında yazdığım ilk yazıya vesile olan İlhan Koçulu’yu ayrıca anmak istiyorum.

Türkiye’deki çalışma arkadaşlarımla “solucanın sosyolojisi olur mu” temalı, şakayla karışık muhabbet ederdik. İş bu noktaya kadar geldi. Galiba olabiliyormuş. Bilgi’deki herkese destekleri için teşekkürler. Ama yıllarca hem aynı ofisi paylaştığım hem de kendisinden çok şey öğrendiğim Kenan Çayır’a ayrıca teşekkür etmek istiyorum. Hâlâ Nesin Matematik Köyü’nde Ferhat Kentel, o ve ben her yaz sonu buluşuyor, Türkiye’nin dört bir yanından gelmiş katılımcılarla beraber sosyoloji haftası düzenliyoruz. Oradaki ve sonrasında İzmir’deki sohbetleri senenin geri kalanında her yerde anlatıyorum, çünkü orası benim için kurtarılmış bölge, soluk alma mekânı.

Bu kitapta bolca zikredilen Latour, Descola, Mitchell gibi isimleri, yine Bilgi’de küçük bir okuma grubu kurarak uzun uzun tartışmıştık. Ne şanslıymışız. Her şey dönemin dekanı Aydın Uğur’un “dünya değişiyor, bildiklerimizin tekrarı olmayan, bize bilmediklerimizi gösterecek yeni konular hakkında okuyalım,”

demesiyle başladı. Sonra kendimizi kireç taşının kimyasal özelliklerini tartışırken bulduk. Onca iş yükünün arasında buna vakit ayırmayı öncelik hâline getirmiş o grubu özlüyorum. Bu kitap, o buluşmalar olmasaydı asla ortaya çıkmazdı.

Kitabı daha görmeden bana inanan, sohbetiyle, samimiyetiyle içimi rahatlatan, Türkiye'de bana başka türlü bir yayıncılığın mümkün olduğunu ispat eden kitabın editörü Yalçın Bürkev'e ve NotaBene yayınlarına, kapağı çizen Serpil Odabaşı'na son aşamadaki destekleri için teşekkürler.

Tüm sancılı süreçlerde arkamızda duran Nimet Zeybek ve Necati Zeybek'in haklarını ödeyemem.

Tüm kitabı birkaç defa okuyan, düzelten, manevî destek olan, fikir veren, zaman yaratan, (boşuna uğraşıyorum, katkılarını saymakla asla bitiremeyeceğim), bu teşekkür yazısında dahi tuzu olan Hilâl Alkan, hayatımın yarısı. Bir de iki çocuğumuz... Büyük olan Azade atlara meftun. Aziz ise böcek düşkünü. Bakalım büyüyünce ne olacaklar? Bu kitabı ilerde okuduklarında ne düşünecekler?

İyi ki hayatımdasınız.

Berlin,

14 Şubat 2020

1

Adalet

Elinizdeki kitabın iki temel amacı var. İlki, toplum bilimlerindeki kimi temel kavramları (hak, eşitlik, millet, adalet, aile...) insan olmayan varlıklar, özellikle de hayvanlar üzerinden bir daha tartışmaya açmak; bu kavramların sınırlarını göstermek, yerlerine yeni kavramlar ve yeni düşünce biçimleri önermek. Diğeri ise, bu coğrafyanın yakın tarihini başka varlıkları da hikâyenin içine katarak farklı bir gözle bir daha anlatmak: Kürt meselesini ineklerle ve koyunlarla, cumhuriyetin kuruluş yıllarını keçilerle ve ormanlarla, İstanbul'un dönüşümünü köpeklerle, endüstriyel tarıma geçişi solucanlarla düşünmek. Bu esnada da anlatılagelen kimi bilindik hikâyeleri sorgulamak, daha büyük ölçekli dönüşümlerle ilişkilendirmek.

Ancak bunlar için, önce diğer varlıkları içine hapsettiğimiz kategorileri, varsayım silsilesini, tahakküm ilişkilerini sorgulamamız gerekiyor. Onlar bize tersini ispat etmek için ellerinden geleni zaten yapıyor. Yaşamlarıyla zekâ, sabır, duygusal bağlılık, vefa, direnç, planlama becerisi, toplumsal hayat ve intibak gibi pek çok konuda eşsiz örnekler sunuyorlar. Ancak yine de insanların buna ne kadar şahitlik edebildiği, insan-hayvan arasında gözetilen ayrımları, hiyerarşileri ne kadar sorgulayabildiği şüpheli.

Bu kitapta ileri süreceğim temel iddialardan biri bu: Kullandığımız kavramlar, insanı hayvandan ayırdığı düşünülen eşikler

Masamda çalışıyorum. Pencere-ler açık, dışardan bahar kokuları ve kuş sesleri geliyor. Şehrin her yerinden hayat fişkırıyor. Bir arı giriyor içeri, istifimi bozmuyorum. Bir süre dolaşıyor, sağı solu yokluyor. Birbirimize ilişmıyoruz. Gömleklerimden birinin koluna giriyor. Çıksın diye bekliyorum, çıkmıyor. Bir saat, iki saat; varlığını unutuyorum. Akşam olurken çıkıyor, odada bir tur atıyor ve geldiği gibi gidiyor. Üç gündür bu böyle. Başka bir arı olamaz, çünkü doğrudan gömleğe gidiyor. Odamı tanıyor. Yiyecek bulmuş olsa (gömleğimin reçele bulanması olmayacak iş değil) gider gelir, kovana yiyecek taşır, arkadaşlarını çağırır Ama bu arı akşama kadar gömlek kolunun içinde vakit geçiriyor. İşten mi kaytarıyor? Bir arı bunu yapabilir mi?

aslında son derece seçici, sınırlayıcı bir bakış açısının ürünü. Üstelik bu kavramlarla sadece onlara değil, kendimizin başka var oluş ihtimallerine de ket vuruyoruz. Bütün bedenimizle belirli alışkanlıkların, kalıp düşüncelerin, ontolojinin içine gömülüüz. Oysa bu dünyada feyz alınabilecek, başka türlü duyguları ve oluşları harekete geçirebilecek pek çok ihtimal var. Yeni bir dünya için yeni hayaller, yeni ilişkiler gerekiyor ve bunların bir kısmı hâlihazırda gözlerimizin önünde yaşanıyor.

Aklımı kurcalayıp duruyor: Bu beden benim mi? Vücudumdaki bakterilerin ve virüslerin DNA'sı benim "insan" DNA'larımdan daha fazla. Kuru ağırlığının %10'u bakteri. Bağışıklık sistemim, sindirimim onlara emanet. Bu beden benim mi? Anneler başka bir insana can veriyor. Bir süre ortak bir yaşam devam ettiriyorlar. Hangisi kimin bedeni? Bir sürü organizma, bana ait zannettiğim sınırların içinde buluşuyor, birbiriyle savaşıyor, çoğalıyor, birleşiyor, büyüyor, yardımlaşıyor; beni (artık her neyse) hayatta tutuyor yahut öldürüyor. Hasbelkader biraraya gelmişiz işte. İstedğim sınırı çekeyim; havada uçan, delikten geçen, camdan süzülen bir sürü canlı ile ister istemez haşır neşir oluyorum. Mutfağımda bir karınca yuvası var. Bu ev benim mi?

Bir örnekle çeşitlilik ve ontoloji derken ne kastettiğimi açayım. Av esnasında bazı yerli topluluklar maske takar. Bunu yapmaktaki amaçları hayvanı korkutmak değil (zaten avlanacak hayvanın korkutulmaması gerekir), hayvandan gizlenmektir. Gizlenmek deyince modern akla muhtemelen sadece kamuflaj geliyor, yani avı gafil avlamaya yönelik işlevsel bir şaşırtmaca. Oysa antropolog Philippe Descola'ya göre maskenin tek işlevi bu değil, aynı zamanda hayvanın avcısını tanıması engellenmiş oluyor (Descola 2013 s. 19-20). Çünkü bazı toplumlarda hayvanların intikam alabileceğinden endişe ediliyor.¹ Üstelik intikam alma becerisi sadece yırtıcı

¹ Descola, sınırlı sayıdaki toplumdaki bahseder. Dolayısıyla maske sembolünün her yer için geçerli olan evrensel açıklamasını sunmaz.

hayvanlara atfedilmiyor. Kuşlar, kemirgenler ve maymunların intikamından da endişe ediliyor.

Dolayısıyla mevzuyu salt can korkusuyla açıklamak, daha karmaşık toplumsal sistemleri ıskalıyor. Burada endişe duyulan husus, daha ziyade türler arasındaki kurulu dengenin bozulması. Bu yüzden kimi toplumlarda av esnasında maskenin arkasına saklanılıyor, kimisinde ise öldürülen hayvana karşılık ormana yahut görünmeyen varlıklara hediye veriliyor. Amaç, dengeyi muhafaza etmek.

Şaman Amazon yerlilerinden olan Açuvarlar, hayvanları akraba olarak görüyor; Kolombiya’da yaşayan Makunalar ise potansiyel eş olarak (a.g.e., s. 8). Bu toplumlarda insanlar ve diğer canlılar arasında keskin bir ayrım bulunmuyor: Ağaçlar, hayvanlar, insanların da dahil olduğu her tür, birer “halk” olarak kabul ediliyor. Dolayısıyla *halkların kardeşliği* insan türüyle sınırlı değil. Her halkın kendine has töreleri, niyetleri, bilgileri olduğu varsayılıyor. Dünya, bizim ontolojik varsayımlarımızdan farklı olarak, insan erkeğinin tepede olduğu ve “az gelişmiş” canlıların aşağı doğru dizildiği (yerliler, kadınlar, çocuklar, hayvanlar, bitkilerden oluşan) hiyerarşik bir üçgen olarak tasnif edilmiyor.

Eşik çizgisinin (bizimki gibi) olmayışı, farklı bir ontolojiye dayanıyor. Liselerde ontoloji, “varlık ve var oluş felsefesi” olarak öğretilir. Yanlış değil, ama izaha muhtaç. Ontolojinin temel sorusunu şöyle özetleyebiliriz: Ben neyim; diğer varlıklarla (Tanrı, diğer insanlar, ağaçlar, kuşlar vs.) ilişkim ne? Onlardan farkım ne?

Philippe Descola’ya göre Orta Asya’dan Afrika’nın belli bölgelerine ve Amerika kıtasına uzanan geniş bir coğrafyada bu soruya (bütün çeşitliliğine rağmen) ortak bir daire etrafında cevap verilmiş. O da şu: Diğer varlıklarla bedenlerimiz (dışımız) farklı; ancak içimiz (ruhumuz, enerjimiz, canımız...) aynı/benzer. Onların da iç dünyası (ruhları) bizimki gibi (Descola 2013 4., 5., 6. ve 11. bölümler). O yüzden hayvanların da mesela komşuluk ilişkileri olabiliyor.

Savaşabiliyor, kin güdebiliyor, intikam alabiliyorlar. Temel olarak insan gibi yaşıyorlar. Bütün farklı halkların (insan olsun, olmasın) uyduğu bazı ortak, “toplumsal” kurallar var.

Bir yanıyla burada da insan merkezli bir bakış tespit etmek mümkün, sonuçta diğer varlıklara insanî nitelikler atfediliyor. Fakat bizim bugün aşına olduğumuz ve fark etmeden kullandığımız insan merkezci çerçeve ile bu bahsi geçen çerçeve taban tabana zıt. İnsanî nitelikleri diğer türlere yakıştıran Şamanlığı *insan referanslı* (antropogenic), bugün yaygın olan ontolojiyi ise *insan merkezci* (antropocentric) olarak niteleyebiliriz.²

İnsan merkezci ontoloji kimya ve biyoloji bilimine dayanıyor ve Şamanlardan farklı olarak kabaca şunu ileri sürüyor: Bedenlerimiz ortak yapı taşlarından oluşur. Su, karbon, hücreler, organlar... birbirine benzer. O hâlde malzeme, yani kılıf aynı. Farklı olan, bizi diğer varlıklardan ayıran içimiz. İnsanın ruhu/zekâsı var, gülüyor,

konuşuyor, ağlıyor... Hayvanlar bundan mahrum.

Özetle biri içimiz aynı, dışımız farklı; diğeri içimiz farklı, dışımız aynı diyor.

	İç	Dış
İnsan Referanslı (Şamanlık-Açıarlar)	Aynı	Farklı
İnsan Merkezci	Farklı	Aynı

Şu nokta önemli: Şamanlar, kartalın insan olduğunu zannetmiyor; kafaları o anlamda karışık değil. Ancak insanla hayvanın ortak bir iç tasarımı (ruhu, enerjisi...) olduğunu varsayıyorlar. Arada aşılmaz bir ayrım değil, geçişlilik görüyorlar. Hattâ kimi özel durumlarda, bazı kişilerin hayvanların “donuna” girebildiğini; yani örneğin kurtların dünyasına geçiş yapabildiğini düşünüyorlar (Harvey 2005 s. 10-21).

² Varoluş evrenindeki ihtimaller yalnız bu ikisiyle sınırlı değil. Şamanlığın ve insan merkezci ontolojinin haricinde Descola iki ayrı küme daha tarif eder: Afrika'dan Çin'e uzanan geniş bir coğrafyada yakın zamanlara kadar kullanılagelmiş benzerlikler ontolojisi (Analoji) ve daha çok Avustralya yerlileri ile sınırlı kalmış Totemizm. Her biri, beni diğerlerinden ayıran nedir, sorusuna farklı cevaplar üretmiştir. Toplumsal yapı, akrabalık ilişkileri, mimarî ve hattâ inançlar bu sorulara verilen cevaplar doğrultusunda şekillenmiştir.

Buradaki derdim hayvanların ruhu olduğunu ispat yahut iddia etmek değil. İlerleyen bölümlerde bunun şiddete engel olmayabileceğini ve doğayla barışık yaşama karşı duyulan nostaljinin neye tekabül ettiğini tartışacağım. Ancak şu noktada yine de farklı anlam dünyalarının olabileceğini ve bunların “yanlış bilgi” denip geçilemeyecek karmaşık sistemlere bağlı olduğunu fark etmek önemli. Her toplumsal örgütlenme, farklı anlam kümeleri ve başka sınırlar hayal etmiş. Bu örgütlenmelerin içinde belki de en önemlisi, adaletin tesisiyle ilgili olanlar. Bu bahsi biraz açayım.

Adaletin “Ruhu”

Adalet kırılımandır. Atinalı tarihçi ve General Tukidides (ölümü M.Ö. 400 civarı) şöyle der: “İnsan öyle bir canlıdır ki adalet talebi ancak iki taraf da buna eşit derecede ihtiyaç duyuyorsa mütalaa edilir. Fakat eğer arada belirgin bir güç farkı varsa güçlü istediğini dayatır, zayıfa kabul etmek kalır” (alıntılan Weil 1959 s. 141).

O hâlde bir tarafın diğerinden açıkça güçlü olduğu durumlarda

Kargalar doğduklarında insan gibi çaresizdir. Hayatta kalmayı, hattâ uçmayı dahi doğumdan sonra bağ kurdukları diğer varlıktan öğrenirler (bu genellikle dişi karga olur). Keza düşmanlarını bile bilmezler. Hiç öğretilmezse, bir karga kendisini yemek isteyen kedinin yanına konabilir. O yüzden kolektif bir bilgi dağarcığını genç nesillere hızla aktarırlar. Bir karga diğerini belli bir sesle “dik-kai” anlamına gelecek şekilde uyarırsa, bu uyarı genç karganın bedenine nakşedilir, bir daha unutulmaz. Kedinin tehlikeli olduğu, seslerle diğer nesillere aktarılır. Kargalar hiyerarşik canlılardır, bir tür aile yapıları vardır. Lider karga (alfa erkeği) dövüşte yenilince eşi de kademe kaybeder. Birlikte iki numaraya düşerler. Yeni lider, hiyeraşide alttan bir eş seçmiş olsa dahi, o da otomatik olarak bir numaraya yükselir. Liderin eşi, eskiden boyun eğdiği daha iri kargalara dahi diklenebilir (Lorenz 2004’ten özet, 5. bölüm).

Kargalarla ilgili bu kadarcık gözlem bile aramızdaki mesafeyi azaltmıyor mu?

adaletin tesisi zorlaşır. Nietzsche, adaletin esasının bir tür denge, müteakabiliyet, hesaplı bir değiş tokuş olduğunu ileri sürer (Nietzsche 1994 s. 64). Eğer denge yoksa, biri diğerine ucu bucağı olmayan usûllerde zulmedebilir. Soykırımlar, devletlerin yaptığı katliamlar yahut insanların mezbahalarda hayvanlara yaşattıkları, böyle bir asimetriyle, yani aradaki (hayalî yahut gerçek) denkliğin kopmasıyla mümkün olur. Bizim kanun, din, ahlâk diye anlattıklarımızın önemli bir bölümü aslında bu meseleyle uğraşır: Sınır çeker, ölçü koyar, denge kurar. Tam eşitlik mümkün olmasa da belirli bir daire etrafında kişilere “haddini bildirir.”

Bugün duvarların arkasına gizlenmiş şiddet ve fabrika usûlü üretim, bu sınırların tümüyle ihlâl edilebilmesine imkân tanıyor. Varlıkların dışı, yani kılıfları (bedenleri, kemikleri, meyveleri...) hadsiz şekilde insanın hizmetine sunulurken içleri (canları, ruhları, bize benzeyen duygu dünyaları) inkâr ediliyor. Bu şekilde dünyanın geri kalanı nesneleştiriliyor. Bir yanıyla çok işlevsel, çünkü üretim patlaması ve yoğun tüketim bu sayede mümkün oluyor. Ancak “haddini bilmez” bir yönü de var. Zira yaşamları, ölümleri, itibarları, ruhları olmayan canlılar metalaşüyor, et-süt-yumurtakereste sektöründe “ucuz üretim girdisine” dönüşüyor (Patel ve Moore 2017). İkinci bölümde göstereceğim üzere şiddet, başka ontolojik prensiplerle hareket eden diğer toplumlarda da var; ancak denkliğe yönelik herhangi bir sınır tanınmadığı zaman sistemli zulüm sürekli hâle geliyor. Yerlileri, kadınları, siyahları, çocukları, işçileri, köleleri değersizleştiren anlam dünyası, benzer saiklerle tüm diğer varlıkları (tavukları, inekleri, arıları, ağaçları...) değersiz görmeye ve imha etmeye devam ediyor.

Buna mahkûm değiliz. Şiddetin radikal şekilde, üstelik diğer canlıları da kapsayacak şekilde sınırlanmış olduğu pek çok başka örnek var. Denklik kuran kanunlar, ilişkiler, değerler belki de buna yönelik ilk adım olarak düşünülebilir. Ancak burada, “o hâlde Şamanlığa geçelim” şeklinde bir öneride bulunmuyorum. Zaten öyle

Manisa-Kula'nın köylerinde yakın zamanlarda ikinci nesil tavuk çiftlikleri kuruldu. Bunlar 70-90 bin hayvan kapasiteli, et tavukçuluğu yapan dev ölçekli kapalı alanlar. Kurulmuş eski çiftlikler ise (eski dediğim 2000'lerin başı) 10-12 bin kapasiteli. Yenilerle rekabette zorlanıyorlar. Tavukçuluk, parça başı sistemi üstüne kurulu. Markasını bildiğimiz tavuk şirketleri kamyonlarla civcivleri getiriyor, çiftliklere teslim ediyor. 45 gün sonra da geri alıyor. Üretici sözleşmeli çalışıyor, kilo başına para alıyor. Zayıf %7'yi geçerse kendisinden para kesiliyor. Bu sistemde metrekaresine 16 hayvan düşüyor. Hayvanlar genetiği değiştirilmiş, yüksek proteinli, katkı maddeli yemlerle besleniyor; antibiyotikli hava soluyor. Bu dünyada görüp görecekları bu dört duvar, o da yalnızca bir buçuk ay. Sonra da kesimhane... Çiftleşmiyor, koşamıyor, hattâ doğru dürüst yürüyemiyorlar. Zira etleri şişirilmiş, kemikleri ağır çekmesin diye inceltilmiş, kırılgan... Mutant dönmüşler. Başlangıçta tavuk çiftliklerine fazladan civciv konuyor. Örneğin 13 bin yerine 18 bin. 30 gün sonunda canlılar nefes alamaz hâle geldiklerinde şirketin kamyonu gelip 4-5 binini alıyor, geri kalanlara yer açıyor. Böylelikle işletme tam randımanla çalışmış oluyor. Erken alınanlar öğütülerek (çok sevdiğimiz) kedi-köpeklerle mama yapılıyor yahut "piliç" çevirme oluyor. Buna seyreltme deniyor. Ne yaşamına ne ölümüne şahit olabildiğimiz "canlar" seyretiliyor.

bir geçiş mümkün değil; çünkü anlattıklarım birer "inançtan" ibaret değil. Bir sonraki bölümde detaylı inceleyeceğim üzere, şiddetin derecesi ve mahiyeti dünyayla kurulan son derece maddi ilişkilerle dayanıyor. Belirli bir hayat örgüsünün içinde, belirli faaliyetler etrafında, belirli araçların/aktörlerin buluşmasıyla ortaya çıkıyor. Sadece kafamızın içindekilerle olup bitmiyor.

Yine de yaşadığımız dünyada tek ihtimal olmadığını hatırlamak ve hattâ bizimkinin en hakkaniyetlisi veya zirve noktası olmayabileceğini fark etmek çok önemli. Elinizdeki kitabın temel amaçlarından biri, bizi diğerlerinden ayıran her tür sınırın (tarihsel

ağırlığını teslim etmekle birlikte) keyfilğine, gelip geçiciliğine vurgu yapmak.

İlerleyen bölümlerde iktidar, adalet, eşitlik, şiddet gibi genelde insan-insan ilişkileriyle sınırlı bazı kavramları daha geniş, yani insan türünü aşacak şekilde bir daha ele alıyorum. Nerede tıklandıklarına odaklanıyorum. Ancak amacım sadece kavramların soy kü-tüğünü çıkarmak yahut meseleyi düşünce sistemleri çerçevesinde tartışmak değil. Daha ziyade bu kavramların materyal gerçeklikle, fiziksel-coğrafi dönüşümlerle, eşitsizliklerle ilişkilerini etüt etmek. Daha önce belirttiğim gibi, bu esnada da yaşadığımız coğrafyanın tarihinden bazı fasılları insan olmayan aktörleri dahil ederek yeniden anlatmak.

Kitap yedi buçuk bölümden oluşuyor. Bir sonraki bölümde **(Düşmanların Hayvanları, Hayvanların Askerliği)** asker edilen ve/ya düşman görülen hayvanlara bakıyorum. Bu sırada da kitabın temel kuramsal çerçevesini geliştiriyorum. Bunun için insanla sınırlı olmayan kolektiflere, insanı diğer varlıklara bağlayan daha geniş ilişkiler ağına odaklanıyorum. Şiddet ve militarizme, ruh-beden ayırımına ve toplumun sınırlarına dair yeni kavramlar ve düşünme şekilleri sunuyorum. Özetle insanın içinden değil, diğer varlıklarla kurduğu ilişkilerden başlayan materyalist bir çalışma metodolojisi öneriyorum.

Takip eden buçuk uzunluktaki bölüm **(Geçmiş Fillerle Temize Çekmek)**, bir önceki bölümdeki savaş, hayvanlar ve hafıza eksenindeki tartışmaya örnek mahiyetinde. Japonya'da İkinci Dünya Savaşı'nda öldürülmüş ve bugün kahraman statüsündeki hayvanların hikâyesini anlatıyorum.

Üçüncü bölümde **(Yerinden Edilenler, Yerlerine Gelenler)** aynı tartışmayı devam ettiriyor, bu defa şiddetin Türkiye'deki izlerini sürüyorum. Bu minvalde Kürt meselesini ve tarımda izlenen politikaları inceliyorum. Biyo-politika kavramı etrafında

Türkiye’de hayvancılığın, daha doğrusu hayvancılığın gerektirdiği belirli yaşama şekillerinin ve mekânların nasıl dönüştüğüne, devletin “güvenliği” sağlamak adına ne tür güvencesizliklere yol açtığına bakıyorum. Burada da odak noktam yine insandan ziyade yaşam alanları/kolektifler.

Dördüncü bölüm (**Sokağa Düşenler, Aileye Katılanlar**) şehir hayatı ve köpekler hakkında. Sahipsiz bırakılan, sokakta yaşayan, barınaklara kapatılan veya aile ferdi gibi muamele gören farklı köpeklik hâlleri üzerinden İstanbul’un birkaç yüz yıllık dönüşümünü anlatıyorum.

Beşinci bölümde ise (**Müşterek Zarar, Kamusal Fayda**) bu defa keçiler ve ormanlar üzerinden Osmanlı’dan Cumhuriyet’e kamulaştırma politikalarına odaklanıyorum. Bu sırada kamusal-özel ikilisinin çeperinde kalmış “müşterek” kavramını yeniden tartışmaya açıyorum.

Altıncı bölümünün (**Taban Hareketleri, Motor Sesleri**) odak noktası toprak ve toprağın altında yaşayan canlılar, en başta da solucanlar. Endüstriyel tarıma geçişle beraber bu görece az bilinen coğrafyada nelerin değiştiğine değiniyorum, başka prensiplere dayanan alternatif üretim modellerinin neler olabileceğinden bahsediyorum.

Yedinci ve son bölümde (**Kızgınlık, Endişe, Umut**) tüm bu tartışmaları sonuca bağlıyorum.

Yazıdaki akışın arasına giren kutu içindeki hikâyeler, alıntılar ve bilgiler, kimi yerde genel kanaati bozan kimisinde ise sunulan argümanı destekleyen paralel bir hat olarak okunabilir. Oraları atlayarak okumak yahut sadece oraları okumak da mümkün.

2

**Düşmanların Hayvanları,
Hayvanların Askerliği**

İnsan Olmayan Kolektifler

Eski Ahit'te Samson'un [bazı kaynaklarda Şimşon diye çevrilmiş] Filistinlilerden aldığı intikam anlatılır. Samson, Filistinli kayınpederi tarafından karısının bir başkasına verildiğini duyunca, kıra çıkıp üç yüz çakal (bazı kaynaklarda tilki) yakalar. Bunları kuyruklarından çiftler çiftler birbirine bağlar, attığı düğümün ortasına birer çıra yerleştirir, çıraları yakar ve çakalları Filistinlilerin tarlalarına salar. Bu şekilde demetleri, ekinleri, üzüm bağlarını ve zeytinlikleri yakmayı başarır. Bu yetmez, ardından kendisini öldürmeye gelen bin tane Filistinliyi bir eşeğin çene kemiğiyle öldürür (Yargıçlar, 15: 4-5, 15).

Bu ayetlerin kabul gören yaygın yorumu, inananların [Musevîlerin] her türlü güçlüğü yeneceği, en güçlü düşmanı bile alt edebileceği şeklindedir. Bu yolda hiç akla gelmeyecek araçlar bile (eşek kemiği, çakal), Tanrı'nın inayetiyle ölümcül hâle gelebilir, yani çok daha güçlü düşmanları yenmeye yarayabilir. Önemli olan gücün kendisi değil, Tanrı'nın isteğidir.

Fakat görüleceği üzere bu hikâyede yalnızca Filistinliler ve Samson yok. Arada kalmış üç yüz çakal silah hâline getiriliyor ve bunun sonucunda yanarak ölüyor. Denebilir ki hikâye mecazî, insanların ders çıkarması için anlatılmış. Ancak işin aslı, hayvanların silah yahut asker olarak kullanılması, tarihte sık rastlanan bir vaka ve günümüzde de devam ediyor. Bombardıman kelimesi bile, Yunanca arı demek olan *bombos*'tan geliyor. Çünkü eskiden düşmanın üstüne arı kovanları atılırdı (Lockwood 2010).

Ancak hayvanların savaşlardaki rolü sadece asker edilmek değil. Yukarıdaki ayetlerde de geçtiği üzere, düşman addedilen insanların hayvanları, ağaçları, evleri, tarlaları da sık sık hedef hâline gelmiş; yaşam alanları tahrip edilmiş. Bunun Türkiye'de de yakın zamana kadar örneklerini görmek mümkün. Burada ve sonraki bölümde göstermeye çalışacağım üzere, Türkiye'deki şehir hayatını ve beslenme rejimini köklü şekilde değiştiren

süreçlerin arkasında, hayvanların bir dönem askerî hedef hâline gelmiş olması *da* var.

Hayvanlar hakkında bu şekilde düşünürken iki temel gündemim olacak. Biri, savaşın sadece insanla sınırlı tutulan anlatımlarını sorgulamak. Hayvanlar tarih boyunca savaşlarda çeşitli şekillerde yer aldılar. Fakat savaşlar kutsanırken de savaşlara karşı çıkılırken de genellikle insanla sınırlı çerçeve muhafaza ediliyor. Diğer varlıkların yaşamları ve ölümleri bu mevzuda da pek önem arz etmiyor. Peki bu varlıklar hesaba katıldığında, insan türünün hikâyedeki tek aktör/mağdur/gözlemci/değişken olmadığı kabul edildiğinde, tarih yazımında kullandığımız kategoriler, temel parametreler, ölçekler nasıl değişir? Başka bir ifadeyle, insan türüyle sınırlı bir toplum anlayışının dışına çıkmak bize (yine insanlara) neler öğretir? Aynen feminizmde olduğu gibi, maksat sadece bilindik tarihe paralel bir kadın/hayvan tarihi yazmak değil; böyle bir tarihi yazarken insan ve erkek sesleriyle dolu tarihin temel varsayımlarını, başarılarını, kategorilerini de sorgulamak.

İkinci amacım ise kültür ve doğa arasında varsayılan ayrımı bir daha düşünmek. Bu esnada Kartezyen ikilikleri eleştiren külliyatı da sorgulamak niyetindeyim; yani eleştirinin eleştirisini yapmaya çalışacağım. Bunun yerine iktidarın araçlarına odaklanıp tahakküm altında sürekli değişen, silaha/hedefe, dosta/düşmana, fırsata/kayba dönüşen beden-araç amalgamlarına bakacağım. Arılar, köpekler, atlar insan eliyle sürekli değişiyor, bunu biliyoruz. Peki insan da arıların, atların, köpeklerin ve diğer canlıların *elinde* değişiyor mu? Eğer öyleyse insana dair bildiklerimizi nasıl tashih etmemiz gerekir?

Bu maksatla, kitabın bu ilk bölümünde önce ölümü ölümden sayılmayan hayvanların, insanların düşünce evreninde kabaca nereye tekabül ettiğine değiniyorum. Ardından bir şekilde savaşlarda taraf olmak zorunda kalmış hayvanlara odaklanıyorum.

Doğa-Kültür İkiliği

Bugün bildiğimiz dünya, çok uzun süredir insan eliyle değişiyor. Fakat biz, insan kaynaklı değişim deyince, genellikle endüstri sonrası döneme, yani karbon bazlı enerji sistemlerinin kullanıldığı 250 senelik ufka bakıyoruz. Son dönemdeki değişimin çok hızlı (ve korkutucu) olduğu doğru. Ancak insan türlerinin çevreye etkisi bundan çok daha eskiye dayanıyor. Homo Erectus takriben 400 bin senedir ateşi kontrol edebiliyor ve yaygın şekilde kullanıyor. Bildiğimiz hayvanların ve bitkilerin önemli bölümünün bu kontrollü yangınlara uyum gösterebilen türler olduğu düşünülüyor. O anlamda yaygın kanının aksine “doğal” değiller (Scott 2017 s. 40-41; Pyne 1997).

Bu esnada ateş sayesinde insanların da morfolojik olarak değiştiğini biliyoruz. Yemekleri pişirmek sindirimi kolaylaştırdı. Malûm, ateş yiyeceklerin içindeki parazitleri öldürmekle kalmıyor, yemeğin kimyasını da değiştiriyor. Gıdayı, vücudun daha kolay emebileceği hâle getiriyor. Ateş sayesinde sindirimin midenin dışında, yani

Bal arılarının hayatı, insanla temasları sonucu köklü şekilde değişti. 19. yüzyılda büyük oranda insanların yaptığı kovanlara taşınan arılar, artık daha az sayıda muhafız arıya ihtiyaç duyuyor. Bu kısa zaman diliminde yaklaşık %30 oranında irileşip daha tüylü hâle geldiler. 100 sene öncesine kıyasla dış kabukları (exoskeleton) iki kat kalınlaştı. Artık daha uysallar. Kış uykuları kısaldı. Kimisi göçebe hayata geçmek zorunda kaldı. Kamyonlarla şehir şehir dolaştırılıyorlar. Arıların ömrü insanla kurduğu ortak yaşamın sonucunda %15 kısaldı.

Arılar bugün yine büyük bir değişimin eşiğindeler. Amerika Birleşik Devletleri’nde bulunan askeri araştırma laboratuvarı DARPA (Defence Advanced Research Project Agency), biyolojik-kimyasal silahları, mayınları ve radyoaktif maddeleri tespit etmeleri için arıları yeniden “tasarlıyor.” Üstlerine takılan kızılötesi vericilerle hareketleri takip edilen arılar, bulmaya koşullandıkları kimyasallar / bombalar etrafında daha sık dönerek riskli bölgelerin haritalandırılmasını sağlıyor.

Yahut radyoaktif maddelerin tespiti için geliştirilen el büyüklüğündeki cihazların ucuna arılar takılıyor. Dillerinin hareketlerini tespit eden cihaz, radyoaktif maddelere karşı uyarı veriyor. Miadı dolan arının yerine, cihaza yenisi takılıyor.

Bunların da ötesinde, henüz yeni gelişmekte olan bir diğer teknoloji, arının bugün bildiğimiz temel niteliklerini tümünden değiştirmek üzere. Metamorfoz öncesinde, yani larva hâlindeki arılara takılan silikon bazlı cipler, sonradan arıların kas yapısıyla birleşiyor, ortaya bir makine-hayvan çıkıyor. Gönderilen elektrik sinyalleri aracılığı ile arıların hareketi uzaktan yönetilebiliyor. Bu arıların istihbarat veya suikast amaçlı kullanılabilceği düşünülüyor.

(Kosek 2010)

pişme sürecinde başladığını da söyleyebiliriz. Bu sayede Homo Sapiens çok daha az yemek yiyerek hayatta kalabilir hâle geldi, yeme faaliyetine çok daha az kalori ve zaman harcamaya başladı. Örneğin şempanzeler günde beş saat yemek çiğnerken, biz bu işe yalnızca bir saat harcar hâle geldik. Bu sayede dişlerimiz ve midemiz küçüldü; beynimiz büyüdü (Harari 2015, 1. bölüm).

Dolayısıyla insan oldukça değişken bir varlık. Bu değişim Marx'a göre metabolik ilişkilerle [*Stoffwechsel*] gerçekleşiyor: İnsan bir yandan çevresini değiştiriyor, diğer yandan kurduğu her yeni ortam, kendisindeki değişimleri tetikliyor. Altını tekrar çizmek gerekirse, bu sadece "kültürel" değişime değil; fizyolojik/biyolojik değişime de yol açıyor. O hâlde kültür-doğa-biyoloji ara-

sında keskin ayrımlar yapmak da mümkün değil. Birbirinin içine geçmiş organizmalar, çeşitli ittifaklar ve mücadelelerle hayat buluyor, hayatını kaybediyor. Bu esnada hem değişiyor hem çevresini değiştiriyor. İnsan istisna değil.

Yaygın doğa algısı, burada önerilen pozisyonundan farklı. Bugün doğa yahut doğal tabirleri kullanıldığı zaman üç ayrı, görece sabit duruma gönderme yapılıyor (Castree 2005, 5. bölüm). İlkinde, insan elinin değmediği, bozulmamış/gelişmemiş yerler kastediliyor:

dağ başları, Amazon ormanları yahut okyanusların dibi gibi... Örneğin “doğa bozuldu” derken, bu anlam paketi kullanılıyor. Bu şekilde anlaşılan doğallık, kolonyalizmin, “medeniyeti” yayarken karşısında konumlandığı henüz “el değmemiş” “bâkir” coğrafyaların devamı aslında³ (Arnold 2006; Raffles 2002; Grove 1996).

Doğanın ikinci kullanımı, varlıkların bir özü olduğu fikrinden hareket ediyor, fitrat tabirine yakın düşüyor. “Arıların, keçilerin veya kadınların doğası böyle” deniyor. Bu şekilde belli davranış kalıpları, oto-referanslarla ilerleyen bir mantık silsilesi içinde açıklanıyor. Sürekli öğrenen, çevresine intibak eden, hata yapabilen, sosyal bir çevre kuran ve bu sosyal çevre içinde kendini bulan/değişen varlıkların tüm eylemleri buna rağmen fitrat çatısı altında buluşuyor, güya açıklanmış oluyor. Oysa kurduğu sosyal çevrenin mahiyetine göre hareket eden insan dışı canlılar, fitrat denip geçiştirilemeyecek davranışlar gösteriyor. Fillerdeki bağlanma

İlk bakışta, her yönden ateş ediliyor gibiydi. ...Kuru Gölü’nün bütün uzantılarında aynı katliamın sürdüğünü görmek için tek bir bakış yetmişti Fields’e. Dehşete düşen fillerin canhıraş bağırışları arasında ateş sesleri duyulmaz oluyordu. Kayaların üstünde dikilen askerler nişan alırken, güneş sarı başlıklarında parılıyordu. Yaklaşık iki yüz yıllık gri bir yığın, kurşunların altında birbirine sokulmuş, gölün ortasında toplanmıştı. Sular sırıyordu başlarının üstünden. Kayalara uzanmış askerler bacaklarına dinamit atıyordu.

...

Öfkeliyiz. Bütün dünyanın hayvanat bahçesi olarak kullanılmayı hakaret olarak telakki ediyoruz. Gökdelenlerinden ve otomobillerinden bıkip ıllıllık içinde rahatlamak, çıplaklığımız ve hayvan sürülerimiz karşısında gözlerini dinlendirmek için buraya gelen turistlerden bıktık usandık. Usanmaktan da öte, Afrika’yı yabanıl geçmişinden çekip kurtarmak istiyoruz. Bizim için fabrika

³ Doğal hâl ve medeniyet arasında kurulan, liberal düşüncenin ve aslında Avrupa’nın sınırlarını belirleyen karşıtlık için (bkz. Jahn 1999)

bacalarının, siz turistlerin pek hoşuna giden zürafa boyunlarından binlerce kat daha güzel olduğunu söyleyebilirim. Fillere ve “cennetin son bahçesi” Afrika’ya son vermek için buradayız ... Kamuoyunuz fillere karşı çok duyarlı ama Afrika halkı hakkında bilgisiz, onların geleceğine karşı kayıtsız ... Amacımıza ulaşmak için Afrika’nın bütün filleri kurban etmemiz gerekseydi, hiç duraksamadan bunu yapardık.

(Cennetin Kökleri, Gary 2012, s.380, 386-87; çevirideki bazı kısımları düzelttim.)

eğilimi ve travmanın insana has olmayan hâllerini inceleyen Psikolog Gay Bradshaw’un çalışması, bunun iyi bir örneği. Sürülerini (insanlar yüzünden) kaybeden genç filler, gerekli grup içi “terbiyeyi” almadıkları, yani kendilerine sınır konmadığı ve bağ kuramadıkları için “travmatize olmuş ergenler” gibi (Willett’in kullandığı tabir) davranmaya başlıyor: yaşlı dişi filleri taciz ediyor, gergedanları ve diğer filleri öldürüyor, kendilerine zarar veriyorlar (akt. Willett 2014 s. 4 ve 33). Yani ortada sadece doğal olarak nitelenecek bir fillik hâli yok.

Doğa kavramının üçüncü kullanımı ise daha ziyade bir çatı kavram (*meta-signifier*) olarak iş görüyor. Fırtınaya, yer çekimine, aslanların avlanmasına, minerallere, zelzelelere ve birbirine benzemez başka ne varsa hepsine “doğa olayı” deniyor, bunlar topluca aynı ontolojik düzleme yerleştiriliyor (Castree 2005 s. 35; ayrıca bkz. Descola 2013, 1. bölüm).

Bütün kullanımlarda benzer bir ikiliğin izlerini takip etmek mümkün. Buna göre doğanın karşısında tarih var, ruh var, akıl var, medeniyet var, kültür var. Bugün hayvanlar ve insanlar arasında gözetilen ayırımın bu ikilikler etrafında şekillendiğini anlatan kapsamlı bir külliyat bulunuyor. Aşağıda önce bu külliyatın ana hatlarını ele almaya çalışacağım. Ancak varacağım nokta, doğa-kültür ikiliğine getirdiğimiz eleştirinin de metafizik açıklamalardan ve Avrupa merkezlilikten kendini kurtaramadığı olacak.

Söze Antik Yunan'la Başlamak...

Ruh, akıl ve dil, Avrupa düşüncesinde hayvanı insandan ayıran temel üç kriter olarak karşımıza çıkıyor. Bu yazı kapsamında bu üçlünün hepsini tek tek ele almanın imkânı yok. Ancak yine de tekrerrür eden bir ikilikten bahsetmek mümkün. Sokrates'in insanın bedenden ayrı, ölümsüz bir ruhunun olduğu iddiasının hem bu ikiliğin hem de Batı ve Hristiyan geleneğinin temel taşlarından biri olduğu düşünülüyor (Loy 1995; Stich ve Warfield 2003; Iveson 2014 s. 34-36).⁴ Ruhun bedenden ayrı olarak kendi özü (ve seyri) olduğu, vücuttan bağımsız olarak hakikatin bilgisine vakıf olabileceği, hattâ bedenın ihtiraslarının ruhun tekamülüne engel teşkil ettiği varsayılıyor.⁵ Özetle beden, ruhun hem kılıfı hem sınırı olarak görülüyor.

Sözü geçen ayırım (ruh/beden ayırımı), diğer bazı ayırlara da sirayet ediyor: Kendine özgü yasaları olan insan dışı bir doğanın karşısında, olguları tasnifleyen bir akıl yahut doğal hâlden çıkamamış toplumların karşısında medeniyet ve kültür konumlandırılıyor (daha kapsamlı bir tartışma için bkz. Descola 2013, 3. bölüm; ayrıca Latour 1993). Dolayısıyla kurulan ikilikler silsilesi arasında bir örüntü olduğu (ruh/beden: toplum/doğa: insan/hayvan...), benzetme ve kıyas yoluyla bir anlam kümesinden diğerine aktarımlar yapıldığını söylemek mümkün (bu düşünce şeklinin eleştirisine dair bkz. Derrida 1974).

⁴ İslam coğrafyasında hayvanların ruhunun olup olmadığı tartışmalı bir konu. Canlarının olduğu (Farsça'da ruhu karşılayan tabir), hattâ Enam suresinde ümmetler hâlinde yaşadıkları ve onların da "Rablerinin huzuruna getirilip toplanacakları" söylenir (55/38). Ama yine de ruhlarının insaninkıyla aynı olmadığı kabul edilir. Dolayısıyla hayvanlara ahirette kesilecek hesap veya sorulacak sual yoktur.

⁵ Sokrates'ten romantik akıma uzanan bir diğer hatta, hakikate ulaşmanın yolunun öğrenmek değil, "hatırlamak" olduğu düşünülür. Sokrates, reenkarnasyonla ruhun bedenden bedene geçerken bildiklerini unuttuğunu ileri sürer (Iveson 2014 s. 35-36). Ondan iki bin yıl sonra W. Wordsworth (1770-1850) Ölümsüzlüğün İmaları Kasidesi'nde doğumun bir uyku ve unutulmuş olduğunu yazar. Wordsworth'e göre ruhun maddî dünyaya gelmesi, yani tecessüm etmesi, hakikate olan dolaysız erişimi keser (kasidenin kısmî çevirisi için bkz. Le Guin 2018).

Varmak istediğim nokta, kendilerinde ruh-dil-akıl üçlüsü olmadığı varsayılanlar, bilhassa da hayvanlar. Kurulan bu karşıtlıklar çerçevesinde hayvanlar doğanın uzantıları sayılmış, otomatik tepkiler veren, salt fiziksel varlıklar olarak tahayyül edilmiş. Socrates, “duyulara ve maddiliğe teslim olan dört ayaklı hayvan [gibidir]” demiş (akt. Iveson 2014, s. 36). Heidegger dilleri olmadığı için hayvanların ölemeyeceğini, yaşamlarının ancak sona erebileceğini (*verenden/perish*) iddia etmiş (daha detaylı bir tartışma için bkz. Derrida 2006 s. 35). Ölüm, hakiki ölüm, idrak etme kabiliyeti ve bunun yegâne aracı olan dil ile ilişkilendirilmiş. Kant’tan Hegel’e, Heidegger’den Blanchot’ya uzanan geniş bir külliyatta, insanın bedenlen ölse de ölümsüz bir ruh taşıdığı varsayılmış. İnsanın kurucu ötekisi ise ruhu olmayan (yahut olsa da açığa çıkmayan), gerçek anlamda ölmeyen ve bu sebeple ebedî hayatı da olmayan varlıklar (hayvanlar ve bitkiler) olmuş.

Ölümlü olmak, ölümü ölüm gibi deneyimlemekten geçer. Hayvanlar bu deneyime sahip olamaz; çünkü hayvanlar konuşamaz. Ölüm ve dil arasındaki ilişki işte tam karşımızda olmasına rağmen, henüz üstüne [tam anlamıyla] düşünülmüş değil.

(Heidegger 1985 s. 203; çeviri bana ait.)

İnsanın ölümlü olması, [insan olmaya] yetmez. Asıl olarak ölümünün kaçınılmaz olduğunu idrak etmesi gerekir ... İnsan olmanın gereği budur. [Yani] ölümün kazanılması/hak edilmesi gerekir. ... İnsanı ölümlü kılan, yine insanın kendisidir.

(Blanchot 1989, s. 95; çeviri bana ait.)

[...] Hayvanların hayatı baştan aşağı sınırlıdır, bütünüyle özgül niteliklere bağlı durumdadır. Varoluş alanı dar; çıkarları doğal beslenme, cinsellik ve benzeri ihtiyaçların hâkimiyeti altındadır. ... [R]uhsal-hayatı çorak, soyut ve

değersizdir. ... [D]oğadaki canlı varlık kendi ruhunu kendisine göstermez, ruhu bütünüyle örtük kalır, yani kendisini ideal bir şey olarak ifade etmez.

(Hegel'den akt. Timofeeva 2018, s. 86)

Örnekler çoğaltılabilir. Ancak toplamak gerekirse, ruh ve beden arasında gözetilen ayrımın, insan olmayan varlıkların akıldan, mantıktan (*logos*), dilden (*phonè semantikè*), temsillerle düşünmekten (*mimesis*)⁶ ve hakikati (*aletheia*) ifşa edebilme kabiliyetinden mahrum olduğunun varsayılmasına yol açtığını söyleyebiliriz (Derrida 1974, 2002). Hattâ yukardaki alıntılarda görüleceği üzere, şahsî ölüm deneyimi dahi yaşayamayacakları iddia edilmiş (daha detaylı bir tartışma için bkz. Iveson 2014 s. 14-15 ve 46-54). Bugün hayvan hakları/özgürlüğü hakkında kaleme alınan pek çok eser, var olan zulmü açıklarken sıklıkla bu ikili şemadan hareket ediyor; daha doğrusu bu şemanın bir eleştirisini sunuyor (çok geniş bir kulliyat arasından şunlara bakılabilir: Cavalieri 2001; Calarco 2008; DeMello 2012; Iveson 2014; Timofeeva 2018). Diğer bir deyişle, endüstriyel gıda sektörü ve askerîyede hayvanlara uygulanan tarifsiz şiddet, Batı'ya has bu ontolojiyle; yani hayvanların insanlar tarafından ruhu olmayan (olsa da tecelli edemeyen), ölmeyen, bunun yerine “yaşamı sonlanan” varlıklar olarak görülmesiyle açıklanıyor.

Burada karşımıza şöyle bir mesele çıkıyor: Hayvanlara şiddet uygulayan (asker eden, öldüren, ezen, kapatan...) toplumlar, sadece bu düşünce geleneğini takip edenlerden ibaret değil. Yunan-Musevî-Hiristiyan geleneği dışında kalan toplumlarda da şiddete başvurulduğunu, hayvanların kurban edildiğini görüyoruz (Ehrenreich 2011; DeMello 2012). Örneğin Avustralya'da 45 bin sene önce var olan türlerin çoğu (faunanın %90'ı, 50 kilodan ağır 24 memelinin 23'ü) insan türünün kıtaya gelmesiyle yok oldu.

⁶ Mimesis basitçe taklit anlamına gelmez. İki olay arasında benzerlik kurmak, *logos*'un bir faaliyeti olarak görülmüş, hayvanların yaptığı taklitte insanların *mimesis*'i arasında fark gözetilmiş. Bir olayı soyutlayıp, temsili düzleme çekip ardından başka bir olayla bağlantısını kurmayı, “temsillerle düşünmek” olarak ifade ettim.

Yeni Zelanda'da da benzer bir durum var. 800 yıl önce adaya Ma-orilerin gelmesiyle faunanın %60'ının birkaç yüzyıl içinde nesli tükendi. Yerlilerin gelmesinden sonraki iki bin yıl içinde Kuzey Amerika'da 47 büyük memeli türünün 34'ü, Güney Amerika'da 60'ta 50'si kayboldu (Harari 2015, 4. bölüm). Roma döneminde binlerce yırtıcı hayvan, bilhassa aslan, seyirciler karşısında gladyatörler tarafından öldürüldü (Ehrenreich 2011, 5. bölüm). Osmanlı sultanları (ve diğer “Doğulu” sultanlar) uzanabildikleri tüm coğrafyalardan “egzotik” hayvanlar toplayıp ziyarete gelen diplomatlara göstermek için kafeslere kapattılar (Mikhail 2014, s. 112-130).

Batı dışı coğrafyalardaki hayvana yönelik şiddeti bugün de gözlemlemek mümkün. Örneğin her sene 15 Ekim'de başlayan ve 15 gün süren Nepal'deki Dashain festivalinde, Tanrıça Durga'ya yüz binlerce hayvan kurban ediliyor. Tapınaklar etrafındaki arazilerde binlerce manda, domuz, keçi, tavuk, ördek vs. en iptidai yollarla öldürülüyor; böylelikle Durga'nın rahmeti aranıyor. O civarda bu miktarda hayvan yetişmediği için, hayvanlar Tibet ve Hindistan'dan getiriliyor. Bangladeş'te Hindu Tanrıçası Sati'ye verilen kurbanlar yahut yine Nepal'de her beş senede bir düzenlenen Gadhimai Festivali benzer kıyımlara yol açıyor. Antik Yunan'dan İslam coğrafyasına, sömürge öncesindeki Güney Amerika'dan Uzak Doğu'ya hemen her yerde hayvanlar, insanların dinî vecibeleri, keyfiyetleri, mecburiyetleri çerçevesinde öldürülmüş. Hattâ hayvanları selden kurtarmasıyla bilinen Nuh Peygamberin sular çekildikten sonraki ilk işi, “temiz” hayvanları Tanrı'ya kurban etmek olmuş. Eski Ahit'te şöyle geçiyor:

Nuh RAB'be [*böyle yazılmış*] bir sunak yaptı. Orada bütün temiz sayılan hayvanlarla kuşlardan yakmalık sunular sundu [*yakarak Tanrı'ya sundu*]. Güzel kokudan hoşnut olan RAB içinden şöyle dedi: “İnsanlar yüzünden yeryüzünü bir daha lanetlemeyeceğim. Çünkü insan yüreğindeki

eğilimler çocukluğundan beri kötüdür. Şimdi yaptığım gibi bütün canlıları bir daha yok etmeyeceğim.”

(Tekvin [Yaradılış], 8:20-21)

Örnekleri çoğaltmak mümkün. Burada eleştirmeye çalıştığım husus şu: Hayvanlarla insanların kurduğu ilişkiyi yukarda bahsi geçen ikiliklerin arızası olarak anlatmak, ister istemez Avrupa merkezli (ve seçici)⁷ bir külliyata dayanıyor. Bu şekilde sadece aydınlanma, ilerleme ve demokrasinin değil, hayvanlara yapılan zulmün bile Avrupa kaynaklı olduğunu, yani belirli bir düşünce sisteminin ürünü olduğunu varsaymış oluyoruz. (Olumlu olumsuz ne varsa Avrupa'dan yayıldığına dair itikatin ne kadar kuvvetli olduğuna dair bkz. Blaut 1993, özellikle 1. bölüm).

Bu noktada, şiddetin vuku bulduğu diğer toplumlarda aynı ruh-beden kurgusunun bulunmadığının altını çizmek gerekir. Giriş bölümünde kısaca bahsettiğim Antropolog Philippe Descola, bizi diğer canlıların da insanlaşmış olduğu yahut insanın sadece insan olmadığı toplumlarla tanıştırır; gördüğü farklı ontolojileri tasnif eder (Descola 2013). Varlıkların birbirine karşıt olarak değil, süreklilik içinde hayal edildiği pek çok toplum ve ontolojik düzen bulunduğunu söyler. O hâlde dünyanın önemli bir bölümü canlı-cansız varlıklara dair başka tasnifler ve geçişlilikler hayal etmiş.⁸

⁷ Avrupalı pek çok düşünür ve bilimsel yaklaşım, anlatılan ruh-beden ayırımına uymayan başka açıklamalar geliştirmiş. Örneğin David Hume, insanların hayvanlardan akıl olarak daha üstün olduğunu söylese de, aradaki farkın yalnızca bir derece meselesi olduğunu, insanlar arasında da benzer (yaşlılar-çocuklar vs.) mertebeler bulunduğunu, dolayısıyla insan-hayvan arasında özel bir ayırım yapmanın manâsız olduğunu ileri sürer (Hume 2007 s. 389, ayrıca bkz. 118-120: Of the Reason of Animals). Hayvan dillerini çalışanlar, nörobilimciler ve insandan hayvana, hayvandan insana geçişlilikleri gösteren felsefe-bilim dalları da çok farklı kapılar açan çerçeveler sunmaktadır aslında.

⁸ Örneğin Malezya'nın Pahang eyaletindeki Chewong toplumu, yakındaki bitki, hayvan ve insanların tümüne “bizimkiler” diyor. Dışarda ise Japonlar, Çinliler, Batılılar ve uzak diyarlar var. Yani zıtlık insan-hayvan arasında değil; uzak ve yakın, bilindik ve bilinmedik arasında (Descola 2013 s. 25-26). Yahut Avustralya yerlileri, toplumsal ilişkilerini her varlığın belirli bir totemin tezahürü olduğu kabulüyle kurmuş. Gruplamanın başat kriterini, bitki/hayvan/insan şeklinde değil; belirli bir totemin soyunu takip ettiren ve birbiriyle aynı totemin özünü paylaşan varlık kümeleri (bitki+hayvan+insan) olarak kabul etmiş (aynı eser, 7. ve 10. bölüm).

Varoluş bilincinin, bir insanın tek başına kendi üstüne tefekkür etmesiyle [*cogito, ergo sum/düşünüyorum, öyleyse varım demesiyle*] ortaya çıkmadığı, varlıklar arasındaki çoğul ilişki ağlarının içinde tezahür ettiği varsayımından hareket eden toplumlar kurulmuş (Descola 2013).

Hayvanlar bu farklı toplumlarda da öldürülmüş; ama kurulan ilişki, daha doğrusu eylemin ontolojik prensipleri ve şiddetin dereceleri farklı olmuş. Örneğin ruhu olduğuna inandığı bir canlıyı öldüren şaman, karşılığında ormana hediye götürmüş. Kimi toplumlarda ruhu taşıdığı düşünülen organ yenmeyip atılmış yahut “ben onu öldürdüğümde ruhu azat oldu” denmiş (a.g.e., 12. bölüm). Özetle her Avrupalı hayvan öldürmekle ilgili rahat olmamış (bkz. 5. dipnot), başka ontolojik prensiplere göre hareket edenlerse “hayvan dostu” çıkmamış.

O hâlde hayvanların maruz kaldığı şiddeti kültürel ve/ya metafizik açıklamalardan öteye taşımak, “niçin” değil “nasıl” ve “hangi araçlarla” sorusuna odaklanmak gerekiyor. Belirli bir toplumun neyi yapmaya muktedir olduğu, nasıl bir kolektif inşa ettiği, ne tür materyalleri mobilize edebildiği, bedenlerin diğer hangi bedenlerle ve ne tür kurumlar kapsamında temas ettiği gibi sorular, açığa çıkan şiddeti daha kapsamlı analiz etmeye imkân tanıyor. Diğer türlü (Bruno Latour’un tabiriyle) bir ordunun tahribat gücünü, sadece ordunun içinde yer alan insanlara, (daha doğrusu onların kafalarından geçene) bakarak anlamaya benziyor. Oysa ordular, tanklar, toplar, uydu görüntüleri ve bu araçları bedenlerinin uzantısıymış gibi kullanabilen canlıların bir araya gelmesiyle ordu oluyor (Latour 2005, s. 69). Hangi aracın neye imkân tanıdığı, hangi saiklerle hareket edildiği kadar önemli. Bu bir araya gelişlerle (*assemblage*) insan da değişiyor, farklı ilişkiler içinde farklı var oluşlar ortaya çıkıyor. Aşağıda bu kuramsal iddiayı, asker edilen hayvanlar ve açığa çıkan şiddet ekseninde daha açık bir şekilde anlatıyorum.

Hayvanların Askerliği

Hayvanların savaşlarda uzun süredir asker olarak kullanıldığını biliyoruz. Bunun sebebi illâ kı gözden çıkarılmalarının kolay olması, yani insanlardan aşağı görülmeleri değil. Hattâ aksine, pek çok durumda filler, atlar ve kimi köpekler (ruhları olup olmadığı tartışmasından bağımsız olarak) insanlardan daha değerli görülmüş.⁹ Zira taraflara bambaşka hareket imkânları ve stratejik üstünlük sağlamışlar.

Savaşmak zorunda kalan hayvanlar arasında akla ilk olarak atlar geliyor. Yaklaşık 5000 ilâ 7000 yıldır savaşlarda yer alıyorlar (Ramanathapillai 2015, s. 106). Bu süreçte sıkı bir eğitimden geçmiş olmaları gerekiyor. Kan kokuşundan, sestən, kendilerine doğru koşmakta olan diğer varlıklardan kaçma eğilimine sahip olmalarına rağmen, bugün bambaşka şekillerde hareket edebiliyorlar. Helen medeniyetinden Çin'e, Orta Asya'dan Batı Afrika'ya uzanan geniş bir coğrafyada ortaya çıkan imparatorlukların atlar sayesinde

Kurt adamlar, ayı adamlar, yırtıcı kedi adamları, her türlü hayvansallığın adamları, gizli tutulan göbek bağları, savaş alanında arzı endam eder. İnsanların savaşlara sürdükleri hayvan sürüleri de oradadır veya nerede savaş olursa yolunu oraya düşüren, cesetlerle beslenen hayvanlar da. ... Karmaşık bir topluluktur bu: Hayvana dönüşen insanlar, hayvan sürüleri, filler ve fareler, rüzgârlar ve fırtınalar, bulaşıcı hastalık saçan bakteriler... Yekpâre bir taşkınlık. Her hayvan, bu sürünün ve buna uygun oluşun [*becoming*] içine sürüklenabilir. Savaş alanlarında, hattâ ordularda bile kedilere denk gelmek mümkün. O yüzden gözetmemiz gereken asıl fark hayvanın cinsinin ne olduğu değil, parçası hâline geldikleri kurumlarda hayvanların durumunun nasıl değiştiği olmalı: ailede, devlet aygıtında, savaş makinelerinde...

(Deleuze ve Guattari 2005, s. 243; çeviri bana ait)

⁹ Örneğin 15. yüzyılda Afrika'nın kuzeyinde bir atın karşılığında 7-8 köle almak mümkünmüş. Atın (ve kölenin) cinsine göre bu sayının 60'a kadar çıktığı olmuş (Wright 2007, s. 44).

kurulduğunu söylemek yanlış olmaz. Napolyon'un Rus seferinde, Müslümanlığın yayılmasında, Moğol akınlarında, Haçlı Seferlerinde ve tarihin diğer pek çok dönüm noktasında atlar bilfiil yer aldılar. Güney Amerika'da az sayıdaki İspanyol istilacının Aztek ve İnkalari yenmesinde büyük rolleri oldu. (Diamond 1999). Hattâ atların hasta olduğu zamanlarda seferler ertelendi, iptal edildi. 791 yılında Şarلمان'ın Avar ordularını durduramaması, çıkan salgın hastalığın atları etkilemesinden kaynaklandı (Morron 2015, s.64).

Keza filler de korkutuculukları ve yüksek mevzi sağlama-ları sebebiyle cepheye sürüldü yahut lojistik amaçlı kullanıldı. Hindistan'da Sri Lanka'da, Burma'da, Kamboçya ve Tayland'da çok uzun bir dönem, filler orduların ayrılmaz parçası oldu. İskender'i Hindistan'da evvela bir fil birliği durdurmaya çalıştı (Ramanatha-pillai 2015, s. 104) Mısır Kralı II. Ptolemaios [MÖ. 284-246] fillerin yakalanması için Afrika'nın doğusunda büyük av partileri düzenledi, filleri taşımak için limanlar ve tersaneler inşa ettirdi; sınır boylarındaki diğer toplumlarla filler için savaşa girdi. Kral öldüğü

Myanmar'da (eski adı Burma) be-yaz fillerin sultanlara güç ve baht verdiği düşünülüyor. Bu yüzden Myanmar'ın asker kökenli eski lideri General Than Shwe, yüz-lerce askeri ve binlerce köylüyü kendisine beyaz fil bulmaları için aylarca seferber etti, nihayet bu amacına ulaşınca [2010] filleri elektrikli tellerin arkasına kapatıp törenlerde kullandı (Otis 2013).

zaman geriye binlerce filden olu-şan bir ordu kaldı (Sorenson 2015, s. 20-22). Elbette filler kendi gö-nül rızalarıyla savaşırlara dahil ol-madı. Bunun için yavruyken filleri yakalamak, gerekirse sürünün ye-tişkinlerini öldürmek, aç ve susuz bırakarak, yeri geldiğinde döverek dirençlerini kırmak gerekti. Yakla-şık 60 yıl ömrü olan filler, sultanın mülkü olarak hayatlarını sürdür-mek zorunda kaldı.

Ancak fillerin at kadar uysal olmaması ve orantısız gücü sa-vaş tarihinde büyük yenilgilere de sebep oldu. Pirus [Pyrrhic] Savaşı'nda [MÖ. 280-275] Tarentum kralı Pirus, filleri sayesinde

en başta Roma ordusuna karşı zafer kazansa da Romalıların ateşe verip cepheye sürdüğü domuzlar, filleri korkutarak düşman saflarını dağıttı (Morron 2015, s. 62). Savaşı kazanmasına rağmen Pirus, savaşın uzun vadede mağlubu oldu. (Bugün Pirus Zaferi tabiri, zaferin bedelinin mağlubiyetten daha yüksek olduğu durumlar için hâlâ kullanılıyor).

Atlar ve filler dışında develer, güvercinler, yunuslar, arılar, bakteriler, eşekler ve daha pek çok canlı türü savaşlarda yer almak zorunda kaldı. Sıçan, akrep, yılan gibi canlılar işkence aracı olarak kullanıldı. Ancak amacım, askerî tarihin bu fasıllarını uzun uzadıya aktarmak değil. Daha ziyade ortaya çıkan savaş makinelerinin ne tür kolektifler ortaya çıkardığını, nasıl bir dönüşüme imkân verdiğini gündeme getirmek istiyorum.

Bruno Latour, kolektif kavramını (toplum kavramından farklı olarak) insandan ibaret olmayan faileri ve ilişkileri anlatmak için kullanıyor. Önceden verili bilindik grupların (aile, mahalle, millet, sınıf...) külliyatta çok uzun bir süredir neredeyse sabit kategoriler olarak ele alındığını ve genellikle insanla sınırlı tutulduğunu ileri sürüyor. Etkileşime geçen unsurları (insan ya da değil) her defasında bir daha tespit etmek, bu unsurların nasıl bir kolektif oluşturduğunu yeniden çalışmak gerektiğini söylüyor. Latour'a göre oluşma ve toplanma sürecini çalışmak, yani kurulan ilişkileri betimlemek, yorumlama kısmından önce gelmeli (Latour 2005, 1993). Çünkü diğer türlü aktörler, zaten bilinen vakaların görece sabit örnekleri hâline geliyor. Her yere, her zamana ve her topluma benzer açıklama kalıpları tatbik edilebiliyor.

Yukarıda eleştirilen metafizik açıklamalar aslında benzer bir sorunla malûl. Kurduğu ilişkiler içinde insanın neye dönüştüğü sorusu yerine, görece sabit bir tahayyül çerçevesinde belli davranış/düşünce kalıplarının nasıl tekrar edildiğini anlatıyorlar. Bu şekilde, ilişkilerinden soyutlanmış bir insan varsayılmış oluyor.

Daha doğrusu, insanın kurduğu ilişkileri önceden belirleyen bir anlam seti var. İnsan dediğimiz, bu anlam setini taşıyan bir hazne olarak görülüyor. Anlam setini bilmek, geri kalanı (insanın kurduğu evreni ve ilişki modellerini) anlamaya yetiyor.

Post-yapısalcı külliyat, tam olarak işte bu “insanı” yerinden ediyor. Onun yerine sürekli icra edilmesi gereken, değişen, önceden verili bir bütüne sahip olmayan, kısmî, kırılğan, kendiyle başlamayan, kendinde bitmeyen başka var oluş hâllerini gündeme getiriyor. Michel Foucault, bu insanı belirli bir epistemenin (ve sonraki yazılarında vurguladığı üzere iktidar şebekesinin) sonucu [*effect*] olarak görüyor. Şöyle diyor:

İnsanın yakın zamanlı bir icat olduğunu düşünmek, insanı rahatlatan derin bir ferahlık kaynağı. Henüz iki yüz yılı doldurmamış bir figür, bilme şeklimizin ortaya çıkardığı yeni bir kat izi [*wrinkle*]... Bilgi yeni bir form icat eder etmez [yani Foucault'nun kullandığı metafordan devam edecek olursak, kumaş başka türlü katlandığı andan itibaren], insan da kaybolup gidecek.

(Foucault 2002, s. xxiii, çeviri bana ait)

Kendisini post-yapısalcı olarak tarif etmese de Bruno Latour da benzer bir noktadan hareketle, insanın ancak belirli kolektifler içinde işlerlik kazandığını söylüyor. Latour'a göre toplumu inceleyen bilimler, analizi kolaylaştırmak adına çok uzun süredir kolektifin pek çok unsurunu sabit kabul ediyor. Diğer bir deyişle değişiklik yaratan, yani kompozisyonu etkileyen faillerin sayısını olabildiğince az tutmaya çalışıyor. Buna göre insan bilindik anlatılarda en önemli ve hattâ yegâne fail olarak karşımıza çıkıyor. İnsan olmayanlar, doğa bilimlerinin çalışma alanına terk ediliyor yahut etkisi kısıtlı, insanın açıklanmasıyla otomatik olarak açıklanacak dışsallıklar hâline geliyor.

Oysa insan çevresiyle sürekli ilişki kurarak var oluyor. Örneğin markete girdiğimizde çoğumuz fiyat etiketlerine, paket arkalarına bakarız. Çünkü içimizde ekonomik yapılarla dolaşmıyoruz; bu etiketlerle temas ederek, o etiketlerle konuşarak ekonomik prensipleri icra [*perform*] ediyoruz. Bir programa eklenen kısa yazılımlar gibi [*plug-in*], etiketler başka yerlerde ve zamanlarda teşekkül etmiş (belli bir iktidar şebekesinin ürünü olan) kıstaslarla bizi “güncelliyor.” Böyle bir kompozisyonda insanın içi-dışı, toplumsal-materyal, ruha sahip-ruhtan mahrum gibi ayrımlar önemini yitiriyor. Zira bilişsel melekelerimiz, hafızamız, kararlarımız, hareket kabiliyetimiz, savaşma kapasitemiz bile tümüyle “içsel” değil; ortama dağılmış hâlde duran diğer varlıklarla mümkün oluyor. Hız atla, hafıza kapasitesi bilgisayarla, aşk uzun mektuplarla, şiddet eldeki bıçakla ortaya çıkıyor (daha detaylı bir tartışma için bkz. Latour 2005).

Dolayısıyla insana dair bildiğimiz, varsaydığımız ne varsa belli kolektifler tarafından üretiliyor diyebiliriz. İnsan bu kolektifin tek faili değil. Kolektifin bütünü yahut olası sonuçları hakkında tam bilgiye sahip de değil. Diğerleri ile etkileşim hâlinde var oluyor. Ancak bu her varlığın aynı etkiye sahip olduğu anlamına da gelmiyor. Kolektifin bazı unsurları, diğerlerinin yaşamını asimetrik olarak daha fazla etkiliyor. Örgütlenme, şekle şemale sokma kapasitesi aynı değil. En az 400 bin yıldır dünyayı yakarak dönüştüren insan, köpeğe kıyasla elbette ki daha baskın bir unsur. Köpeği hapsedebiliyor, mayın bulması için onu eğitebiliyor, gerekirse öldürebiliyor. Köpeklerin insanları öldürme imkânı ise çok daha az.

Ama bu, insanın (eğer bir zirve varsayacaksak) yaşam zincirinin zirvesinde olduğu anlamına da gelmiyor. Örneğin bakteriler 3,5 milyar yıldır taştan toprağa, insandan bitkiye ne varsa kendi yaşam alanı hâline getirdi; havanın bileşenlerini, suyun muhtevisini tümüyle değiştirdi. Öldürebiliyor, yaşatabiliyor. Tür olarak insandan daha yaşlı, daha etkili. Bilinçli ya da değil; önemli olan kompozisyonu değiştiren, dışardan gelen etkiyi aynen yansıtmayan bir unsur

2. Dünya Savaşı sırasında Sovyet askerleri, Alman tanklarına karşı köpekleri canlı bomba olarak kullandı. Tankların altında yiyecek bulmaya alıştırılan köpekler, aç bırakıldıktan sonra üstlerine bombalar bağlanarak tankların üzerine salındı ve patlatıldı. Bunu fark eden Alman orduları, savaş alanında gördükleri tüm köpekleri kurşuna dizmeye başladı. Fransa'nın işgâli sırasında da direnişe destek olabilecekleri şüphesiyle 26 bin köpek Alman ordusu tarafından infaz edildi.

*Bomba hâline getirilmiş köpek,
Spiegel Online arşivi, 17 Ağustos 2009*

Sonradan aynı taktik Irak'ta ve Afganistan'da uygulandı. İşgâlciler de buna karşılık kendi köpeklerini savaşa sürdü. Afganistan'da görev yapan Treo isimli Labrador cinsi köpek, gizlenmiş bombaları bulmadaki maharetinden ötürü 2010 yılında Kraliyet Ordusu tarafından madalya ile taltif edildi. Kendisi, bu madalyayı alan 26. köpek oldu.

Köpeklerin düşmana korku salmasının çok daha eskiye uzanan bir tarihi var. Güney Amerika'nın ilk "kâşiflerinin" yanlarında bir canavar-köpek beslemesi oldukça yaygın bir uygulamaydı. Pasifik Okyanusu'na ilk ulaşan De Balboa'nın (ö. 1519), Muisca halkının topraklarını zapt eden Quesada'nın (ö. 1579) ve Kolombiyalı yerlilerin yüreklerine korku saçan Nikolaus Federmann'ın (ö. 1542) yanlarında hep bir köpek vardı: işgâlciler kuvvetlerin sivri dişli karanlık, korkutucu ama sadık yüzü... Sömürgeci Avrupalılar, köpekleri yerlilere korku salmak, tabir yerindeyse terörize etmek için kullandı. Yerliler, insan eti yemeye alıştırılmış köpeklerle canlı olarak verildi.

Benzer bir duruma 80'lerde Diyarbakır Cezaevi'nde rastlıyoruz. O dönem askeri cezaevinin iç güvenlik Amiri olan Esat Oktay Yıldırım, köpeği Co [Joe] ile gezer, tutukluları köpeğe tek mil

Ressam Cem Arslan'ın Joe isimli yağlıboya tablosu

vermeye zorlardı. Dirençleri kırılın diye günlerce köpek kulübesine kapatılanlar vardı. Bunlardan biri sonradan milletvekili olan Gültan Kışanak idi.

(Ramanathapillai 2015; Sorenson 2015; Demirel 2009; Radikal 2012; Kısacık 2011)

olması. Faillik bu demek. (Akılda tutmak gerekir ki insanın dönüştürücülüğü de tümüyle bilinçli faaliyetlerinden kaynaklanmıyor.) Dolayısıyla kolektif diye tabir ettiğimiz, eşit unsurların bir araya gelmesiyle değil, asimetrik güçleri olan varlıkların toplanmasıyla oluşuyor. Tek tek eylemlerin her biri önemsiz gözükse de bunların toplu etkisi ancak uzun zaman sonra fark edilebiliyor. Her eylem, pek çok farklı varlığın iştirakiyle icra ediliyor; müsterekleşiyor. Dolayısıyla dönüştürücü eylem yalnızca insan faaliyetleriyle, bilinçle, mantıkla, ruhla sınırlanmıyor.

Diğer varlıklarla kurulan yeni kolektifler hem erişim imkânlarını hem de savaş stratejilerini tümüyle değiştirdi. İnsanın uzun süre (yüz binlerce yıl) hayal dahi edemediği yeni hareket imkânları yarattı. Örneğin atların işe koşulması kullanımdaki fiziksel enerjiyi dörde katladı. Ardından gelen rüzgâr (yelkenli gemiler) ve su (değirmenler), erişim alanını daha da genişletti, nüfusu çoğalttı. Ancak en yakın tarihli ve belki de en köklü değişiklik karbon bazlı

Yürüyorduk. Hem de hiç durmadan. Her askerin arasında birer metre vardı. Daha önce belden aşağı fıkralar anlatan, ıslık çalan, şaka-laşan, gülen, hasret çeken kızlar [askerler] artık sus pus olmuş sağa sola bakıyordu korkuyla. Orada, doruklarda kara kara gözlerin on-ları izlediğini, bir punduna getirip herkesi haklayacaklarını düşünüy-orlardı... Manganın en önündeydim. Burnum yerde mayın arıyordum. ... Kızların canı bana emanetti çünkü. ... Onbaşı Beta'nın deniz kenarındaki bir çay bahçesinde elini gizli gizli tutacağı ve bir öpü-cük almak için saatlerce didineceği nişanlısıyla dolabında sakladığı Burhan Çaçan posterleri bana emanetti. Behçet hastası İbra'nın artık yabancı kadınların peşinde dolanmaktan vazgeçip helal süt emmiş bir kadınla yapacağı üç gün üç gece sürecek düğünü ve şifalı bit-kiler kitabı bana emanetti. Kaportacı Reca'nın yıllarca uğraştıktan sonra büyük bir keyifle sokaklara salacağı modifiye Murat 124 ve kir içindeki üstüpusü bana emanetti... Uzman Çavuş Papa'nın öde öde bitiremediği ev kredisi taksitleri ve ter kokusu bana emanetti. ...

Durdum. Ben durunca kuyruğum da durdu. Arkamdan yürüyen as-kerler durdu, bulutlar durdu, yanı başımızdan geçen arabalar dur-du, kurudu kuruyacak dere durdu, dağların başında bizi gözetleyen eller durdu. ... Toprağın altına itinayla gömülen bir şey, "Ben bu-radayım!" diye bangır bangır bağıırıyordu adeta. Sanılanın aksine menfeze değil, [şehre] kaç kilometre kaldığını gösteren tabelanın hemen altına gizlemişlerdi mayını. Hissedi-yordum. Sadece mayını değil, tüp gaz, plastik patlayıcı, çivi, demir bilye dahil envaiçeşit malzeme vardı yerin altında. ...Mayını hiç görmemiş gibi yürümeye devam ettim. Biliyordum. Dağın doruğunda bir çift göz elindeki bu-tona basmak için sabırsızlanıyordu. ... Başımı geriye çevirip kızlara baktım. Tık edecek o bela sesi bekledim ... Çaresizdim. Kimseyi düşüncek durumda değildim. Bu benim savaşım değildi nihayetinde. Onların savaşı benim umurumda bile değildi. ... Tek tek helal-leştim kızlarla. Vasiyetlerini vasiyetim bildim. Paçalarını koklayıp bağışlanma diledim. Yarın sıratla kim haklı kim haksız belli olurdu. (Varol 2015, s. 208-210 ve 216)

enerji sistemlerine geçilmesiyle yaşandı. Kas ve rüzgâr gücünün sınırlı olan taşıma kapasitesi, hızı ve tahribat gücü, kömürle (ve sonradan petrolle) bambaşka bir merhaleye sıçradı; niteliksel bir değişim yaşandı. Örneğin icadından kısa bir süre sonra (1850) lokomotifler 300 beygir gücüne ulaştı. Lokomotif enerji kullanımı konusunda attan daha verimli değildi; ancak kısa zamanda muazzam miktarda enerjiyi açığa çıkarabilme kapasitesine sahipti (Cronon 1991, s. 80). O hâlde son iki yüz yılın belki de en önemli gelişmesi, çok daha yüksek enerji seviyeleriyle işleyen kolektiflerin kurulmuş olmasıdır diyebiliriz. Okyanusun dibine inmek, uzaya gitmek yahut marketleri gün aşırı taze sebzelerle doldurmak, maliyeti görece ucuz tutulan işte bu yeni girdiler sayesinde mümkün oldu. Yani dünyada yüz milyonlarca yılda birikmiş yoğun enerjiyi hızla harcayarak...

Savaşlar, daha doğrusu ordu kompozisyonu da bunun sonucunda köklü şekilde değişti. Karbon bazlı enerji kaynakları, yeni silah sistemleri ve değişen stratejiler hem filleri hem atları büyük ölçüde tasfiye etti. Ancak bu tek seferde olmadı. Geçiş sürecinde pek çok kez atlar ve filler, tankların ve topların kıyımına uğramak zorunda kaldı. Kırım Savaşı'nda yanlış planlamanın sonucunda Rus toplarına doğru koşturulan İngiliz Süvari Birliği, yüzlerce insan ve at kaybetti (Sorenson 2015, s. 25). İkinci Dünya Savaşı'nın başında (1939), Krojanty'de Polonya Süvari Birliği, Alman tankları tarafından ağır yenilgiye uğratıldı (Zaloga 1982, s. 9; Davies 2013, s. 324-326). Dikenli tellerin, mayınların, hava bombardımanlarının, makineli tüfeklerin ve çok daha güçlü araçların karşısında filler tümüyle yok olurken, atlar cephe gerisinde başka görevler üstlenmek zorunda kaldı.

Ancak karbon bazlı enerji tek başına bu geçişi sağladı demek doğru olmaz. Yeni savaş araçlarının kullanılabilmesi için yollar, ikmal depoları, tamirciler, tamir gereçleri, fabrikalar daha doğrusu kolektifi işlevsel kılan başka pek çok unsur gerekiyordu. Bunların

Nazi ordusu 1 Eylül 1939'da Polonya'yı işgale başladığında 2600 tanka ve 2000 modern uçağa sahipti. Buna mukabil Polonya ordusunun 150 tankı ve 400 uçağı vardı. İşgâlin ilk gününde Krojanty'de Nazi ordusu ve Polonya Süvari Birliği arasında kısa bir çatışma yaşandı. Piyade birliğine saldıran Polonyalı atlı birlikler, en başta Almanları geriletse de sonradan olay yerine intikal eden Alman mekanize güçleri kıyım yaptı. Sonradan hem Alman hem Sovyet yetkilileri tarafından bu olay propaganda amaçlı kullanıldı. Atlı süvari karşısında geri çekilen Alman piyade birliği hikâyeden çıkarıldı, bunun yerine Polonya askerlerinin panzerlere aptalca bir cesaretle, kılıçlarıyla saldırdıkları iddia edildi. BremëH

Geschwader Lützow isimli 1941 yapımı Alman propaganda filminde bu bahsi geçen sahne canlandırılıyor. Durduk yere Alman birliğine saldıran süvariler (ve Polonya'nın gerisi) panzerler, uçaklar, üst teknoloji silahlarla darmaduman olurken gösteriliyor (Bertram 1941). Diğer bir deyişle, Almanya'nın güya daha düşük olan ırklar karşısındaki kaçınılmaz zaferi, at ve panzerin karşılaşmasına benzetiliyor.

Bu savaş efsanesi uzun süre tekrar tekrar anlatıldı. 1959'da Alman yazar Günther Grass, Teneke Trampet [*Die Blechtrommel*] isimli kitabında Alman panzerlerine at sırtında saldıran Polonyalı süvarilere Don Kişot'u çağrıştıracak şekilde Pan Kiehot ismini taktı ve şöyle dedi: "Haydi asil Polonyalılar, atlarınıza! Karşınızdakiler çelik panzerler değil, yeldeğirmenleri ve hattâ koyun sürüsü, [haydi koşun ölümün elini öpmeye...] (Grass 1993 s. 325). Keza Sovyetler Birliği de Soğuk Savaş döneminde aynı olayı, bu defa Polonya'yı işgâl etmiş olmasını meşrulaştırmak için kullandı. Köhne savaş teknolojilerine sahip eski Polonya'ya karşı, Sovyet güdümünde modernleşen bir Polonya resmi çizildi. 2009'da The Guardian gazetesindeki meşhur bir köşe yazarı, bu yaşanmamış olayı modern savaş tarihindeki en aptalca ve romantik intihar girişimi olarak bir kez daha andı (Jenkins 2009).

Gerçek olmasa da olayın bu şekilde anlatılması, atların panzerler karşısındaki nihâi mağlubiyetini pekiştirmeye yaradı. Bu mağlubiyetin en çok atlara yaradığını söyleyebiliriz.

olmadığı yerlerde atlar (veya diğer canlılar) kullanılmaya devam etti. Birinci Dünya Savaşı'nda develer, Osmanlı ordusuna karşı Hicaz seferinde kullanıldı. İkinci Dünya Savaşı'nda da henüz asfalt yolların yaygın olmadığı bölgelerde atlar çamurda top çekmek, ambulans olarak çalışmak zorunda kaldı (Sorenson 2015, s. 22 ve 26). Günümüzdeki savaşlarda bile, mesela Afganistan'da, Sudan'daki soykırımında, Etiyopya'nın Batı Eritre'ye yaptığı saldırıda çok sayıda at ve eşek kullanıldığını görüyoruz.

Buraya kadar askerî teşekkülün gücünü, belirli kolektiflerin sonucu olarak anlattım; ancak diğer yandan askerliğin de kurucu olduğu durumlar var. Savaş, kimi zaman insanları daha büyük bir bütünün parçası olarak hissettirebiliyor. Bu günümüzde çoğunlukla milliyetçilik olarak tezahür ediyor. Çoğu milliyetçi anlatıda kurucu mitin bir savaş olması tesadüf değil. Bu minvalde Barbara Ehrenreich, milliyetçilik külliyatında çığır açan Benedict Anderson'a şu eleştiriyi getiriyor:

Hayalî Cemaatler kitabında Anderson, başlarda [milletçiliğin] vatandaş üzerindeki âdeta dinî sayılabilecek tesirini anlatmayı vaat eder. Fakat sonradan görece kansız olan tahayyül içinde takılır kalır: Ortak dillerin, “geleneklerin” ve benzeri unsurların inşasına bakar. Bana göre Marksist geleceğe bağlı yazarların kör noktasıdır bu: Savaşın, insan topluluklarını kuran unsurlardan biri olduğuna dikkat etmezler. (Ehrenreich 2011, s. 196; çeviri bana ait)

Ehrenreich'a göre üretim araçları [*means of production*] etrafında (en başta sınıf olmak üzere) nasıl ki kolektifler kuruluyorsa, “yıkım araçları” da [*means of destruction*] benzer bir iş yapıyor. Ben bu noktada yine hayvanlara dikkat çekmek istiyorum. Hem üretim hem de yıkım süreçlerinde hayvanlar hep var olagelmiş. Dolayısıyla genelde insanlardan ibaret olduğu düşünülen “milletin” (yahut sınıfın) arasına hayvanlar da bir şekilde sızıyor aslında.

“...Hakkari'nin Şemdinli ilçesi. Kuzey Irak'a yapılan harekât sırasında Şemdinli'nin Rubedük (Derecik) beldesi yakınlarına operasyon düzenleyen askerler, PKK'lilerin pususuna düşer. Pusu sırasında iki askerle bir korucu yaşamını yitirir. Harekata katılan ve Şemdinli ilçe merkezinde kalan korucuların belirttiğine göre askerler beraberinde getirdikleri avcı köpeğini çatışmanın meydana geldiği bölgenin biraz uzağına, ağaçlı bir bölgeye götürür. Sinirlenen askerler, köpeği, doğru iz sürmediği ve çatışma sırasında ürkek davranarak PKK'lilerin üzerine atılmadığı gerekçesiyle bir ağaca asmak suretiyle idam eder. İşin tuhaf yanı, korucular, askerlerin infazı gerçekleştirdikleri sırada köpeklerin cezalandırılmasına ilişkin yasa gibi maddeler içeren bir metni de okuduklarını söyler” (Alataş 2013, s. 12-13).

Zira milletlerin kurucu anlarına, özellikle de savaşlara, hayvanlar bilfiil iştirak etmiş/ediyor. Fedai, kahraman veya hain olabiliyorlar. Kimisi anıtlaşıyor; müzelere, çocuk hikâyelerine giriyor. Madalya takılan, kemikleri saklanan, heykelleri dikilen, milliyetçi kahramanlık hikâyelerine dahil edilen pek çok hayvan var.

Savaş karşıtlığı bağlamında hayvanlardan bahseden hafıza mekânları ise çok daha az. Bunlardan biri Londra Hyde Park'ın dışındaki “Savaşan Hayvanlar” [*Animals in War*] anıtı. Gerçek boyutlarda yapılmış yük taşıyan iki katır, at ve köpek heykelinden ve diğer hayvanların (fil, deve, güvercin...) kabartma resimlerinden oluşuyor. Üstünde şöyle yazıyor: “Bu anıt tarih boyunca Britanya ve müttefik askerleriyle savaşlarda yan yana yer alan ve ölen hayvanlara adanmıştır. Hayvanların seçim şansı olmamıştır.”¹⁰

¹⁰ İşin aslı, savaşa katılmış milyonlarca insanın da tam anlamıyla seçim şansı olduğunu söylemek mümkün değil. O anlamda insana bütüncül bir irade atfetmek, buna mukabil hayvanın iradesinin tümüyle ihlâl edildiğini söylemek, aradaki gri bölgeyi ıskalama riski taşıyor. Dahası, hayvanların sadece kurban olarak görülmesine yol açıyor. İnsanların (kadınların, siyahların...) salt birer kurban olarak temsil edilmesine karşı çıkan önemli bir külliyat var (pek çok örnek arasından şunlara bakılabilir Van Dijk 2009; Schneider 1993; Lewin 1992). Kurban pozisyonu merhameti çağırıyor. Merhametin nesnesi olmak iyileştirici olabiliyor, hayat kurtarabiliyor; ancak ilişkinin merhamet üzerinden devam etmesi, sıklıkla birinin diğerini kontrol etmesine

Hyde Park'taki Savaşan Hayvanlar anıtı

Kısaca buraya kadarki bahsi toparlayayım. Asker edilen hayvanlar üzerinden toplum kavramının sınırlarını sorguladım. Maksadım, milletin (sınıfın/ailenin...) içine, insan olmayan varlıkları da ekleyebilmektir. Daha doğrusu bunların en başından beri, bahsi geçen kolektiflerin kurucu failleri olduğunu iddia ettim. Bu esnada fail olmanın dil, akıl, ruh gibi kriterlere dayanmayan bir tanımını geliştirmeye çalıştım. Oluşan kolektiflerde, tüm unsurların asimetrik şekillerde değiştiğini, yeni bir oluşa [*becoming*] yönlendiğini söyledim. İnsanların ve hayvanların kalıcı bir öze sahip oldukları varsayımından uzaklaşarak, bu sürekli değişen unsurlara ve ilişkilere odaklandım.

Aşağıda ve bir sonraki bölümde aynı kuramsal hattı takip ediyor, bu defa savaşın hedefi hâline gelen evcil hayvanlara ve Türkiye'deki şiddet ortamının yol açtığı demografik dönüşüme eğiliyorum.

yol açıyor. Örneğin yukardaki referanslarda bahsi geçen Lewin, güçsüz, iradesiz, hayatın sille-sini yemiş, yardıma muhtaç kadın figürünün mahkemelerde nasıl istismar edildiğini anlatıyor; buna karşı feminist bir eleştiri geliştiriyor. Benzer sorunların hayvanlar için de geçerli olduğunu düşünebiliriz. Masum ve kurban olarak görülen hayvanlarla kurulacak temasın, kendi sınırları ve görme arızaları var.

Düşmanın Hayvanları

Yukarıdaki görüntü Mardin-Dargeçit'ten, Fatih Pınar'ın kamesinden... 2015'in sonu 2016'nın başındaki dönemde KCK'nin özyönetim ilanı (basında Hendek Olayları olarak geçti) ve devletin askerî güçlerinin müdahalesi esnasında ortaya çıkan manzaralardan biri. O dönemki belgeler, tanıklıklar ve görüntüler, yaşanan şiddetin sadece insanlara değil, hayvanlara da yöneldiğini gösteriyor. Nusaybin'de yaşayan ve olaylara tanıklık etmiş bir kadın, askerlerin yaptıklarını anlatarak kamera karşısında şöyle şikayet ediyor:

- Niye ateş ediyorlar? Hayvanları niye öldürüyorlar?
- Niye olacak? Allah vicdanlarını almış. Kuşları öldürüyorlar, keçileri öldürüyorlar, atları öldürüyorlar, önlerine ne çıkarsa öldürüyorlar. Keçilerin keleşleri mi var? Keçilerin, kuşların mermileri mi var sanki? Keyfine öldürüyorlar (Hayvan Hakları İzleme Komitesi 2017).

Can almak, kişiye muazzam bir güç hissi verebilir. Nefret nesnesine dönüşmüş düşmana verilen hasar, bir tür tatmin yaratabilir. Ancak bu tarz şiddetin kişilerin vicdanının ötesine geçen sistematik bir yanı var, istisnaî değil. Yazının en başında bahsi

geçen Samson hikâyesinde olduğu gibi, pek çok savaşta sadece insanların değil, tüm yaşam alanlarının, yani evlerin, hayvanların, tarlaların, ağaçların hedef alındığını görüyoruz. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde Beyazların, yerlileri aç bırakmak ve onların dirençlerini kırmak amacıyla bizonları ve atları topluca öldürdüğünü biliyoruz. Missouri Birliği'nden General Sherman'ın, 10 Mayıs 1868'te meslektaşı General Sheridan'a yazdıklarını aktarıyorum: “Bizonlar [Cumhuriyet] topraklarında dolaştığı müddetçe, Kızılderililer de gelecektir. Amerika ve İngiltere'nin tüm avcılarını bu sonbaharda büyük bir bizon avlama partisine davet etmek ve bizonlardan tek hamlede kurtulmak akıllıca olur diye düşünüyorum. Zira bizonlar ve onları takip eden Kızılderililer oralarda dolaştığı müddetçe [demiryolu hattında] çatışma ve bela kaçınılmaz olacaktır (akt. Smits 1994, s. 314; çeviri bana ait).

Şakayla karışık verilen bu öneri gerçekleşti. Askerî imha faaliyetlerinin üstüne bir de ticaret (hayvanın derisi ve dilinin değeri) eklenince, 19. yüzyılın başında sayıları yaklaşık 30 milyon olduğu tahmin edilen bizon sayısı, 20 yüzyılın başında 1000'in altına düştü (Isenberg 2001). O dönem General Phillip Sheridan kazanılan “zaferi” şu şekilde tarif etti:

[Bizon avcıları] bu sinir harbine dönmüş Kızılderili sorununu çözme hususunda düzenli ordunun son 30 yılda yaptıklarından daha fazlasını başardı. Kızılderililerin ikmal kaynaklarını imha ettiler. Malûm, bu kaynaklardan yoksun bir grup hayatta kalamaz. Barış adına ister [bu bizon avcılarına] barut yollayın ister cephaneye tedarik edin. Bırakın da tek bir bizon dahi kalmayınca dek hepsini öldürsünler, derilerini yüzünsünler, satsınlar. Avcıların ardından çayırları, gelişmiş bir medeniyetin üyeleri olan benekli sığırlar ve kovboyalar şenlendirecek.¹¹

(aktaran Robbins 2002: 210; çeviri bana ait)

¹¹ Amerika kıtasındaki Arjantin, ABD, Brezilya gibi ülkeler günümüzde dünyanın başlıca sığır yetiştiricileri arasındadır. Oysa sığır Amerika'nın yerlisi değildir, oraya sonradan getirilmiş bir canlıdır.

Gerçekten de bizonun yerine geçen sığır, Beyazların mekânı (yerliler aleyhine) yeniden örgütlemesinde, yani eskisini tasfiye edip yeni bir kolektif kurmasında önemli bir rol oynadı (konu hakkında ayrıca bkz. Cronon 1991: 213-220). Üstelik sadece bizonlar değil, diğer canlılar da sık sık Beyaz yerleşimciler ve askerlerin hedefi hâline geldi: 1864'te New Mexico Gönüllü Piyade Alayı'nın generali Kit Carson, Navajo yerlilerini dize getirmek için koyunlarının öldürülmesini emretti. 1868'te General Custer, Çayenlerin 800 atını, 1870'te Albay Eugene Baker, Karaayak yerlilerinin 300 atını öldürttü (Isenberg 2001, s. 128-129). Sadece Amerika'da değil, dünyanın her yerinde buna benzer uygulamalara rastlıyoruz. Etiyopya'yı işgâl eden İtalyan Birlikleri, 1935 yılında Makale şehrindeki develeri (mühimmat taşıyabilecekleri endişesiyle) bombaladı ve kurşuna dizdi. Bağımsızlığını kazandıktan sonra, Etiyopya'nın İtalya'dan talep ettiği tazminat listesinde 5 milyon sığır, 7 milyon keçi ve koyun, 1 milyon at ve katır, 700 yüz bin deve de vardı. Aynı Etiyopya İtalyanlardan gördüğü taktiği, bu defa Eritre'nin bağımsızlık mücadelesini [1961-1991] bastırmak için kullandı. Karşı tarafın keçi sürülerini tepeden helikopterlerle kurşunladı (Barker 1968; Sorenson 2015, s. 26-27). Vietnam Savaşı'nda ABD ordusu yük taşırlar diye filleri, Sovyet ordusu Afganistan'da büyükbaş hayvanları öldürdü (Sorenson 2015, s. 27; Grau 2004, s. 135).

Benzer bir şiddetin izlerini Türkiye'de de takip etmek mümkün. Raporlar, tanıklıklar 90'larda Kürt coğrafyasındaki köylerin boşaltılma sürecinde sadece insanlara yönelik değil, yaşam alanlarına, yani var olan kolektiflere yönelik daha geniş çaplı bir saldırı olduğuna işaret ediyor. Bu dönemde evler yıkıldı, meralar ateşe verildi, meyve bahçeleri tahrip edildi, ormanlar yakıldı (Kurban vd. 2008; Jongerden 2010; Çağlayan, Özar ve Doğan 2011; Yağız vd. 2012; Gürses 2012; Baysal 2014; daha yakın tarihli örnekler için bkz. Üstün vd. 2015). Olan bitenlere dair kesin sayılar vermek

mümkün değil. Zorla yerinden edilen insanlar hususunda bile tü-
müyle uzlaşmış bir sayı yok.

Kimi kaynaklar 4-5 milyon insanın göç ettirildiğini ileri sürer-
ken, kimileri ise bu sayının yarım
milyon civarında olduğunu söy-
lüyor (ilki için Barut 2001; diğer
veriyi akt. Kurban vd. 2008, s. 74,
dipnot 1.). Hacettepe Üniversitesi
Nüfus Etütleri Merkezi tarafın-
dan yapılan görece daha güvenilir
araştırmada ise “1986-2005 yılları
arasında Doğu ve Güneydoğu’da-
ki 14 ilin köy ve kentlerinden
(%80’i köylerden olmak üzere)
‘güvenlik nedenleri’ ile 953.680 ile
1.201.200 arasında insanın göç et-
tiği ileri sürülüyor” (akt. Çağlayan,
Özar ve Doğan 2011, s. 27). Çıplak
gözle bile Kızıltepe, Hakkâri, Siirt,
Van gibi şehirlerin nüfusunun bu
dönemde katlanarak büyüdüğünü,
köylerden ayrılmak zorunda kalan-
ların bu şehirlerde toplandığını gör-
dük. Bir fikir vermesi açısından:
1990-2000 arasında Diyarbakır’ın
nüfusu 596 binden 818 bine, Hak-
kari’ninki ise iki kat artarak 71 bin-
den 140 bine çıktı.

İnsanlara dair sayıların bile
tam olarak bilinmediği bu ortam-
da, savaştan etkilenen hayvanlar

Görevli binbaşının emri üzeri-
ne askerler maddi varlıklarımızı
tutuşturmaya başladılar. Köylü
kadınlar onlara müdahale etti-
ler. Askerler onları fırlatıp attılar.
Yakılan varlıklarımız: beş binin
üzerinde kavak ağacı, dört tondan
fazla buğday, köyün etrafındaki
bütün ormanlık alan, köylülerin
otlarıyla birlikte, yirmiden fazla
ahır. ... Köyün dışına çıkar[ıl]dı-
ğımızda hayvanlarımız askerler
tarafından taranıyordu. ... Önü-
müze iki seçenek koymuşlardı. Ya
korucu olup ölecektik. Ya terk ve
açlık. ... Biz nerelerde nasıl barı-
nacağız? ... Çocuklarımızı neyle
doyuracağız? (Mehmet M.’in 12
Şubat 1991 tarihli dilekçesini akt.
Human Rights Watch 2002, s. 3)

Sene 1999. Aylardan Mayıs. Hak-
kari kırsalında güvenlik güçlerin-
ce operasyon yapılır, fakat bu ope-
rasyonda sadece hayvanlar “ölü
ele geçirilir”. Köylüler, 20 koyu-
nun öldürülmesi üzerine harekete
geçer ve jandarma komutanlığın-
dan hesap sorar. Köylülerin giri-
şimleri üzerine jandarmadan açık-
lama gelir: “PKK’nın koyunları
sandık” (Alataş 2013, s. 16).

hakkında sahih bir sayı vermek mümkün değil. Hayvanların pek çoğunun küpesiz (kayıtsız) olduğu bir coğrafyada (ve dönemde), Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) verileri ancak kısmî bir resim sunabiliyor. Buna rağmen örneğin çatışmaların yoğun yaşandığı bölgelerden biri olan Mardin-Batman-Şırnak-Siirt hattında bahsi geçen dönemde yerli koyun sayısının¹² 1,8 milyondan 859 bine gerilediğini; yani yarı yarıya azaldığını görüyoruz. Bunun yanında (sayıları daha az olsa da) katırların, koyunların, ineklerin, köpeklerin, güvercinlerin bazen yanlışlıkla bazen bilerek öldürüldüğüne dair tanıklıklar var (Uçarlar 2015; Yağız vd. 2012; Alataş 2013; daha yakın tarihli bir gözlem için Baysal 2015). Faili meçhul cinayetlerin soruşturulması kapsamında, Diyarbakır Cumhuriyet Savcısı Osman Coşkun tarafından gizli tanık olarak dinlenen bir askerin ifadesini aktarıyorum:

Ben askerliğimi İstanbul 66. Zırhlı Tugay Baştabya, 1. Mekanize Piyade Taburda yaptım. 1994 yılı şubat ayında 1. Taburdan gönüllü olanlar seçilerek Diyarbakır Hazro İlçesi'ne geçici görevle getirildim. Tabur Komutanımız Kurmay Yarbay İsmail E., yardımcısı ise soyadını anımsayamadığım Ali isimli bir Binbaşydı. ... Bu bölgede 2-2,5 ay kadar kaldık. Bizim taburumuza verilen görev köyleri yakmaktı. Orada kaldığımız süre içerisinde Hazro, Lice, Hani ve Kulp ilçelerine bağlı yaklaşık 30 köyü yaktık. Köylere girince komutanlarımız askerleri ikiye, üçer kişi olarak evleri yakmakla görevlendiriyordu, evlere girip dışarı çıkın yakacağız diyorduk, eşyalarını boşaltmak için fırsat vermiyorduk. Köylüler dışarı çıkınca da en kolay tutuşabilecek bir yerden yakmaya başlıyorduk. *Ahırları da yakıyorduk içerisinde hayvan olup olmadığını kontrol etmiyorduk. Zamanımız olmadığı için bir an evvel yakıp çıkıyorduk.*

(Kılıçgedik 2013, akt. T24 gazetesi)

¹² Zengin müteşebbislerin ithal ettiği koyunlardan farklı olarak köylülerin elindeki hayvanları göstermesi bakımından yerli koyun kritik bir kalem.

Gazeteci Fehim Taştekin ise bölgede öldürülen hayvanlar hakkında şu tespitleri yapıyor:

Susturulmuş insanların hikâyelerine bakın; birçoğu ‘Tavuklarımızı, koyunlarımızı, köpeklerimizi bile vurdular’ diyecektir. ... 2011’deki Roboski katliamında yakınlarını kaybeden Ferhat Encü’nün verdiği bilgilere göre 23 Mart’ta 8 katır askerler tarafından öldürüldü. Daha sonra yine askerlerin açtığı ateş sonucu 2 katır kurşunlarla öldü. Diğer 6 katır da silahların çıkardığı sesteki ürküp kaçarken uçurumdan düşerek can verdi. 5 Nisan’da 2 katır daha gitti. Katliamın ardı gelmedi.

(Taştekin 2015)

Militarist bir ülke olan; okulundan ailesine, iş hayatından toplumdaki gündelik yaşantısına kadar tektipleştirilmek istenen Türkiye’de ve hiçbir ülkede, hiçbir kademedede emir-komuta zincirine dahil olup üniforma giymeyeceğim ve elime silah almayacağım. Çünkü biliyorum ki üniforma giydiğimde ... Roboski’de 34 insanı ve 59 katırı katletmek için ya da sırf bir komutanı rahatsız ettiği için, kışlanın etrafındaki köpekleri öldürmek için emir alabilirim. Bizzat TSK tarafından yıllar boyunca bombalanan dağlarda, yakılan ormanlarda, hiçbir şeyden habersiz hayvanların katili olabilirim. Kışlada “şakalaşırken” arkadaş kurbanı olabilirim ya da ana akım medyada sık sık haberlerini duyduğumuz gibi, her an “eğitim zaiyatı” olabilirim. Sizler bir gazete haberinden “intihar ettiğimi” okuyabilirsiniz. Ya da en basitinden askerdeyken “kaybolmuş” olabilirim... Canı olmayan camı kırmayı şiddet olarak tanımlarken, canı olanı kırmayı, imha etmeyi şiddet olarak tanımlamayan, kendine göre suç tanımları uydurup adaleti hiçbir şekilde sağlayamayacağı ortada olan yasaları çıkartıp insan-hayvan-doğa demeden, tüm yaşam üzerinde her türlü tahakkümü bizzat kuran ve güçlendiren, devletin ikiyüzlü adaletine de düzen sağlayıcılığına da inanmıyorum. (Özgüner 2015)

Bu kitabın üçüncü bölümünde (Yerinden Edilenler, Yerlerine Gelenler) öldürülen hayvanları ve sonucunda yaşanan daha geniş ölçekli dönüşümü detaylı bir şekilde inceliyorum. Ancak burada bir kez daha altını çizmek istediğim husus şu: Hayvanların öldürülmesindeki temel kriter ruhlarının olup olmadığı, dil yetenekleri, akılları, gerçekten ölüp ölemeyecekleri değil, dahil oldukları kolektifin “düşman” addedilip addedilmediği oldu. “Verimsiz,” “kayıtsız” ve “düşmanla” ilişki içinde olduğu düşünülen hayvancılığın yerine, kontrollü alanlarda gerçekleşen endüstriyel hayvancılık ve (sonraki on yıllarda et ithalatı) geçti; süreç devam ediyor (bkz. 3. bölüm). Dolayısıyla bir ekosistemin yok edilmesi, devlet nezdinde bir alternatifin ne derece mümkün olduğu ile de ilişkili.

O dönem Türkiye’de sofraların kompozisyonu da önemli ölçüde değişti. Bilhassa şehirlerde paketli gıdaların, sosislerin, salamların, endüstriyel olarak işlenmiş sütün mutfaklardaki ağırlığı arttı. Dolayısıyla şehirleri besleyen gıda üretim ağları başka coğrafyaları kateden, başka ırktan hayvanların bedenlerini kullanan ve sermayenin başka mecralarda birikmesini sağlayan yeni bir üretim/tüketim modeline evrildi. Bu dönüşümlerin tek sebebi elbette ki Doğu’daki çatışma ortamı değildi; ancak yine de yaşanan çatışmanın yeni modele ivme kazandırdığını söyleyebiliriz.

30.10.1990, Milliyet, Sayfa 2

Hormonlu et korkusu

Tarım Bakanlığı, son üç ayda Doğu Bloku ülkelerinden getirilen hayvanların hormon tanihi sonucunda alınmadın mezbahalara sevki edilerek kesildiği yolunda inibiz alınarak üzerine harekete geçti ve Halkalı Gümrük Müdürlüğü'ne talimat gönderdi.

Eti ithalatçıları ise söz konusu inibizlerin halka panahi et satmak isteyen Bocarlar tarafından kesiti olarak ortaya atıldığını öne sürdüler.

ATILLAGÜNER

Son birkaç ayda gıda panahi etile edile 60 ton civar hayvan etleri piyasaya sürüldü. Bu hayvanlar Doğu Bloku ülkelerinden getirildi. Tarım Bakanlığı, son üç ayda Doğu Bloku ülkelerinden getirilen hayvanların hormon tanihi sonucunda alınmadın mezbahalara sevki edilerek kesildiği yolunda inibiz alınarak üzerine harekete geçti ve Halkalı Gümrük Müdürlüğü'ne talimat gönderdi.

Eti ithalatçıları ise söz konusu inibizlerin halka panahi et satmak isteyen Bocarlar tarafından kesiti olarak ortaya atıldığını öne sürdüler.

Bilimcilerle parti döneminde gündemdeki etile etile 60 ton civar hayvan etleri piyasaya sürüldü. Bu hayvanlar Doğu Bloku ülkelerinden getirildi. Tarım Bakanlığı, son üç ayda Doğu Bloku ülkelerinden getirilen hayvanların hormon tanihi sonucunda alınmadın mezbahalara sevki edilerek kesildiği yolunda inibiz alınarak üzerine harekete geçti ve Halkalı Gümrük Müdürlüğü'ne talimat gönderdi.

Eti ithalatçıları ise söz konusu inibizlerin halka panahi et satmak isteyen Bocarlar tarafından kesiti olarak ortaya atıldığını öne sürdüler.

30.10.1990, Milliyet, Sayfa 2

Doğu Bloku ülkelerinden et ithalatı ve hormonlu etle ilgili haber,

30 Ekim 1990, Milliyet

Bağlı oldukları ekolojik ağları yitiren insanlar, büyük şehirlerde “vasıfsız” olarak yaftalandı; ucuz emek kaynağı olarak kullanıldı. Oysa gelenlerin önemli bölümü, peynir yapmayı veya hayvana ebelik etmeyi bilen, otları-tohumu tanıyan, dolayısıyla başka türlü vasıfları olan insanlardı. Bu görmezden gelindi. Aynı dönemde gıdanın giderek daha “hormonlu” ve “hileli” hâle geldiği, eski tadının kalmadığı yönündeki şikayetler arttı.

Ancak boşaltılan köyler ve “hormonlu gıdalar” arasında bir şekilde bağlantı kurulamadı, buna yönelik siyasî bir dil oluşmadı. Yeni gelenler daha ziyade hayat tarzına, yani şehrin “bozulduğuna” yönelik endişeler bağlamında yahut masum-bön köylü romantizmiyle ele alındı. Kendileriyle diğer pek çok coğrafyada olduğu gibi alay edildi (Elias 1995; Öncü 2000). Maganda-kıro gibi sıfatlar yakıştırıldı (bu konuda etraflı bir tartışma için bkz. Zeybek 2018b). O dönemin filmleri, şarkıları, popüler kültürü Kürt kelimesini telaffuz bile edemeyen bu aksanlı, “Doğulu” figürlerle (ve yine hayvanlarla) dolu.

Kartal Tibet'in yönetmenliğini yaptığı, 1989 tarihli İnatçı isimli film

Toparlamak gerekirse, bu bölümde savaşlarda sadece insan hakları ihlalleri yaşanmadığını; yaşam alanlarının ve kolektiflerin zarar gördüğünü, dolayısıyla insanların kendinden menkul, bağımsız, soyut varlıklar olmadığını göstermeye çalıştım. Savaşlar, kurulmuş ilişkileri kırmak, yok etmek üzerine kurulu. Bu bazen bilerek ve isteyerek icra ediliyor, bazen savaşın dolaylı sonucu olarak tezahür ediyor. Ancak her durumda belli maharetler, ilişki

ağları, direnç noktaları ve alternatifler yok oluyor. İlişkilerinden koparılmış varlıkların hayatı (insan olur, hayvan olur) değersizleşiyor, ucuzluyor.

1992 yılında Barış Manço'nun "Ayı" isimli şarkısı hit olmuştu, televizyonda-radyoda sürekli çaldığını hatırlıyorum. Nakaratı, "oku bakayım", "aayı" şeklindeydi. Topluca söylenirdi, eğlenceliydi. Ancak yıllar sonra, üniversitede yakın Türkiye tarihi anlatan biri olarak şarkıyı yeniden dinlediğimde, o dönemin popüler kültürüyle (ve kendimle) tatsız bir şekilde yüzleşmek zorunda kaldım. Öncelikle şunu fark ettim: Şarkı, ayılar hakkında değil, şehre göç edenlerle ilgiliydi. Daha doğrusu çocuklarına şehirdeki "ayıları" anlatmayı vazife edinmiş bir baba seslendiriliyordu. Şarkının sözleri aşağıda:

Bak evladım buna ayı derler
Ormandan inip şehre gelirler
Biraz ağırdır, hantaldır ama
Armudun iyisini ayılar yerler.

(...)

Maksat çoluk çocuk öğreysin hayatın çetin yollarını.

Kaptırmalarını kimseye kafalarını ve de kollarını.

Hani baba olarak vazifemiz tabi, uyandırıp ikaz etmek.

Uzunlar yanmıyor Hâkim Bey, kısa yoldan anlatmak gerek.

Hayvan sevgisi tabi ki lazım; ama her şey karşılıklı.

Ben seni seveyim sen beni say ki bozulmasın ağzımızın tadı.

Armudun iyisini zaten o yer, bir eli yağda ötekisi balda.

Buramıza geldi artık Hâkim Bey, takdir sizden biraz da ite kaka.

Oku bakayım AYI, oku bakayım AYI.

Şarkı bir mahkeme salonunda geçiyor. Önde Barış Manço, ailesiyle derdini hâkime anlatırken arka planda bir tarafta "şehirli" görünümlü kişiler; diğer yanda kıllı, göğüsleri açık, bıyıklı erkekler gösteriliyor. Klibin sonunda iki grup birbirine giriyor, mahkeme salonu karışıyor.

Sonuç

Hedef olarak görülen veya asker edilen hayvanlar dışında, burada bahsedemediğim bir üçüncü hayvan grubu daha var. Bunlar daha ziyade evcilleşmemiş hayvanlar. Savaşın uzun vadeli ve dolaylı sonuçlarından onlar da ister istemez etkileniyor: Sakat kalıyor, kanser oluyor, düşük yapıyor, yaşam alanlarını kaybediyorlar. Savaşlarda kullanılan silahların etkisi sadece ilk andaki tahribatla sınırlı değil. Seyreltilmiş uranyumlu bombalar, mayınlar, sinir gazları, toprağı zehirleyen ağır metaller, sonraki yıllarda da bir coğrafyadaki yaşamı olumsuz etkilemeye devam ediyor. Bu, belki de savaşın en az görünen yüzü. Savaş olmasına da gerek yok. Örneğin askeri tatbikatlar, günümüzde pek ses getirmeyen sıradan bir vaka olarak görülüyor. Çünkü tatbikatların boş topraklarda yahut ıssız denizlerde yapıldığı varsayılıyor. Oysa ki o yerler “boş” değil.

Özetle, savaşlar sadece insan toplulukları arasında yaşanmıyor. Zaten işin aslı, “insan topluluğı” dediğimiz, bir tür soyutlama. Bu yazıda da bunu göstermeye çalıştım. Her aşamada, aile-sınıf-millet hangi insan topluluğundan bahsetsek, ismini layıkıyla anmadığımız başka varlıklar hikâyeye dahil oluyor. Kurulan topluluğun mahiyetini, hareket imkânlarını, fiziksel özelliklerini, savaş tekniklerini tümüyle değiştiriyor; ancak buna rağmen kendilerine herhangi bir faillik atfedilmiyor.

James Scott, bu minvalde neolitik dönemin (M.Ö. 10000-6000) alternatif bir tarihini yazarken evrimleşmeyi tek tek türler üzerinden değil, kolektifler üzerinden anlatmaya çalışıyor. Hayvanların, insanların, davetsiz misafirlerin (fareler, böcekler...), belli bitkilerin bir hanede buluştuğunu, yeni bir birimin ortaya çıktığını ve dünyaya sonradan hâkim olanın bu “birim” olduğunu söylüyor. Buna “domus” diyor (Scott 2017, 2. bölüm). (İngilizcede “domestication” ve domestic” kavramlarıyla ilişkili bir kelime, hane demek). Keza Türkçede de bu ilişki son derece açık: Evcilleştirmek,

eve dahil etmek; yani bir hanede farklı türlerin yan yana gelmesi, birliktelik [assemblage] oluşturması...

İnsanlarla hayvanlar kurulan hane çatısı altında beraber dönüyorlar: Evcilleşen hayvanların yüzleri kısıyor, vücutları küçülüyor, beyin hacimleri azalıyor (koyunun %24, domuzun %30). Uysallaşıyorlar. Boynuzlar küçülüyor (zira erkeğin rolü değişiyor), dişi ve erkek arasındaki fiziksel farklar [*sexual dimorphism*] azalıyor. Doğurganlık yaşı düşüyor ve daha sık doğuruyorlar (a.g.e.). Keza tek tür tahılın ekildiği, devletlerin vergi toplamaya başladığı bu yeni dönemde insanlarda da benzer bir dönüşüm yaşanıyor: Kadınlar daha çok çocuk sahibi oluyor; akrabalık ve mülk arasındaki ilişkiler tümüyle değişiyor, hastalıklar artıyor, kemikler bükülüyor (Roosevelt 1989; Tillion 2007; Tsing 2012).

Dolayısıyla bugün hâkim olan anlayışın aksine, kendi seyrinde giden insanlık tarihine dışardan bazı unsurlar eklenmiyor; tarih baştan sona insan olmayan varlıklarla birlikte inşa ediliyor. Hattâ tarihçi Anita Guerrini, tarih biliminin insanla ve yazılı kaynaklarla sınırlı arazisinden çıkması, insanın ortaya çıkmadığı veya henüz tam olarak insan sayılmadığı dönemlerin tarih bilimine dahil edilmesi gerektiğini ileri sürüyor (Guerrini 2016). Böyle bir tarih anlayışı zafer, gelişme, ilerleme, insan hakkı, demokrasi, doğa-kültür ikiliği gibi pek çok kavramı yeniden ele almayı zorunlu kılıyor. Hattâ insan nedir gibi kadim bir soruya bile başka türlü cevaplar verme imkânı sağlıyor. Keza bu bölümde de, Antik Yunan'dan itibaren bu soruya verilen cevapların bir kısmını sorgulamaya, başka cevaplar vermeye çalıştım. İnsanı hayvandan, düşünceyi eylemden, Avrupa'yı dünyanın geri kalanından ayıran; sadece belli faaliyetlerin, varlıkların yahut coğrafyaların önemli sayıldığı hikâye kalıplarını sorguladım.

Bütün bunları, başka türlü kolektiflerin kurulabileceğine inandığım için yazdım. Savaşlara sevk edilen emeği, parayı, zamanı,

zekâyı bambaşka amaçlar için kullanabiliriz. Biz kendimize hangi payeleri biçersek biçelim, dünyayı paylaştığımız diğer varlıklarla kader birliğimiz var: Geçmişimiz ortak, geleceğimiz birbirine bağlı. Hayvanlar cepheye gönderilirken, düşman diye öldürülürken, kafeslere kapatılıp işkence edilirken aklımdan şu cümle geçiyor: *De te fabula narratur*, yani anlatılan senin hikâyendir.

Bir sonraki bölümde Kürt coğrafyasında yaşananlardan ve tarımdaki dönüşümlerden bahsederken bunu daha açıkça gösterebilmeyi umuyorum.

2'ye Ek

Geçmişî Fillerle Temize Çekmek

Japonya'nın Kahraman Hayvanları

Savaşlarda sadece insanlar değil, hayvanlar da tarifsiz acılar çekmek zorunda kalıyor. Hayvanat bahçelerinde yaşayan hayvanların başına gelenleri anlatmak bile, savaşın gerçekte ne olduğunu göstermesi açısından önemli olabilir. Japon çocuk yazarı Yukio Tsuchiya'nın (1904-1999) “Vefakâr Filler: Hayvanlar, İnsanlar ve Savaş Hakkında Gerçek bir Hikâye” olarak çevrilebilecek kitabı tam olarak bu işi yapıyor. 1951 yılında yazılmış olan kitap, Tokyo'daki Ueno Hayvanat Bahçesinde 1943 yılında öldürülen hayvanların hikâyesini konu ediyor. Vefakâr Filler, Japonya'da bilhassa çocuklara savaşın kötülüklerini anlatan bir kült esere dönüşmüş, her neslin okuduğu bir kitap.

Kitabın konusu (ve olay) ana hatlarıyla şöyle: İnsanların sevgilisi hâline gelmiş John, Tonki ve Wanli isimli üç fil var. Fakat bu

fillerin yaşadığı ve her sene yaklaşık 2.5-3 milyon insanın ziyaret ettiği hayvanat bahçesi, savaşın sonlarına doğru kaynak sıkıntısı çekmeye başlıyor. Daha önemlisi, yetkililer olası bir bombalama sırasında yırtıcı hayvanların kaçabileceğinden ve insanlara zarar verebileceğinden endişe ediyor. Bu sebeple tehlike arz edebilecek olanların öldürülmesini emrediyorlar. Hayvanlarla içli dışlı bir hayat süren çalışanlar, bu karara bir süre direnmiyor, hattâ bazı hay-

John'un düşüşü (Litten 2009)

vanları şehir dışındaki hayvanat bahçelerine göndermeyi deniyor. Ancak bu gerçekleşmiyor. Önce John'u zehirleyerek öldürmeye çalışıyorlar; ama hayvan zehirli patatesleri yememeyi, suları içmemeyi başarıyor. Zehirli iğneler, fillerin derisi kalın olduğundan işe yaramıyor. Silah kullanmak ise halkı huzursuz edebileceğinden istenmiyor. En sonunda John'u aç ve susuz bırakmak zorunda kalıyorlar. Hayvanın ölmesi yaklaşık iki hafta sürüyor. Ardından diğer iki fil de aynı usûlle, çalışanların gözyaşları arasında öldürülüyor. Kitabın sonunda bakıcılar öfke ve kederle tepelerinde uçan düşman uçaklarına dönerek, "savaşı durdurun, tüm savaşları durdurun" diye bağıyorlar. Savaştan sonra hayvanat bahçesinde bir köşeye filler için abide yapılıyor.

Bu süreçte sadece bahsi geçen üç fil değil; kaplanlar, leoparlar, onların yavruları, su aygırları, kutup ayıları, yılanlar, bizonlar ve daha pek çok hayvan zehirlenerek, çekiçle kafalarına vurularak, tellerle boğularak yahut aç bırakılarak öldürülüyor. Japonya'da bu hayvanlar, bugün bile, ülkeleri için canlarını vermiş şehitler olarak anılıyor. Ülkenin savaşta ödediği büyük bedelin simgesi hâline geliyor.

Buraya kadar okuduğunuz kısım, Japonların anlatmayı tercih ettikleri versiyon. Filler etrafında savaşın kötülükleri dile getiriliyor; “bir daha olmasın” deniyor. Savaş sonrası Japon kimliği, bu fillerle özdeşleştiriliyor.

Fakat bu versiyonda anlatılmayan yahut az vurgulanan kısımlar var. Mesela bu hayvanların Tokyo’ya geliş hikâyeleri ile savaş birbirine doğrudan bağlı. Japonya o dönem istilacı, yayılmacı hevesleri olan bir ülke. Birinci Dünya Savaşı sonrası Almanya’nın Pasifik’teki kolonileri Japonya’ya geçiyor. Bunu 1931’de Mançurya’nın işgâli izliyor. 1937’de Japon İmparatorluk Ordusu, Çin’in tamamına saldırıyor. Dehşet saçmak ve Çinlilerin direnişini kırmak için Nanjing’de 300 bin sivil öldürülüyor. Savaş sırasında istila edilen Hindi-Çin yarımadasından toplu tecavüz ve katliam haberleri arka arkaya geliyor. Kadınlar, seks kölesi olarak kullanılıyor. 1930’ların sonunda Sibiry’a dan Mikronezya’ya uzanan geniş bir coğrafya Japonya’nın kontrolüne geçiyor. Bugün bile bu konularda Japonya’da ciddi bir sessizlik hâkim (Chang ve Barker 2009; Li 2009; Lau 2015). Şunun da altını çizmek istiyorum: Savaşta Japonlar da çok büyük bedeller ödüyor, topraklarına iki atom bombası atılıyor.

Hayvanat bahçesine geri dönelim: Burası tüm bu süre boyunca hayvanlar üzerinden yapılan bir propaganda sahnesine dönüşüyor. Japonya’nın her tarafa uzanabilme ve “numune” getirebilme gücünü tasdik ediyor: 1920’lerin sonundan itibaren yerli hayvanların yerine kolonilerden getirilen “egzotik hayvanlar” geçiyor. Diğer yandan askeriyede görev alan köpek, at gibi hayvanların fedakârlıklarına methiyeler düzülüyor. Hayvanat bahçesine düzenlenen okul gezileriyle hem yeni imparatorluk toprakları çocuklara tanıtılıyor, hem de ölen hayvanların insanlara örnek teşkil etmesi gerektiği telkin ediliyor. Bu maksatla askerlere göndermek için kaplanlı kartpostal-lar/pullar satılıyor, cephede ölen “kahraman” hayvanlar için anma günleri düzenleniyor (Miller 2013, bilhassa 3. bölüm).

Fakat savaşın ikinci yarısında işler ters gitmeye başlayınca yine hayvanlar üzerinden bu defa ikinci bir propaganda kampanyası başlatılıyor. Onları öldürerek halka mesaj verilmek isteniyor. Bahçenin müdürünün anılarından aktarıyorum:

[O zamanlar insanlar hâlâ] savaşın kazanılacağına inanıyordu. Fakat [Tokyo Valisi Ōdachi Shigeo] durumun vahametinin farkındaydı. İnsanların gözünü açmak ve savaşın kaybedilebileceğini anlatmak için kelimeler yerine hayvanların itlafını kullandı.

(akt. Litten 2009 s. 5)

Önde Vali Odachi Shigeo yürüyor.

Arkada siyah beyaz perdeli kısımların olduğu yer (Miller 2013).

Fillerin başka bir hayvanat bahçesine gönderilmelerini de yine vali engelliyor; zira ölümden çıkarılması gereken bir ders var. 1943 yılının yaz ayları, kapalı kapılar ardında gerçekleşen hayvan katliamlarıyla geçiyor. Ardından 4 Eylül 1943'te, "şehit" olan hayvanlar için anma töreni düzenleniyor. Ancak işin tuhafı, kendilerine yemek verilmeyen Tonki ve Wanli o sırada hâlâ hayatta. Belli ki tören aceleye geliyor. Buna rağmen kafeslerinin önü örtüyle kapatılıyor, ölmüşler gibi yürüyüşe devam ediliyor. Öfke bu sayede düşmanlara

yöneltilmiş oluyor; hayvanların intikamının alınacağına ant içiliyor (Miller 2013, 4. bölüm). Hayvanat bahçesinin müdürüne ülkenin dört yanından gönderilen mektuplar arasından, henüz askerlik çağına gelmemiş bir çocuğun mektubunu aktarıyorum:

Dün gece akşam gazetesinde çıkan haberi gördüm ve gözlerime inanamadım. Küçüklüğümde beri resimli kitaplardaki ... aslanlar, kaplanlar ve filler beni çağırırdı. Bir gün annem beni alıp hayvanat bahçesine götürdüğünde [gözlerime inanamamıştım]. Dün gazeteye bakamadım bile. Çok üzgünüm. ... Savaş için yapılmış [bir fedakârlık] da olsa, yine de çok acı. Hayvanları öldüren [böyle yazmış] İngiliz ve Amerikalıları yok etmeliyiz. Askere yazılmak için sabırsızlanıyorum, böylelikle şehit olmuş hayvanların öcünü almak istiyorum. Belki bu yolla bana mutluluk vermiş bu hayvanların ruhu bir nebze huzura erer.

(Miller 2013 s. 137)

Savaştan önce gücün ve kahramanlığın, savaşın kaybedilme aşamasında ise fedakârlığın ve ödenen bedelin simgesi hâline gelen hayvanlar, savaş sonrasında da barışı ve masumların gördüğü zararı anlatmak için kullanılıyor. Fakat bu şekilde hatırlamak, aynı zamanda belli kısımları unutturmaya, olanı görmemeye yarıyor.

Günümüzdeki hayvanat bahçelerinin propaganda işlevinin bittiğini düşünmeyin. Bu mekânlar insanları tüketime yönleltmeye, korumak ve sevmek gibi duygulara hitap eder gözükse de vahşi hayatın bileğini büken insanın gücünü ispat etmeye devam ediyor. Bir de bakarken görmemeye...

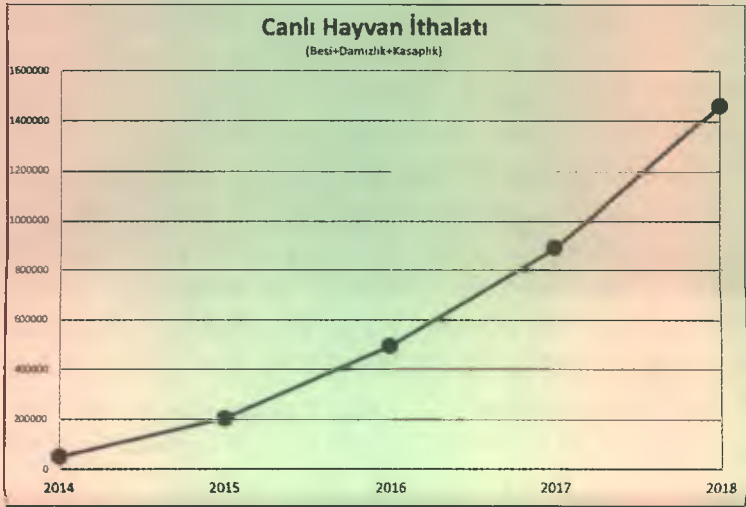
3

**Yerinden Edilenler,
Yerlerine Gelenler**

Endüstriyel Hayvancılık ve Kürt Sorunu

2016 yılında gıda fiyatları hızla artarken Recep Tayyip Erdoğan vatandaşı stokçu ve karaborsacılara karşı göreve çağırdı, millî menfaatlere zarar veren bu kişileri ihbar etmelerini istedi. Yayın organları da el birliği ile patates, et, soğan, patlıcan ve diğer tüm ürünlerdeki fiyat artışlarını birkaç fırsatçının işi olarak göstermeye uğraştı. Böylelikle tarım ve ekonomideki kronik ve karmaşık sorunlar, komplolar çerçevesinde, yani vatanseverler-hainler ekseninde anlatılan hikâyelere dönüştü; hattâ millî bir dava hâline geldi. Stokçuların “inlerine girildiği,” alınan muazzam önlemler sayesinde paniğe kapılan karaborsacıların ellerindeki malı yeniden piyasaya sürmeye başladıkları yazıldı. İnsanları teskin etmek ve durumu kontrol altına almak için tanzim satış yerleri kuruldu, gıda üretimin artırılması için destek sözleri verildi ve en önemlisi, yurt dışından “ucuz gıda,” bilhassa da et ve canlı hayvan getirildi.

2014'te ithal edilen hayvan sayısı 48 bin iken, bu sayı 2017'de 889 bine, 2018'de ise 1 milyon 461 bine çıktı.

TÜİK'ten derlenen veriler

Karaborsacılara açılan savaş aslında çok daha uzun bir dönüşümün son merhalesi idi.

Bu coğrafyada uzun bir süredir neyin nasıl üretildiğini köklü şekilde etkileyen kararlar alınıyor. Bunların kritik önemdeki iki tanesi, A) çok sayıda üreticinin tasfiye edilmesi, B) geri kalanların ise ithal girdilere ve dış piyasalara bağımlı hâle getirilmesi. Tüm bunlar maliyeti arttıran, özellikle de yaşanan döviz krizlerinde cari açığı büyüten kararlar. Ancak toplumun atardamarlarından birinin gıda fiyatları olduğunun gayet farkında olan hükümet, her şeye rağmen “ucuz gıda” teminine devam etti. Bunu da kriz dönemlerinde yükselen döviz fiyatlarına aldırmadan ithalat yoluyla gerçekleştirmek zorunda kaldı. Recep Tayyip Erdoğan’ın, 6 Kasım 2018’deki AK Parti grup toplantısındaki sözleri, geline durumu özetler nitelikteydi: “Biz [et fiyatlarını] bir defa şöyle “rantable” seviyeye düşürmek için, gerekirse orada cari açığı bile düşünmeden ithale gider ve piyasayı biz balanse ederiz. Çünkü vatandaşımıza ucuz et, kıyması-kuşbaşısı, bunu yedirmekte kararlıyız ve zaman zaman da bunu yapıyoruz.” (Ankara, 6 Kasım 2018, *ifade bozuklukları konuşmanın kendinden*). Tam da bu sebeple Tayyip Erdoğan, bir dönem ziyaret ettiği hemen her ülkenin lideri ile canlı hayvan yahut et ithalatı için el sıkışmaya başladı.

Muhtemelen ilerde bu yıllar, Türkiye’de hayvancılığın kırılma noktalarından biri olarak hatırlanacak. Zira ithal edilen her ürün yerli üreticinin elini zayıflattı, üretimden çekilmesine sebep oldu. Fakat bu yaşananları, daha ziyade tasfiye sürecinin son dalgası olarak yorumlamak mümkün; zira 2. bölümde kısaca değindiğim üzere yaşam alanlarının tahribatının geçmişi daha gerilere gidiyor.

Bu bölümde tasfiyenin ve yerine kurulan yeni düzenin Türkiye’deki seyrini izliyorum. Bu maksatla, dönüşümde başat rol oynayan iki farklı dinamiği inceliyorum. Bunlardan ilki, yalnızca Türkiye’ye has olmayan, sermayenin daha az elde daha hızlı

Yurt dışından kesilmiş olarak gelen etlerin helâl olup olmadığı çok tartışıldı. Örneğin Yeni Akit, bu etlerin İslamî usûllere göre kesilmemiş olabileceğine dair Müslümanları uyardı (Yeni Akit 2017). O sebeple yalnızca canlı hayvan ithalatı yapılması gerektiğini ileri sürdü. Ne de olsa canlı olarak gelen hayvanları Türkiye’de “millîleştirmek” mümkündü. (Bu tabir bana değil, Tarım ve Orman Bakanı Bekir Pakdemirli’ye ait (Cumhuriyet 2019)). Canlı hayvanların bir kısmı uzak ülkelerden, mesela Güney Amerika’dan getirildi. Haftalarca bir gemide, kapalı mekânlarda kaldılar. “Helâl kesim endüstrisi” sayesinde bu zulüm bertaraf edilmiş, Müslümanlığa hâlel gelme-miş gibi yapılabildi.

Oysa İslamî kaidelerle konuşacaksak etin sadece helâl olması değil, tayyip olması da gerekiyor (Yasin 2017). Yani güzel, iyi, temiz, adil... Kimi İslam âlimleri, şu an var olan kötü koşullar altında zulmedilen hayvanların son anda besmele çekildi diye yemeye münasip hâle gelmeyeceğini savunuyor. Hattâ tayyip kavramını, işçi haklarını kapsayacak şekilde genişletenler bile var. Ancak Türkiye gibi seçici Müslümanlığın yaşandığı ülkelerde bunlar elbette dert değil. Kıyması-kuşbaşısı, bunu yemekte kararlıyız gibi duruyor.

birikmesini hedefleyen ve verimlilik-büyüme gibi normatif kavramlarla ifade edilen tarımdaki metalaşma süreçleri. Diğeri ise Kürt coğrafyasındaki çatışmaların sonucundaki tasfiyeler ve köylerin boşaltılması. Bu iki dinamik yoluyla bir yandan inekleri, tavukları, keçileri ve bunlara bakan insanları sıkı sıkıya kontrol altına alan yeni/endüstriyel üretim sahaları ortaya çıkarken diğeryandan devletin kontrolüne direnen insanlar ve bunların geçim kaynakları sistem dışına itildi, kriminalize oldu, hattâ kimi durumlarda imha edildi. Bu şekilde, yaratılan yeni ve güvenli gıda alanları, militarist/devletçi bir yaklaşımın güvenlik ihtiyaçları çerçevesinde

yeniden tarif edilmiş oldu.¹³ Bilhassa Türkiye'nin güneydoğusundaki şiddet ortamı sayesinde bu dönüşüm hızlandı ve sermayenin birikebileceği yeni alanlar açıldı. Toprağın kullanımı, üretici ve sermaye ilişkisi, hayvan ırkları, teknolojik altyapı ve iktidar kurgusu radikal bir dönüşüme uğradı. Yaşama, verimliliğe ve nüfusa dair yeni kategoriler ortaya çıktı.

İşte bu yazıda, mülksüzleşme süreçlerinin ve biyo-politik uygulamaların hiç de serbest olmayan bir piyasada nasıl yaygınlaştığını anlatıyorum. Biyo-politika kavramından, insan ve insan olmayan nüfusların yönetimi için başvurulmuş yaşamı ve verimi arttırmaya yönelik uygulamaları kastediyorum (Foucault 1988; 1979; ayrıca bkz. Deleuze 2006). Ancak bu uygulamaların diğer ucunda değersiz veya tehlikeli nüfusların bertaraf edilmesi de var.

İneklerin Verimliliği

Ekonomist Gülten Kazgan 1987'de bir sempozyumda yaptığı konuşmada (basılmış hâli için Kazgan 1988) Türkiye tarımının 2000'li yılları için bir yol haritası çizer. Bir yönüyle oldukça isabetli öngörülerde bulunur. Daha evvel tarımda gerçekleşmiş Yeşil Devrim'in (sunî gübre, böcek zehri ve melez tohumlarla ortaya çıkan rekolt artışı) yarattığı değişimlerden bahseder. Yakın bir gelecekte biyo-teknolojinin (genetiği değiştirilmiş organizmaların) benzer bir değişim dalgasına yol açacağını söyler. Yeşil Devrim'in sonucunda gelişmiş ülkelerin gıda üretimi bakımından kendine yeterli hâle geldiğini, az gelişmiş ülkelerin kendine yeterlilik oranının ise (birkaç ülke hariç) giderek azaldığını tespit eder.

¹³ Hemen bu noktada "güvenlik" kavramına bir şerh düşmek istiyorum. Elbette ki güvenlik ihtilafı bir kavram. Güvenliğin sağlanması diğer bazı grupların güvencesizleşmesi anlamına gelebilir. Örneğin, 90'lardaki şiddet ortamı ve güvenlik tesis etmeye yönelik politikaların bir kısmı pek çok insanın geçim kaynağını yitirip şehirlere göç etmesine sebep oldu (Akın ve Danışman, 2011; Baysal, 2014; Yağız vd., 2012). O hâlde güvenliğin sınıfsal, etnik ve de cinsiyetçi boyutlar içeren bir iddia olduğunu ve bir yönetim aracı olarak kullanıldığını akılda tutmak gerekir. (Bu konuda genel bir tartışma için Butler 2010; Huysmans ve Squire 2009; Aradau 2007).

Bunun sebebinin, gelişmiş ülkelerdeki üretim fazlasının diğer yerlere ucuza ihraç edilmesi olduğunu, oradaki üreticilerin gelen ucuz ürünlerle rekabet edemediğini ileri sürer (1988: 260 ve sürecin daha kapsamlı bir tartışması için McMichael 2000: 147-186). Kazgan'a göre gelmekte olan biyo-teknolojik tarım benzer sonuçlara yol açacak, ithalatçı-ihracatçı ayırımını daha da derinleştirecek, verimsiz üreticilerin (ve canlıların) üretimden düşmesine sebep olacaktır. Bu durum karşısında Kazgan'ın önerisi, bu gelişmelere "en kısa zamanda intibak ederek karşılaştırmalı üstünlüğü korumak ve ekonomiyi dışa açmaktır" (1988: 259). Diğer bir deyişle, oyunun kazananı olmaya çalışmaktır.

Yukarda bunlara "bir yönüyle isabetli tespitler" dedim. Gerçekten de Türkiye'de tarım, bilhassa 90'ların sonundaki malî krizden sonra giderek yüksek girdili bir sanayi koluna, sermaye yoğun bir sektöre dönüşmeye başladı. Bu dönüşümün dayandığı payandalardan biri girdilere, en başta da tohuma ve hayvanlara herhangi bir çiftçinin yapamayacağı şekilde

Türkiye'de tarımın metalaşması, yaygın kanının aksine, olağan piyasa mekanizmalarıyla gerçekleşmedi. Aksine sürekli olarak güçlü aktörler lehine piyasa karşıtı araçlar devreye sokuldu. Bu noktada Immanuel Wallerstein ve Fernand Braudel arasındaki piyasa tartışmasına dönmekte fayda var. Braudel'e göre kapitalizm, bir ucunda serbest piyasaların, diğer ucunda ise monopollerin olduğu çatı bir kavram değil. Aksine, serbest piyasa ve monopoller birbirine taban tabana zıt ekonomik modeller; hattâ toplumsal mücadelenin temel çelişkisini oluşturuyorlar. Monopolleşme serbest piyasa ekonomisinin devre dışı bırakılması ve anti-piyasa süreçleriyle mümkün oluyor. Anti-piyasa (counter-market) kavramından kasıt ise, büyük aktörlerin süreçleri rutinleştirdiği, hem emek hem ürün fiyatlarını belirleyebildiği, insanları vasıfsızlaştırdığı ve büyük ölçüde otokatalitik gelişmelerin önünü tıkadığı örgütlenme şekilleri. Bu sistem bolca spekülasyon içeriyor, çünkü maliyet/kâr oranı kamusal bilgi olmaktan çıkıyor. Yani seçili birkaç aile veya

kurum, özellikle uzaklara yapılan ticareti ve para piyasalarını kontrol altına alarak büyük miktarlarda kâr elde edebiliyor. Diğer tarafta ise kimsenin tekel kurmadığı; kârların kısıtlı, fiyatların kestirilebilir olduğu; yaratıcılığa ve karşılıklı bağımlılığa dayalı sistemler var. Braudel'in serbest piyasa dediği bu. Bu ikisi birbirinin türevi değil, çünkü nitelik olarak farklılar. Bugün yaşadığımız kapitalist düzen, serbest piyasaya değil, anti-piyasa araçlarıyla yürütülen monopolleşmeye dayanıyor. Dolayısıyla kendisine atfedilen "serbest piyasa ekonomisi," daha ziyade var olan resmi baş aşağı çevirmeye yarıyor. (Braudel 1977; Wallerstein 2001; ayrıca De Landa 2000 özellikle de Jeolojik Tarih: 1700-2000 başlıklı bölüm).

ilave değer eklemek oldu. Yani piyasada rekabet etmek, hattâ piyasaya girmek için gereken maliyetler arttı. Biyo-teknoloji ve birazdan ele alacağım diğer malî yöntemler tam da bu işe yarıyor. Böylelikle (tüketici açısından) fiyatlar düşse dahi, toplamda dönen para artıyor. Bu paranın büyük bölümü ise daha az elde (tohum-kimya şirketlerinde, hayvan laboratuvarlarında, bankalarda...) toplanıyor. Buna ekonomide yatırım deniyor; bu yarıda tekelleşmenin önemli ayaklarından biri olarak ele alınacak.

Kazgan'ın öngörülleri kısmen doğru çıkmakla beraber, başka açılardan oldukça sınırlı bir çerçeve sunuyor. Tüm meseleyi ekonomik büyüme, Türkiye'nin rekabet gücü ve verimlilik üzerinden tartışıyor. Bu da işin mahiyetine dair oldukça kısıtlı bir

analiz sunuyor.¹⁴ Oysa verimlilik de aynı güvenlik gibi ihtilaflı ve politik bir kavram. (Bu kavramın nasıl işlevselleştirildiğine ve belli grupların bu şekilde nasıl mülksüzleştirildiğine dair bir

¹⁴ Dahası, Batılı ülkelerin kendilerine yetiyor olması oldukça tartışmalı bir iddia. Afrika'da veya Güney Amerika'da büyük şirketlerin toprak alması ve endüstriyel plantasyon usulü tarım yapması, ardından burada üretilenlerin zengin alıcıların olduğu bölgelere aktarılması, üzerinde uzun uzun düşünülmesi gereken, bir yanırla yeni bir yanırla oldukça eski bir ilişki şekli. Bu tarz kolonyal ağları tümüyle unutup ulusal birimler üstünden Avrupa ülkelerinin Dünya'nın geri kalanıyla göbek bağıni neredeyse kestiğini ileri sürmek (age. s. 260) oldukça sorunlu. Amerikan tarımının kendine yeterliliği ucuzlatılmış girdi maliyetleriyle (misal Ortadoğu petrolüyle) mümkün oluyor. "Kendine yeterlilik" daha kapsamlı bir soruşturma gerektiriyor.

örnek için bkz. Bryant, 1996; ekonomik kavramların tabu gibi muamele görmesine dair ayrıca bkz. Madra vd., 2002). Bu hesapların hangi parametrelerle ve hangi ölçeklerde yapıldığı bir hayli önemli.

Devletin ithalât desteği verdiği kültür ırkları (Holstein ve Jersey) senede ortalama 5900 litre kadar süt verir. Buna mukabil yerli ırklar 1800-1900 litre seviyesinde kalmaktadır (Aysu 2016). Böyle bakıldığında rekabetçiliğin devam etmesi adına Holstein ineği yetiştirmeye geçmek akla yakın görünür, keza Türkiye’de yapılan da budur. Oysa ineklerin verimini süt miktarıyla ölçmek, çok sayıda etkeni dışarıda bırakmak anlamına gelir, çünkü canlının ve yapılan işin kendine has bir mahiyeti var. En basitinden Yerlikara ineği ömrü boyunca 8-9 tane yavru verebilirken kültür ırkı Holstein ömrü boyunca 2-3 buzağı yavrular.¹⁵ Üstelik ithal edilen ineğin sütü birkaç sene içinde %40 civarında düşer (Aysu 2016). İneğin süt verimi, yediği proteinli gıda miktarına bağlıdır. Bunun için ineğe saman değil hububat vermek gerekir.¹⁶ (Hattâ protein yüklemesi adına İngiltere’de otobur hayvanlar endüstriyel et atıklarıyla beslenmiştir ki Deli Dana hastalığı bunun sonucunda ortaya çıkmıştır.)¹⁷ Bunun için dünya ölçeğinde ekilebilir arazilerin yaklaşık üçte biri hayvan yemi üretimine tahsis edilmiştir (Steinfeld vd., 2006 s. xxi). Hayvansal gıdadan elde edilen kalori miktarı, girdiler ve kullanılan arazi büyüklüğü ile beraber düşünüldüğünde bir hayli düşüktür aslında. (Kapsamlı bir hesap için bkz. Robbins 2002: 205-206 ve Singer & Mason 2006: 58, 122 ve 130-132 arası). Ayrıca verimliliğin devamı için hayvana hormon

¹⁵ Dokuz buçuk aylık hamilelik süreleri vardır, yavru verebildikleri süre yaklaşık dört yıldır.

¹⁶ Aslında ineğin mesela yalnızca mısır yemesi de ineğin sağlığını bozar. İneğin bol proteinli gıdadan ziyade, kaba yeme (saman-ot) münasip bir mide yapısı vardır. Mideleri bu kadar protein yüklemesini kaldırmaz. Ama sanki midelerinde saman varmış gibi öğütme işlemine devam edebilsinler diye hayvanlara bulaşık sünger yedirilir (Shiva 2006: 78).

¹⁷ Türkiye’deki mevzuata göre geviş getiren hayvanlara yumurta, deri, atık yağ, belli ambalaj parçaları, yahut endüstriyel atıklardan elde edilen nihai atıklar verilebilmektedir (Resmi Gazete 2011).

takviyesi yapılır. AB'de kullanımı yasak olan (ama Türkiye'de hâlâ kullanılan) BST hormonu ineğin enerjisini süt üretmeye yönlendirir. Bu hormon sayesinde (daha doğrusu yüzünden) inekler bir deri bir kemik kalsalar dahi yine de süt verimleri yüksek çıkar. Elli yıl öncesine kıyasla bu tasarım harikası inekler artık üç kat fazla süt vermektedir (E. Marcus 2005: 10-11). Dolayısıyla süt üretimindeki mucizevî artış (ve kârlılık), endüstriyel yem kullanımı ve bilgisayar destekli beslenme gibi maliyeti bir hayli yüksek tekno-biyolojik araçlarla; petrole, kimyasallarla ve ucuzlatılmış işgücü ile mümkündür (Shiva 2006: 74-75).

Oysa güya verimsiz yerli türler uygun koşullarda yol kenarındaki otları yer. Tezeği gübre olur, yakıt olur; toprağı besler, kömür veya doğalgazın yerine geçebilir. Bahsettiğim şekilde beslenen Holstein'ın gübresi ise tarlada kullanılamaz; antibiyotiklidir, bitkileri tahrip eder (Aysu 2016). Çok sayıda hayvanın görece dar bir mekânda kapatılmış olmaları yüzünden dışkıları birikir, toprağın emebileceğı hacmi kat kat geçer. Arıtılması gerekir (ki bu da bir maliyettir) yahut Türkiye'de bazen olduğu gibi uzak bir yere götürölüp bırakılır. Bu önemli bir kirliliğe yol açar. Yer altı sularını, nehirleri zehirler (Hayvan dışkısı bahsi için Steinfeld vd., 2006: 136-149).

Günümüzde hayvancılık sektörü, çeşitli teknik kıstaslar (süt verimi, et üretimi vb.) ve normatif söylemler (büyüme, ilerleme...) aracılığı ile verimsiz addedilen üretim süreçlerinin aleyhine genişletiliyor. Kârın artması hedefleniyor; ancak bunun koşullarından biri maliyetleri dışsallaştırmak, yani bir başkasının omuzlarına yüklemek. Örneğin kirlenen suların, kesilen ormanların, soyu tükenen varlıkların nesillere yayılan gerçek maliyeti şirketin defterine zarar olarak yazılmıyor. Yahut 6. bölümde bahsedeceğim antibiyotikli-hormonlu gıdanın sebep olduğu sağlık harcamalarını şirketler ödemiyor. Aksine, hayvanların dip dibe yaşamaktan otürü daha sık

hastalanmaları ve daha çok antibiyotik kullanmaları, ilaç sektörünün büyümesi, dolayısıyla ekonomik büyüme olarak telakki ediliyor. Yani bedeli başkaları ödediği zaman, şirketlerin kârlılığı daha da artmış gibi gözüküyor. Özellikle etkileri uzun vadeye yayılan ve sebep-sonuç ilişkisi kurmanın zor olduğu sağlık ve çevre gibi konularda gerçek maliyetleri görmek zorlaşıyor. Özetle, tutulan muhasebe, kömür-petrol ve et şirketlerinin verimli/kârlı olduğuna dair bir yanılgıya yol açıyor.

Türkiye’de de durum farklı değil. Aşağıda bahsi geçen dönüşümün son dönemdeki seyrini anlatıyorum.¹⁸ Ardından ikinci eksene, yani devlet şiddetine geri döneceğim.

Tarım ve Sermaye

Önce değişimin boyutu hakkında bir fikir vermesi için tarım ve hayvancılıktaki bazı temel ekonomik göstergelere bakalım. TÜİK istatistiklerine göre, yakın zamanlara kadar Türkiye ihracatının önemli bir bölümü (1957’de %93’ü ve 1970’te %73’ü) tarım ve hayvancılık ürünlerinden oluşurken, 2018’te bu oran %3,2’ye kadar geriledi (TÜİK 2019). 1980-90 aralığında iç piyasanın korunmasının öncelikli amaç olmaktan çıkıp “serbest” ticaretin desteklenmesi, tarım ve hayvancılıkta ihracatın %24 artmasına sebep oldu. Fakat aynı dönemde ithalât %1440, yani yaklaşık 14 kat arttı (TÜİK 2015b).

Bu dönüşümün elbette pek çok parametresi var, ancak kriz pazarlıkları esnasında IMF’ye verilen 1999 tarihli niyet mektubu, bunların belki de en önemlisi. Niyet mektubunda var olan alım destekleme programlarının ve diğer bütün desteklerin kademeli olarak kaldırılacağı ve yerine fakir çiftçilere yönelik olarak doğrudan gelir desteği (DGD) verileceği taahhüt edildi (Hazine Müsteşarlığı 2000). Reform paketini desteklemek için sunulan

¹⁸ (Bu kısa yazıda kapsamlı bir tarihsel perspektif sunmam mümkün değil. Ancak bu konuda kaleme alınmış pek çok çalışma arasından şunlara bakılabilir: Toprak, 1988; Oral vd., 2013; Özbudun, 2006; Keyder ve Yenal, 2013; Sönmez, 2013)

gerekçelerin başında, piyasada fiyatın serbestçe belirlenememesi ve verilen yardımların küçük çiftçilere değil büyük çiftçilere gitmesi yer aldı. Bunlar IMF'nin dünyanın hemen her yerinde ileri sürdüğü gerekçelerdi. Oysa işin mahiyeti kendine has bir sürü çelişki içermekteydi. Bir kere uygulanan yöntem Avrupa'da dahi bu şekilde uygulanmadı, farklı destek araçları orada muhafaza edildi. Türkiye'de DGD'nin tarım desteklerindeki payı %83'e çıkarken AB'de bu oran %30'da kaldı (Oyan 2013: 121-122). AB ülkelerinde doğrudan gelir desteğinin yanında girdi desteği, pazar fiyat desteği gibi enstrümanlar "piyasa bozulacak" endişesi olmadan kullanıldı. Üstelik Türkiye'de vaat edilenin aksine dengeli bir dağılım da sağlanmadı. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın (o zamanki adı) 2006 yılındaki bir raporuna göre DGD ödemelerinin %51'i 100 hektardan daha büyük toprağı olan %17'lik bir kesime giderken, paranın %49'u çiftçilerin geri kalan %83'ü tarafından bölüşüldü. Mart 2004 tarihli bir Dünya Bankası raporuna göre DGD programı diğer desteklerin kesilmesiyle oluşan net gelir kaybının en fazla %50'sini karşılayabilmekteydi (İki raporu da aktaran Oyan 2013: 123). Oğuz Oyan'a göre programın temel amacı tarımı desteklemek değil, üretimden düşmesi beklenen küçük çiftçilerin toplumsal tepkilerini dizginlemektir (age.: 122). Verilen daha ziyade bir sosyal yardımdı. Bu program beş sene gibi kısa bir zamanda sürdürülemez hâle geldi, kısmen rafa kaldırıldı.¹⁹ Ancak o dönem alınmış kararların etkileri bugün hâlâ devam ediyor.

IMF'yle yapılan anlaşmada ayrıca devletin tarımsal sanayi üretiminde doğrudan rol almaması ve sektördeki devlet varlıklarının özelleştirilmesi kararlaştırıldı. Mezbahalar, yem üretim tesisleri, gübre fabrikaları vb. özel sektöre satıldı, daha doğrusu çoğu sembolik fiyatlar karşılığında devredildi. Bütün bunlar (süreç içinde

¹⁹ Sonradan gelen AKP hükümeti bu programa devam edemedi. DGD'lerin payı azaldı, diğer destek sistemleri yeniden devreye girdi. Ancak yine de toplam desteğin millî gelire oranla payı (Avrupa ülkelerine kıyasla) bir hayli düşük düzeylerde tutuldu (sürecin detaylı bir analizi için Keyder 2013; Oyan 2013).

başarısız olduğu düşünülen girişimler de dahil edilmek üzere) hayvancılığın çehresini ve genel olarak kırsal nüfusun yapısını hızla değiştirdi. Küçük ölçekli üretimi sürdürmek zorlaştı. Kaynaklar daha küçük bir gruba aktarılmaya başladı. (O dönemki ismiyle) Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın destek programları buna göre yeniden yapılandırıldı, büyük işletmelerin kurulması teşvik edildi. Örneğin Bakanlık tarafından yıllık kaynağın %40'ının elli-yüz arasında büyükbaş hayvana sahip işletmelere, %60'ının ise yüz baş ve üzerinde kapasiteye sahip işletmelere kullandırılması karara bağlandı (Serhat Kalkınma Ajansı 2011: 69). 10 ila 50 hayvan kapasiteli işletmeler ise Kalkınma Ajanslarının kapsamına alındı. Oysa örneğin süt sığırcılığında var olan işletmelerin %76'sında o dönem 10'dan daha az hayvan bulunuyordu. Dolayısıyla çoğunlukta olan bu üreticiler iki kurumun da destek programlarının dışında bırakıldı (TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası 2015).

Sonuç bekleneceği üzere büyük üretim tesislerinin sayısındaki hızlı artış oldu. 2002 yılında elli den fazla hayvan barındıran çiftliklerin sayısı 4000 civarındayken, on senelik bir dilimde %550'lik bir artışla bu sayı 24 bine ulaştı

Et ithal etmek, hakikaten her şeyde beni çok üzüyor. Et ithalat etmek, bizi gerçekten yarıyor. İmkanlarımız yok mu? Var ve diyorum ki biz, artık et ithal eden bir ülke olmayacağız ve inanmak da çok önemli. İhraç eden bir ülke olacağız. Nasıl olacağız? İnşallah. Yani 20 sene önce, Antep böyle miydi? Bir bakalım; 15 sene önce, AK Parti hizmetlerinden önce, AK Parti öncesi Gaziantep'e bakın yollarına, bakın şehirciliğine bakın, sanayisine bakın, kültürüne bakın, turizmüne bakın. Ne kadar değişti değil mi? Yani bu et ithalatının da böyle devam edeceğini lütfen düşünmeyin.

(Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Fakıbaba'nın Gaziantep'teki konuşması, 2018)

Beyanat bu olmasına rağmen, canlı hayvan ithalatındaki gümrük vergileri 2017 ortasında %135'ten %26'ya, karkas etteyse %225'ten %40'a düşürüldü (Çırpıcı 2017 s. 39).

(Dönemin Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanı Mehdi Eker'in beyanını aktaran Çiftlik Dergisi 2012). Buna mukabil bu sürecin sonunda tarımda bir çözülme yaşandı, yaklaşık 2,5 milyon insan topraklarından koptu (Oyan 2013: 127). Türkiye'nin ekili tarım arazisi bu on beş yıllık dilim içinde Belçika'nın yüzölçümü kadar azaldı, 4 milyon hektarlık arazi ekilmez oldu (Ali Ekber Yıldırım'dan aktaran Karadeniz 2015).

Yukarda kutu içinde bahsettiğim gibi, sürecin işleyişi kendiliğinden yürüyen serbest piyasa araçlarıyla değil; çeşitli kurumların sürekli müdahalesi altında gerçekleşti. Sertifikalar, hibe programları, faiz oranları, danışmanlık şirketleri, İl Tarım Müdürlükleri ve benzeri araçlar bütün bu yeni üretim ağının kurulmasında etkin bir rol üstlendi. Sağlık, güvenlik ve verimlilik gibi anahtar kelimeler bu dönüşümün temel payandaları olarak iş gördü; birikimin yoğunlaşmasına meşruiyet sağladı. Hayvanlar kapalı mekânlara alınıp verimlilik artırıcı çeşitli biyokimyasal süreçlere ve disiplin mekanizmalarına maruz kalırken eski model hayvancılık yapan insanlar güvencesizleşti, yaşam alanlarını kâh ekonomik baskılarla kâh silah zoruyla terk etmek durumunda kaldı.

Şu ana kadar meselenin görece daha çok konuşulmuş olan ekonomik boyutu ile ilgilendim. Bir sonraki kısımda hayvanları odağa alarak şiddetin somutlaştığı bir dönemi, köylerin boşaltıldığı 90'lardaki çatışma ortamını inceliyorum. Şiddetin yukarda anlattığım sermaye birikim süreçleri ve biyo-politik iktidarla bağlantısını kuruyorum.

Güvenlik Adına Hayvan Öldürmek

1990'ların Türkiye'de, bilhassa da Kürt coğrafyasında önemli bir kırılma noktası olduğunu bir önceki bölümde biraz anlattım.²⁰

²⁰ Bu yazıda o dönemin kapsamlı bir analizini yapmak mümkün değil. Ancak basılmış onlarca kitap ve rapor arasından şunlar giriş mahiyetinde de olsa anılabilir: Yeğen 2011; 2006; Bruinessen 1992; Baysal 2014; A. Marcus 2009.

Bu zorla göç ettirme sürecinin elbette ki pek çok boyutu var. Fakat önemli hususlardan biri şu: Bu süreçteki şiddet sadece insanların bedenlerine yönelik değil, bir yaşam ağını kırmaya yönelikti. Boşaltılan köylerde geri dönüşleri engellemek amacıyla kimi durumda tüm bir coğrafya tahrip edildi. Hayvanların bir kısmı telef oldu, meraların mayınlanması veya göç gibi süreçlerin sonucunda bir kısmı haraç mezat elden çıkarıldı,²¹ diğer bir kısmı ise insanlarla beraber şehre göç etti. Çeşitli raporlarda, sanki kedi-köpek gibi şehrin sokaklarında dolaşan çok sayıda küçükbaş ve büyükbaş hayvanın varlığından söz ediliyor (örneğin

Kurban vd., 2008: 241, 228-229). Bir diğer rapor, 110 bin insanın yaşadığı Siirt'te bir dönem 41 bin, 195 bin kişilik Batman'da 83 bin büyük ve küçükbaş hayvanın biriktiğini belgeliyor (Başbakanlık Bölge Kalkınma İdaresi, 2006: 6). Dolayısıyla savaşın bir vechesinin yaşam ağlarına, yani insanları o coğrafyaya bağlayan unsurlara yönelik olduğunu söyleyebiliriz.²²

Millet pamuklarını toplamıştı. Siirt'e götürüp satacaklardı. Gelip o pamukları da yaktılar. Sonra başka bir eve geçtik. Gelip o evi de yaktılar. (...) Çok geniş bir avlum vardı. Hayvanlarım bahçedeydi. Tandırım vardı. 50 tane tavuğum vardı. Onların da hepsi yandı. Koyunlarımla üç ineğim vardı, onlar otlaktaydı. O hayvanları satıp bir süre oradan gelen parayla geçindik. Görümcemin hindisi vardı, kuluçkaya oturmuştu. 6 tane kuzusu vardı. Onlar da yanmıştı. Kuzulardan geriye kafaları kalmıştı bir tek.

(Berfo Teyze - Siirt, aktaran Yağız vd., 2012: 167-168)

²¹ Burada şiddeti daha örgütlü şekilde tatbik eden, bunun için elinde daha çok aracı olan "güvenlik" güçleriydi. Tanıklıkların çoğunda devletin yaptıkları konu ediliyor. Ancak PKK'nin de hayvanları alıkoyduğu, kaçırdığına dair tanıklıklar var (örneğin Yağız vd., 2012: 220-221).

²² Ekolojik ağlar derken nostaljik bir pastoral hayatı değil, canlı-cansız pek çok unsurun bir-biriyle etkileşim hâlindeki geçici denge durumlarını anlıyorum. Dolayısıyla ekoloji kavramını belirli bir yaşam alanında hâlihazırda kurulmuş ilişkiler bütünü olarak kullanıyorum. (Köy yerinin doğal/ekolojik olduğu, şehrin ise doğanın dışında kalmış bir mekân olduğu şeklindeki savların dayandığı ikiliklerin kapsamlı bir eleştirisi için bkz. Castree 2005).

Sonra devlet yaylaları yasakladı bize. Yüksek dağlara mayın döşediler. Yaylaya gidemeyince hayvancılık yapamaz olduk. Aile başına 100-150 tane küçükbaş hayvanımız vardı. Hepsi heba oldu gitti. Devlet hepimizi kendisine muhtaç etti. Muhtaç kalınca korucu olmayanlar da mecburen korucu oldu. (...) 93'te cesaret edip Irak'tan 400'e yakın koyun, kuzu aldık. Birkaç ay besleyip Antep'e götürüp satacaktık. Abim ve bir yeğenimle yaylaya çıktık hayvanları otlatmak için. Akşam yedi sekiz sıralarında, bile bile, bizi havan toplarıyla bombaladılar. Yeğenim küçüktü, onu bir mağaraya koydum, abime, "Sen yeğenime bak!" dedim. Sabaha kadar koyunların etrafında koşturup onları korumaya çalıştım. On, on beş koyun telef oldu. Bir kısmı da kayboldu. Babam sabaha kadar anca yetiştirdi bize. O olaydan sonra yaylaya çıkamadık bir daha. Babam koyunları yarı fiyatına sattı.

(Şehbaz Enç- Uludere, aktaran Yağız vd., 2012: 299)

Diğer canlılara yönelik şiddet ve benim çalıştığım Şırnak-Siirt arasındaki köylerde tanık olduğum tahribat, istisnâî bir uygulama değildi. Şiddetin çok farklı coğrafyalarda, devletin nüfuz alanını genişletmek ve hedef alınan grupları çöktürmek maksadıyla sık sık kullanılagelen bir yöntem olduğunu bir önceki bölümde anlattım. Bu bölümde asıl vurgulamak istediğim ise kırılanın yerine bir başka üretim modelinin, başka hayvan ve üreticilerin geçmesi. Dolayısıyla belli bir nüfusun çoğaltılması için, öncesinde var olan "etkisiz," "verimsiz" ve hattâ "tehlikeli" nüfusun imhası gerekiyor. Aşağıda Türkiye İstatistik Kurumu'nun verileriyle 1990'larda ve 2000'lerde yaşanan bu sürecin hayvanları (ve insanları) nasıl etkilediğinin izini sürüyorum.

Büyük Dönüşüm

1990'lardan günümüze, verimlilik ve güvenlik gibi iki anahtar kavram etrafında kapsamlı bir dönüşüm yaşandı/yaşanıyor.

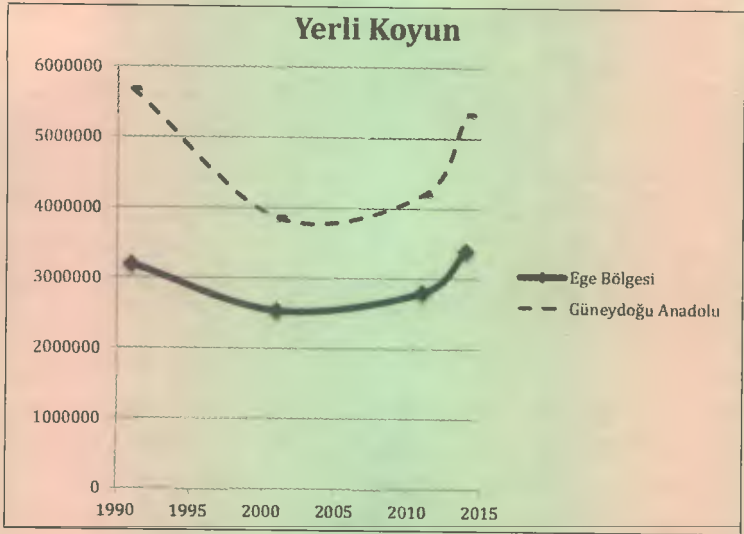
Bir karakol da bizim köyün arkasındaki köyde vardı. Kürtçe adı Cêleka idi o köyün. Köyümüz yakılmadan önce gelip o karakolu basıyorlar, bilmem kaç tane asker şehit oluyor. Sadece bir kişi mi iki kişi mi kurtuluyor. Hepsi ölüyor o karakolda. Hayatta kalanlar da yardım istiyor. Helikopterler, askerler geliyor. Çocuk, kadın, erkek kim varsa o köyde, kaçıyorlar. [Kalan sekiz kişi öldürülüyor]. Sonra [askerler] binlerce hayvanı öldürüp salgın hastalık olmasın diye suya atıyorlar. O kadar hayvan leşi vardı ki suda, su durmuştu, akımıyordu.

(Cemile- Siirt, aktaran Yağız vd., 2012: 165-166)

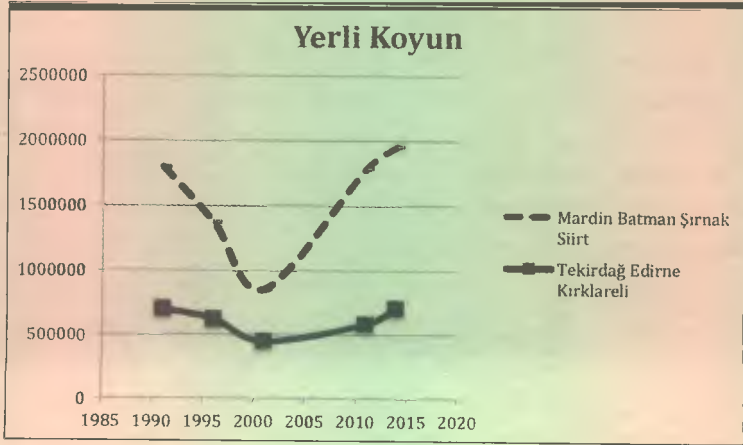
Bu dönüşümü takip etmeye yarayacak önemli göstergelerden biri yıllara, bölgelere ve türlere göre hayvan sayılarındaki değişim. Yukarıda bahsedilen iki dinamik (anti-piyasa süreçleri ve çatışma ortamı) bu dönemde bilhassa küçükbaş hayvan sayılarında önemli bir düşüşe yol açtı. 1991’de 51,1 milyon olan keçi ve koyun varlığı 1990’ların sonunda 34 milyona (2001), 2010’da 29,4 milyona kadar geriledi (TÜİK 2015c). (Burada bir şerh düşmek lâzım: Yakın zamana kadar çiftçi kayıt sistemi, bilhassa da çatışmaların sürdüğü bölgede tam oturmamış olduğundan asıl kaybın resmî istatistiklerde gösterilenden daha büyük olduğu düşünülebilir.) Ardından yine hızlı bir çıkış yaşandı, takip eden dört senede koyun sayısı yeniden 41,5 milyona çıktı. Bu iniş ve artışa hemen her bölgede rastlıyoruz. Artışın sebebini aşağıda anlatacağım.

TÜİK verilerinde “Düzey 2” olarak adlandırılan seçilmiş bazı bölgeler arasında farklar daha da keskindir. Örneğin çatışmaların yoğun yaşandığı TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt) bölgesi ve TR21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli) arasında aşağıda grafikte gösterildiği gibi belirgin bir fark görülmüyor.

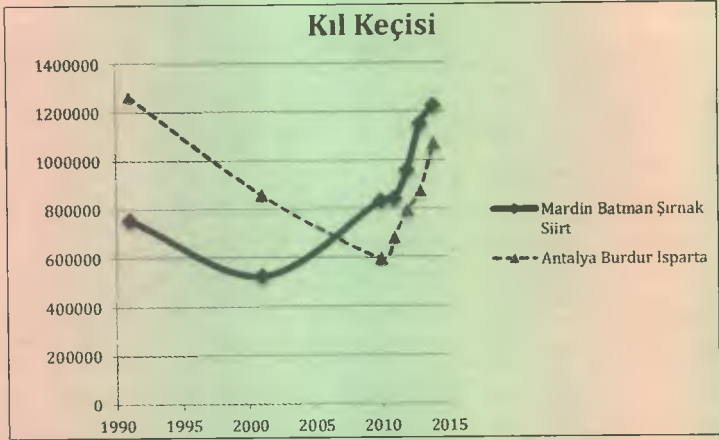
Ancak sayılardaki düşüşün tek sebebinin çatışma ortamı olduğunu söylemek yine de mümkün değil. Yukarıda anlatılan dinamiklerin (kırsaldaki ekonomik dönüşümün ve köy boşaltmalarının)

(TÜİK 2015c)

farklı bölgelerde ve hayvan türleri özelinde farklı etkileri olduğunu görüyoruz. Örneğin kıl keçisi sayısındaki sert düşüş sadece çatışma bölgesiyle sınırlı kalmadı. Geleneksel olarak keçicilikle iştigâl eden Batı Toroslarda da benzer, hattâ daha sert düşüşler oldu.

(Bütün grafikler TÜİK 2015c verilerinden hazırlanmıştır.)

O hâlde buraya kadar anlatılanlardan yola çıkarak iki belirgin eğilim saptamak mümkün. Bahsedilen dönemde hayvan sayıları (A) belirgin bir şekilde azaldı ve (B) ardından hemen her bölgede yeniden arttı. Fakat buradaki önemli nokta, hayvan sayısındaki artışın geçmişteki hayvancılık usûllerinin tamir edildiği anlamına gelmemesi. Aksine sayıların artması, bambaşka bir hayvancılığa geçişin sonucu. Bu durumu büyükbaş hayvancılıktaki verilerle daha belirgin bir şekilde tasvir etmek mümkün.

Buradaki tabloda da benzer bir azalma-artma eğilimi olsa da

“Artık kıl keçilerini ormanlardan uzaklaştırmamızın zamanının geldiğini düşünüyoruz. Ormanla keçinin bir arada yaşayamayacağını biliyoruz. Eğer biz keçiyi Torosların belirli yerlerinden [çekersek] yeni nesil Torosları yeşil olarak görebilir,” diyen Orman Genel Müdürü (2008) Osman Kahveci, sözlerine halen 6 milyon olan kıl keçisi varlığını 1 milyona düşürmeyi planladıklarını, geçimini kıl keçisinden sağlayanlara yeni alternatif geçim kaynakları sunulacağını söyleyerek devam etti (Osman Kahveci 2008).

Orman ve keçi meselesine dair daha detaylı tartışmayı bu kitabın beşinci bölümünde bulabilirsiniz.

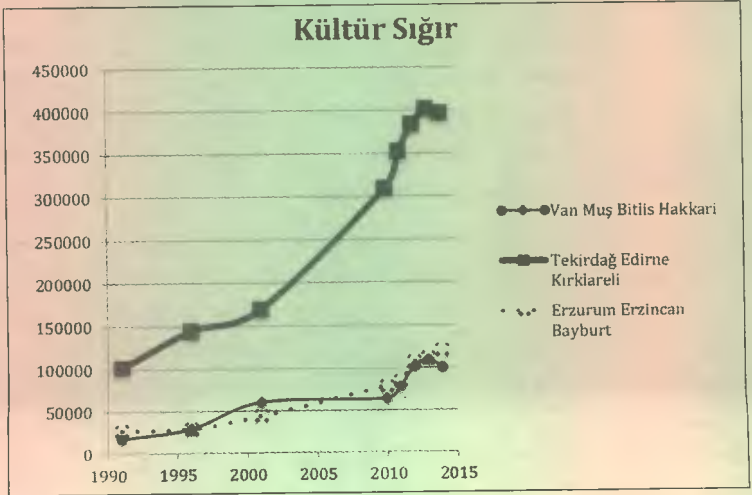
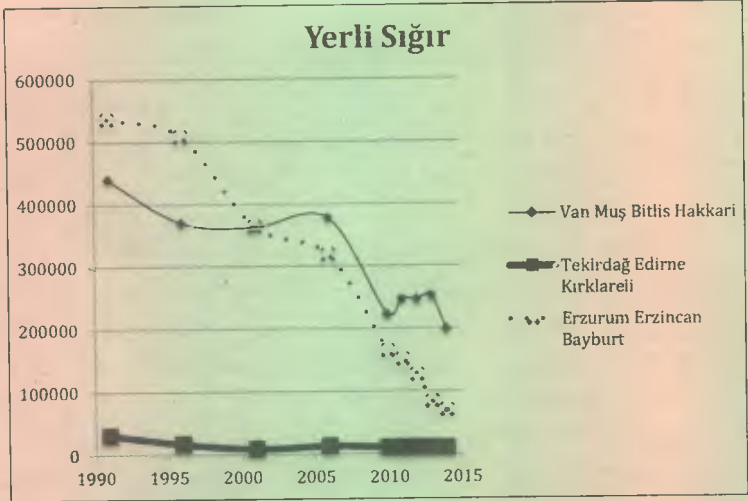
koyun-keçi sayılarındaki sert düşüşü görmüyoruz. Ancak sayılara yalnızca bu şekilde bir yekûn olarak bakmak aldatıcı. Burada önemli olan toplam sayıdan ziyade hayvan ırklarındaki dönüşüm. Hayvanın menşesine göre sayılar yeniden tasnif edildiğinde, 2000'lerin ortasından itibaren yerli ve verimsiz addedilen hayvanların sayısı azalırken yerlerine (özellikle de 2005 sonrasında) kültür ırkı tabir edilen ithal hayvanların geçtiği görülüyor. Dolayısıyla sayılar hemen hemen aynı kalsa dahi kompozisyon ciddi şekilde değişiyor.²³

Sığır + manda (milyon)	
1991	12.3
1995	12
2000	10.9
2005	10.6
2010	11.5
2014	14.3

%393 ↑		İthal Kültür İrkları	Yerli İrklar	%70 ↓
	1991	1.253.865	6.685.683	
	1996	1.795.000	5.182.000	
	2001	1.854.000	4.074.000	
	2006	2.771.818	3.405.349	
	2011	4.836.547	2.429.169	
	2014	6.178.757	1.983.415	

Keza bu dönüşüm de Türkiye'de her yeri aynı şekilde etkilemedi. Bu işe yatırım yapabilecek sermayesi ve teşviklere erişimi olan toprak sahibi zengin çiftçilerin yaşadığı bölgeler, bu yeni hayvancılık modelinden daha fazla fayda sağladılar. Örneğin büyükbaş hayvancılığın eski merkezlerinde (Doğu Anadolu'da) bilhassa yerli hayvanların sayısı ciddi oranda gerilerken Trakya'da kültür ırkları aynı dönemde dört kat arttı; bu bölge büyükbaş hayvancılığın merkezlerinden biri hâline geldi.

²³ Bütün bu kompozisyonadaki değişimden en çok etkilenen, 1971'den günümüze sayısı onda birine inen manda oldu (TÜİK 2015a).

O hâlde varılacak sonuçlardan biri şu: Hem küçükbaş hem de büyükbaş hayvancılıkta 2005 sonrasındaki artış, eski düzenin yeniden tesisi değil, yeni bir düzenin kurulmasının sonucuydu. Bu yeni üretim şeklinin emarelerinden biri, 2009 tarihli 27402 sayılı yönetmelikle yasal mevzuatı oluşturulan Tarıma Dayalı İhtisas Sanayi

Bölgeleri oldu. Bu bölgelerin hedefi, dar alanlarda “güvenli” ve “verimli” üretim yapmak, tarım ve endüstriyi birleştirmekti.

2006 tarihli GAP Bölge Kalkınma İdaresi raporunda bu yeni tesislerin kurulma sebebi olarak ekonomideki kötü koşullar, kaçak hayvan girişi ve şehirlerde “teknik” üsûllerle yürütülmeyen hayvancılığın yol açtığı gerileme gösteriliyor. Çatışmalardan ve kırsal yaşam alanlarının boşaltılmasından tek bir kez dahi bahsedilmiyor (Başbakanlık Bölge Kalkınma İdaresi 2006). “Çeşitli sebeplerle,” diye geçiyor raporda, kente yerleşen “göçer gruplar” kentin dokusunu “bozmuş,” “çevrenin kirlenmesine” sebep olmuş ve “halk sağlığına zarar vermeye” başlamıştır (age.: 5). Raporda, bu sorunların bertaraf edilebilmesi için şehrin dışındaki alanlarda yüksek verimli endüstriyel hayvancılığın teşvik edilmesi gerektiği ifade ediliyor. Barajların sağlayacağı yeni sulama imkânlarının hayvan yemi teminini kolaylaştıracağı, böylelikle “sağlıklı,” “güvenli” ve “verimli” bir üretim ortaya çıkacağı ileri sürülüyor. Belli ki amaç köylünün hayvancılığa geri dönmesi değil, daha ziyade dışardan getirilen girdiler, yüksek maliyetli inekler ve ucuz işgücü kullanımıyla kârlı bir iş kolu yaratmak.

2013'te araştırma kapsamında Diyarbakır Organize Hayvancılık Bölgesi'ne gittim. Yaptığım mülâkatların birinde, orada işçi olarak çalışan Yahya,²⁴ bana zamanında kendi köylerinin merası olan 2750 dönümlük arazinin üstüne (Övündük köyünün merası) bu tesisin nasıl yapıldığını anlattı (kişisel görüşme, 27 Ağustos 2013). Köylülere istimlâk bedeli ödenmemiş; ancak yapılan uzun pazarlıkların sonucunda köydeki ailelere sanayi bölgesindeki arazi tahsisinde öncelik tanınmış. Örneğin dokuz kardeşli Yahyalara, altı dönüm arazinin işletme hakkı verilmiş. Fakat belli bir süre oraya tesis kuramayan ailelerden bu hak geri alınmış. Köylüler arasında organize hayvancılık gibi maliyetli bir işe girebilen olmamış. Zira bu iş için gereken farklı sermaye türlerinin (sosyal, kültürel,

²⁴ Gerçek ismi değil.

ekonomik) köylülerde bulunması zor. Önce proje çizilecek yahut bir danışman şirkete çizdirilecek, Avrupa Birliği destekli fonlar için²⁵ bir sürü belge doldurulacak, yurt dışından bir hayli pahalı hayvanlar ithâl edilecek, soğutma sistemleri ve yem depoları için ayrı ödenekler gerekecek ve ucuza işçi bulunacak. Liste devam ediyor. Bu yüzden sanayi bölgesindeki müteşebbis profili köylü değil, şehirde yaşayan doktor, mühendis, milletvekili... Yahya'nın çalıştığı tesisin o zamanki maliyeti (hayvanlar hariç) 820 bin lira idi.

Yahya koyunlarını satmış, 800 liraya burada işçi olarak çalışmaya başlamış. Ancak bir senedir maaşını alamıyormuş. Sanayi bölgesindeki diğer tesislerde çalışan Suriyeliler gibi o da karın tokluğuna çalışıyormuş. İneklere bu yeni koşullarda nasıl bakılacağını kendisinin de bilmediğini anlattı. Yem başka yerden geliyor, dışkılar vidanjörle çekiliyormuş. Yahya, yaylımdaki (meradaki) hayvancılığın bitmesiyle şartların zorlaştığından dert yandı.

2019 itibarıyla doğrudan et/hayvan ithal etme lisansı olan 29 şirket var (Hayvancılık Genel Müdürlüğü 2019). Ancak ithalatı doğrudan kendisi yapmayan, Et ve Süt Kurumu aracılığı ile getiren ve ülke içinde dağıtan şirketler de bulunuyor. Bu şekilde çalışan bayi ve distribütörlerin sayısı da 100 civarında. Şirket isimlerinde geçen kavramlar yapılan işe dair bir fikir veriyor: Medikal, genomed, füzyon genetik, ecza deposu, bioclean...

İhracatçı ülkelerde Almanya ve ABD hâkimiyeti var. Dolaşımdaki ürünlerin çeşitliliği de muazzam. Süt verimi için, buzağı için, yorgun gözüken hayvanlar, damızlık hayvanlar yahut besiye alınanlar için ayrı ayrı bir sürü yem yahut kimyasal bulunuyor. Bunların çoğu gen teknolojileri ile, yani genetiği değiştirilmiş organizmalarla (GDO) imal edilmiş. Türkiye'de GDO'lu hayvan yemleri 2010 yılından beri ithal edilebiliyor. Hattâ artık GDO'suz yem bulmak neredeyse mümkün değil.

²⁵ Maliyetin %50'si girişimci, geri kalan miktarın %75'i AB, %25'i devlet tarafından karşılanıyordu.

Genetiği değiştirilen sadece yemler yahut hormonlar değil. Bizatihi hayvanların genetik özellikleri de değiştiriliyor. Bu, eskiden beri çiftçilerin yaptığı ıslahtan farklı. İstenen özelliklere sahip hayvanların çiftleştirilmesiyle değil, doğrudan gen yapısına laboratuvarlarda yapılan müdahalelerle gerçekleşiyor. Türkiye'ye hayvan tedarik eden şirketler arasında bunu yapanlar var. Mesela bir tanesi Synthego. Gen yapısının değiştirilmesiyle hayvanlarda boynuz çıkması engelleniyor, belirli hastalıklara karşı direnç artırılıyor yahut erkekse özellikler gösteren dişi hayvanlar üretiliyor. Sonuncusu ilginç. Sebep, erkek hayvanların yemi kasa dönüştürme randımanının daha yüksek olması. Yani hayvandan hem süt alınıyor hem de et randımanı artıyor. Başka bir deyişle, öküzler artık adeta süt veriyor.

Yukarda bahsi geçen süreç bir yanıyla yatırım olarak değerlendirilebilir, ancak bir yanıyla da bütün bunlar Yahya gibi ehil insanların bu işe girmesine engel oluyor. Dahası bu çerçevede “yatırım” kavramını da sorgulamak gerekiyor. Bu yeni üretim modelinde kat edilen mesafeler, dolayısıyla ürünün karbon ayak izi artıyor; otlaklar işlevsizleşirken bazı diğer coğrafyalarda yoğun kimyasal tarıma geçilmesi gerekiyor. Hayvanlara genetiği değiştirilmiş (GDO'lu) yem veriliyor.²⁶ Böylelikle en ücra köşede yapılan hayvancılık bile, Almanya'daki, Amerika'daki laboratuvarlara, büyük biyo-teknoloji şirketlerine, bankalara bağımlı hâle geliyor. Dolayısıyla karşımızda paranın nerede birikeceğini belirleyen, ince ince tasarlanmış üretim süreçleri var. İthal edilen her varlık, belli bir ürün setini (kredi-hormon-yem-teçhizat...) kullanmayı zorunlu kılıyor. Bu maksatla arazi yapısından, iklimden, bitki örtüsünden bağımsız olarak her

²⁶ Fakat GDO'lu ürünlerin ülkeye en az 2000'lerin başından itibaren girdiğini gösteren pek çok kaynak var. 2011 gibi henüz yasallaşmanın yeni olduğu bir tarihte toplanan 51 hayvan yemi numunesinin 50'si GDO'lu çıktı (Selim Çetiner'in araştırmasını aktaran Evin 2011). Bu yazıda GDO yararlıdır yahut zararlıdır tartışmasına girmiyorum. Ancak her durumda mekânın örgütlenme şekline dair önemli bir değişiklik olduğunun, hayvancılığın başka üretim ve tüketim ağlarının içine dahil ettiğinin altını çizmek istiyorum.

mekânda aynı tür hayvanların üretimi amaçlanıyor. Dolayısıyla “yatırım” kelimesinin üstünü örttüğü çok daha farklı katmanlar var.

Türkiye’de yakın zamanlarda sıkı sıkı kontrol altına alınmış, yaşamının hemen her unsuru şirketlerin ve devletin denetimi altına girmiş, coğrafi koşullardan bağımsız olarak yetiştirilmeye çalışılan, ama diğer yandan teknolojik gereçlere son derece bağımlı bir inek (ve insan) nüfusu ortaya çıktı. Yaşatma ve öldürme teknikleri yoluyla bu nüfusun sayısı, hareketi, etki alanı, verimliliği iktidarın kontrolü altında. Biyo-politik süreçler içinde belli hayvanlar yaşatılırken diğerleri imha ediliyor.

İnek uzun ot ister. Diliyle otu sarar, çekerek koparır. Anatomisi bu şekildedir. Türkiye’de (iklim gereği) birkaç bölge hariç uzun ottan ziyade kısa çayırlar bulunmaktadır. İneğe çok uygun değildir, daha çok koyuna-keçiye uygundur. Buna rağmen inek ithalatı (bambaşka bir üretim ilişkisi kapsamında) desteklenmeye devam ediyor.

Sonuç

Bu bölümde son birkaç on yılda hayvancılığı dönüştüren iki temel mesele üzerinde durdum. Bunlardan biri kabaca ekonomik büyüme ve verimlilik hedefleri, diğeri ise çatışma ve güvenlik idi. Yazı boyunca bu iki boyutu kavramsal olarak da sorgulamaya çalıştım. Hem verimlilik, üretim, yatırım gibi kavramlarla hem de güvenliğin kim için ne anlama geldiği ile uğraştım. Buradan hareketle belli bir dönemdeki ve faaliyet kolundaki mülksüzleşme, yoksun bırakma süreçlerini ele aldım. Hayvanlar üzerinden kurulan normatif düzeni ve biyo-politik süreçleri irdeledim. Devletin büyük sermaye birikimine izin verecek şekilde güvenliği nasıl sağladığını anlattım. Bunun için sadece insanların değil, hayvanların da denetim altına alındığını ve kapatıldığını gösterdim.

Burada anlatılan ve insanlar ve hayvanlar için paralel güzergâhlar izleyen nüfus politikalarının uzun vadeli sonuçları oldu. Yaşam

Üretim gibi tüketim de kendiliğinden şekillenmiyor. “Güvenli ortamlarda” üretilmiş bu hayvansal ürünlere bir de pazar yaratılması gerekiyor. Et tüketimi konusunda Türkiye önemli bir potansiyel barındırıyor; çünkü Amerika, İngiltere, Fransa gibi ülkelerle kıyaslandığında Türkiye’deki senelik et tüketimi oldukça az. Organize Hayvancılık yönetmeliğinin yürürlüğe girdiği sene olan 2009’da yıllık kırmızı et tüketimi AB ülkelerinde 62 kiloyken Türkiye’de 12 kiloydu (Et Üreticileri Birliği (ETBİR) Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısı Mustafa Albayrak’ın demecini aktaran Milliyet 2009). Bu sayının yukarı çekilmesi, herkesin daha fazla et yemeye başlaması (bunun için harcanan enerji, su, toprak hesaba katılmaksızın) kayıtlara “büyüme” olarak geçecek. Ancak et yemenin ekonomik büyümeden öte vaatleri de var. Ulusal Kırmızı Et Konseyi’nin bir toplantısında konuşan Kasaplar Federasyonu Başkanı Fazlı Yalçındağ, dünyayı ot yiyenlerin değil et yiyenlerin yönettiğini ileri sürerek milliyetçi/emperyal arzuyla et yemeyi yan yana getirmeye çalıştı (aktaran Kanat 2012).

alanları yıkıma uğrayan insanlar Diyarbakır’ın Sur ilçesine, Cizre’ye, Silopi’ye, Nusaybin’e, Kızıltepe’ye göç etmek zorunda kaldı ve uzun süre geçim sıkıntısı çekti. Bu çerçevede düşününce ülkenin fay hatlarını ve sonra gelişen olayları da (mesela 2015-2016’daki şehirlere yapılan askerî müdahaleyi) anlamak kolaylaşıyor, zira bahsi geçen sermaye birikiminin arkasında milyonlarca insanı ve hayvanı etkileyen bir tahribat var.

Bunlara anti-piyasa araçları dedim (bkz. bu bölümdeki ikinci kutu). Devletler, bilhassa da önceliği sermaye birikimini büyütme olan kapitalist devletler, kimi zaman sertifika, tapu, krediler gibi “yumuşak” araçlarla kimi zaman da doğrudan şiddet uygulayarak bu süreçleri yürütmeye devam ediyor. Bu aynı zamanda belli bir nüfusun çoğaltılması ve yaşatılması anlamına geliyor.

Bir sonraki bölümde başka bir imha ve çoğaltma hikâyesindeki şiddet sarmalının izini süreceğim. Bu defa odak noktası köpekler olacak. Onların yaşamını takip ederek İstanbul’un dönüşümünü anlatacağım.

4

Sokağa Düşenler, Aileye Katılanlar

Köpek Merkezli Bir Şehir Analizi

Bu bölümde köpek olarak şehirde yaşamamanın farklı hâllerinden yola çıkarak İstanbul'un değişimini anlatıyorum. Bir kafesin içinde hayata başlayan, aile şefkatine mazhar olan ve/veya sokağa düşen köpeklerin izini takip ederek mekânların ve türlerin birbirleriyle olan ilişkilerini inceliyorum. Bu esnada köpeklerden insanlara, insanlardan köpeklere aktarılan disiplin yöntemlerine ve hiyerarşilere ışık tutmaya çalışıyorum. Dolayısıyla kitabın diğer bölümlerinde yaptığım gibi, hayvanları maruz kaldıkları, dönüştürdükleri, kurtulmaya çalıştıkları iktidar mekanizmaları etrafında anlamaya çalışıyorum. Sınıfsal ayrımlar, geçmişin tortuları, aile bağları, rekabet, devletin müdahaleleri ve sahipsizliğin tehlikeleri, şehrin insan olmayan sakinleri için de paralel süreçler işletiyor. Buradan hareketle şehrin sadece insan sosyalliğinden ibaret olmayan yönlerine ışık tutmaya çalışıyorum. Diğer bir ifadeyle sınıf ve hiyerarşi meselesini daha geniş bir çerçevede, farklı failler üzerinden değerlendiriyorum.

Siyasî Bir Kumpas: Kamyonlar Köpek Taşır!

Küçük bir hikâye ile başlayayım. Doktora çalışmam vesilesiyle 2009 yerel seçimleri öncesinde Trakya'daki siyasî partileri ziyaret ediyordum. Bir ilçede parti yetkilileri ile oturmuş çay içiyorduk, seçimi kazandıkları takdirde neler plânladıkları hakkında konuşuyorduk. Söz döndü dolaştı, ilçenin görünür meselelerinden biri olan köpek sürülerine geldi. Sokaklarda çok sayıda köpek vardı. Özellikle akşamları beşli-onlu gruplar hâlinde dolaşıyor, şehrin bir ucundan diğerine uluyup havlayarak iletişim kuruyorlardı. Yerel gazetelerde, nadiren de olsa insanları kovaladıklarına, ısırdıklarına dair haberler çıkıyordu. İlçe sakinleri, köpeklerden “çeteler” olarak bahsediyordu.

İlçede hayvan barınağı yoktu, açılması düşünülmüyordu. “Ne yapmak gerekir?” diye sordum partililere. Zamanında kısırlaştırmayı denemişler; ancak yüzlerce hayvanı şehrin çeperinde

kovalayıp veterinerlere taşıyacak imkânları olmadığından bunu başaramamışlar. Hayvanların bir dönem itlâf edilmesi ise pek çok insanın tepkisine sebep olmuş. İlçede sokak köpeklerinin öldürülmesine karşı çıkan pek çok kişi olduğu gibi, “köpek çeteleri”nden rahatsız olan, korkan, bu kadar çok köpeği modern bir şehre yakıştıramayan kesimler de vardı.

Partililerin söylediğine göre asıl mesele, hâlihazırda var olan hayvanlar değil, dışardan gelenlerdi. “Nereden geliyorlar?” diye sordum ve sonrasında herhalde karşılaşabileceğim en fantastik siyasî kumpas hikayelerinden birini dinledim. Bana anlattıklarına göre Trakya’daki belediyelerin bir kısmı, muhtemelen resmî olmayan kanalları kullanarak şöyle bir yöntem geliştirmiş: Köpekler bir kamyonu dolduruluyor, gece geç bir saatte başka bir ilçenin sınırında bırakılıyormuş. Partinin ileri gelenlerinden orta yaşlı bir adam, geçen gece kasası köpekle dolu olan (yabancı) bir kamyonu ilçenin hemen dışında gördüğünü, en azından o köpeklerin komşu ilçeye iade edilmesi gerektiğini söyledi. Sonra dakikalarca, yarı şaka yarı ciddi, köpekleri nereye bırakmanın uygun olacağını tartışılar.

Bu konuşmadan sonra her gittiğim kasaba ve şehirde, köpekler dikkatimi daha çok çekti. Hayvanların birikmesinin sebebi parti yetkililerinin iddia ettiği gibi komşu ilçeler olamazdı; zira köpekler sadece o ilçede değil, her yerdeydi. Üstelik bunların bir kısmı Alman kısa tüylü Pointer’lar, Dalmaçyalılar, Husky’ler gibi kolaylıkla ayırt edilebilen (ve komşu ilçeye has olmayan) cinslerdi. Demek ki köpeklerin hareketi daha geniş bir coğrafyaya, en azından cins hayvan ticaretinin yoğun olarak yapıldığı İstanbul’a dek uzanıyordu.

Aşağıda daha detaylı olarak anlatacağım üzere, özellikle cins köpekler, gerçekten de hayatlarının bir döneminde “imalât fazlası” hâline gelip “gözden uzak” yerlere bırakılıyor. Bunların bir kısmı görece denetimsiz coğrafyalarda diğer hayvanlara katılıyor, yeni hayatlar kuruyor, “kıрма” köpekler doğuruyor. Ancak köpeklerin hepsinin İstanbul’daki pet shop’lardan geldiğini söylemek de

Üniversite öğrencisi genç bir kız memleketinden [Konya Otogarı'na] gelir. ... [Elinde valizi ile] evine giderken İnönü Parkı içinde yatan plakalı veya plakasız [kulaktaki küpe kastediliyor] köpeklerin saldırısına uğrar. Sesinin çıktığı kadar imdat, imdat diye bağırmaya başlar ama o kadar köpek sesinin içerisinde sesini pek duyuramaz. Kızcağz kendisini bir apartmandan içeriye zor atar, ama valizi dışarda kalır. Apartman giriş kapısının dışında köpekler avımızı kaçırdık diye avazları çıktıkları kadar bağırma-ya devam eder. (...) 155 Emniyet'i ararlar, durumu izah ederler, yardım isterler. [Polis gelir] ama aynı köpekler bu sefer polisleri saldırmaya başlar. (...) Polislerimize saldıranlar terörist değil ki tabancalarına sarılsınlar havaya veya ayaklarına ateş etsinler.

Bu köpekler (...) sırtlarını belediyelere dayamışlar. Şehrimizin plakalı köpekleri istedikleri caddeden ışığa bakmadan geçerler. Vasıtaların onlar geçerken durması gerekir. İstedikleri meydana, yolda nereyi bulurlarsa koyuna gitmeyen yoz köpeği gibi yatarlar. Köy yerindeki köpekler elini boş olarak [sanki taş varmış gibi] salladığın zaman bağırarak kaçarlar, taştan korkarlar. Ama belediyelerimiz maşallah şehirde her yeri asfalt ve parke taş döşedi. "Burası nasıl bir şehir taşları bağlamışlar, köpekleri salmışlar!" (Konya'daki yerel bir gazeteden, Başaran 2016).

mümkün değil. Bir kere sokak köpekleri yeni bir vaka değil, çok uzun süredir bizle yaşıyorlar. Ayrıca "başıboş" köpeklerin hepsi cins değil, bildiğimiz sokak köpeği. O hâlde mekânların ilişkisi üstüne daha detaylı düşünmek gerekiyor.

İşte buradan hareketle, aşağıdaki kısımda önce insan ve köpek arasında gidip gelerek mekânın türler arasında nasıl bölüşüldüğünü, bu işin tarihini ve farklı mekânlarda farklı köpek nüfuslarına yol açan denetim/imha politikalarını ele alıyorum. Köpekler ne tür mekânlarda bir "fazlalık" sayılıyor, ne durumlarda birbiriyle

karışabiliyor, ne koşullar altında imha ediliyor? Bu düzenlemeler şehir hayatı hakkında bize neler anlatabilir?

Köpekler, İnsanlar ve Şehir

Günümüzde, sosyal ilişkileri insan merkezli olmayacak şekilde yeniden ele almaya çalışan önemli bir düşünsel çaba mevcut (Worster 1993; Bingham 2006; Wolfe 2009; Russell 2011). Doğa-insan düalizmini aşmaya çalışan, insan türünü tarihin gidişini değiştirmiş yegâne fail olarak görmeyen, doğayı sabit bir unsur olarak ele almayan önemli çalışmalar bunlar. İnsanlarla hayvanların sosyal ilişkilerinin, beslenme rejimlerinin, hastalıklarının, hattâ ruhsal durumlarının pek çok yönden nasıl iç içe geçtiğini inceliyorlar İkinci bölümde (Düşmanların Hayvanları, Hayvanların Askerliği) daha detaylı tartıştığım gibi, bu külliyyatın temel yaklaşımı, etkileşimin tek yönlü olmadığı şeklinde. İnsanlar diğer canlıların hayatını bir hayli değiştirdi. Ancak diğer canlıların da (örneğin bakterilerin, köpeklerin, atların) insan toplumlarına önemli etkileri oldu. Pek çok süreç ortaklaşa yaşandı. Irkçılık, sınıfsal ayrımlar gibi insanî sorunlar diğer türlere de sirayet etti.

Örneğin 19. yy'dan başlayarak hem insanlar hem hayvanlar için “kanın saflığını”, “ırkın temizliğini” öne çıkaran kayıt altına almaya yönelik bir ilginin geliştiğini görüyoruz.²⁷ Önce atların, sığırların, köpeklerin, kedilerin ve sonra da insanların... (De Landa 2000) Bilhassa Almanya, ABD ve İngiltere gibi ülkelerde insanlar için Soyarıtımı Kayıt Ofisi, hayvanlar içinse Köpek Evi Cemiyetleri gibi özel örgütler kuruldu. Belirli ırklara (mesela köpekler arasında Retriever'lara, insanlar içinse ABD'nin göçmen politikası bağlamında Kuzey Avrupalı ırklara) öncelik verildi. Hangi ırkın ne kadar çoğalması ve hangisinin azalması gerektiği, yani

²⁷ Burada öne çıkardığım husus, insan eliyle türlerin çaprazlanmasının bir hayli eskiye dayanan geçmişinden ziyade, bunun görece yakın tarihlerde gelişen kayıt altına alma ve merkezileşme süreçleri.

soyartımı-*eugenics*, çokça kafa yorulan bir mesele hâline geldi.²⁸ Nüfusun düzenlenmesine yarayan birtakım teknikler insanlardan hayvanlara, ama daha çok hayvanlardan insanlara nakledildi. Birçok insan ve hayvan (rıзалarı alınmadan) kısırlaştırıldı (De Landa 1997; Budiansky 2000). Özetle, ırkçılıkla bağlantılı teknikler hem insanları hem hayvanları etkiledi.

Kapitalist üretim ilişkileri için de benzer gözlemler yapılabilir. Donna Haraway, günümüzde hayvanların (köpeklerin), aynen insanlar gibi hem bir çalışan (güvenlik-itfaiye) hem bir müşteri hem de bir ürün olarak kullanıldığını söylüyor (Haraway 2007 s. 55-62). Özellikle de birer aile ferdi sayılan ev hayvanları büyük endüstrilerin, teknolojik gelişmelerin, sosyal-ailevî bağların, ticaretin tam ortasında yer alıyor. Aynı insanlar gibi hayvanlar için de çok çeşitli (ve pahalı) eşya üretiliyor. İhtiyaçlar (gene insan dünyasına benzer şekilde) çok katmanlı politik süreçlerin sonunda ortaya çıkıyor: patikler, hırkalar, diş kaşıma-tırnak bileme aletleri, tuvaletler, çok gözlü kaplar, envaî çeşit vitamin katkılı mamalar, diyet programları, tüy parlaticıları... Diğer tüketici gruplarında olduğu gibi (çocuk, yaşlı, kadın, erkek...) hayvanlar için profiller çıkarılıyor, sektör büyüme raporları yayımlanıyor, farklı „segmentler“e yönelik farklı ürünler pazarlanıyor. Dünyada bu iş, kliniği, petshop‘u, maması, sanal mağazası derken yaklaşık 190 milyar dolarlık dev bir sektör hâline gelmiş durumda (Ugalmugale ve Swain 2019). Türkiye’de de yaklaşık %15’lik bir hızla büyüyen ev hayvanı pazarı var. 2018 itibarıyla kedi, köpek, kuş, akvaryum gibi evcil hayvanların alım satımında, mama sektöründe, bakım, aksesuar, veterinerlik hizmetleri, evcil hayvan otelleri ve kuaförlerinde dönen paranın 1 milyar dolarlık hacme ulaştığı tahmin ediliyor (Elçin 2018). Tek başına yaşayan insanların, bilhassa beyaz yakalıların sayısı arttıkça piyasanın daha da genişleyeceği bekleniyor.

²⁸ Soyartımı (*eugenics*) fikrinin tümünden yok olmadığına, ama yeni bir söylemsel-teknolojik rejime eklenmesine dair bkz: (Rose 2006; Engdahl 2007)

İşlenmiş kedi-köpek maması nasıl yapılır? Yumurta veremeyecek erkek civcivler öldürülür, ezilir, palet hâline getirilir. Diğer hayvan artıklarıyla, iç organlarla, kemik unuyla, pıhtılaşmış kanla, yumurtayla, mısırla-tahılla karıştırılır. Yağlanır, şekerlenir, sentetik aromayla kaplanır. Raf ömrünü uzatmak için koruyucu kimyasallar eklenir. İnsana zararlı olduğunu bildiğimiz işlenmiş gıdalardan usûl olarak farkı yoktur, sadece malzemeleri tahminen daha ucuzdur. Büyük şirketlerin hâkimi olduğu büyük bir sektördür bu. Dolayısıyla hayvanlara gösterilen merhamette seçicilik, sonuçları konusunda da öngörüsüzlük olduğu söylenebilir.

Fakat benim bu yazıda ele aldığım köpekler, bu ağların hemen hepsinin dışında kalmış durumda. Safkan değiller, müşteri değiller, birinin mülkü ya da yoldaşı değiller, işçi olarak kullanılmıyorlar. Tabir yerindeyse “sokağa düşmüş,” İstanbul’un orasında burasında ve çeperlerinde dolaşan “sahipsiz” köpekler bunlar. Zygmunt Bauman’ın tabiriyle “atık” konumundalar. Daha güzel, daha temiz, daha düzenli olmaya programlanmış tasarımların (şehirlerin, evlerin, hayatların) dışında bıraktığı birer üretim fazlası hâline gelmişler (Bauman 2004).

Zygmunt Bauman, “atık” olgusunu yakın zamanlı modernlikle ilintilendirir; ancak işin aslı böylesi bir çerçeve miyopluğa

yol açar. Tarihsel olarak İstanbul’daki (ve diğer yerlerdeki) sokak köpeği nüfusu yeni bir olgu değil. Köpekler, daha doğrusu sokak köpekleri İstanbul’da yüzyıllardır yaşıyor. Çeşitli dönemlerde Osmanlı’yı ziyaret etmiş pek çok seyyah şehirdeki köpeklerden bol bol bahsetmiş. Keza İstanbullu köpeklerin başka yerlere gönderilmeleri, tabir terindeyse tehcir edilmeleri de pet shop’ların ve modernleşme hareketlerinin ortaya çıkmasından çok daha önceye, 17. yy’ın başlarına kadar uzanıyor (Schick 2010 s. 24). O yüzden, mekânın zaman içinde nasıl dönüştüğü, türler arasında nasıl paylaşıldığı, orada yaşayanların ne tür denetimlere tâbi olduğu sadece yakın döneme bakarak anlaşılamaz.

İrvin Cemil Schick, Osmanlı döneminde köpeklerle İstanbul'da (bilhassa Müslüman mahallelerinde) gayet iyi bakıldığını, köpeklerin mahallede yaşayanlar tarafından korunduğunu anlatır (Schick 2010; ayrıca Mısır için bkz. Mikhail 2014).²⁹ Ancak günümüzden farklı olarak, o dönemde köpekler evlere sokulmazdı. Osmanlı'da köpek, bir sokak hayvanıydı. Ancak bu, tamamen başıboş oldukları anlamına da gelmiyordu. Köpeklerin alanları (köpekler ve köpek grupları hiyerarşik ve alan belirlemeye dayalı [*territorial*] bir hayat sürerler) var olan mahallelerle örtüşüyordu.

Köpeklerin mahallede birkaç işlevi vardı. Bunlardan biri çöpçülüktü. Plastik poşetlerin ve çöp kamyonlarının henüz olmadığı bir dünyada çöpün kokmamasının en iyi yolu, bir canlı tarafından öğütülmesi, tekrar toprağa karışmasıydı. Tarih boyunca farklı coğrafyalarda bu görevi ifa eden farklı hayvanlar olagelmiş: domuzlar, inekler, köpekler, tavuklar... (Schick 2010; ayrıca bkz. Bulliet 2007). O anlamda Osmanlı döneminde köpekler bir tür belediyeçilik hizmeti vermekteydi diyebiliriz.

Köpeklerin insanlar açısından bir diğer faydası ise mahalle sakinlerini ve yabancıları birbirinden ayırması, bir tür bekçilik

İstanbul'da kısa bir süre kalmış olan Jean de Thévenot'un seyahatnamesinden:

...Evlerinde hiç köpek barındırmazlar, onları sokaklara salarlar. Köpekler de çeşitli semtlerde ikamet ederler, kendi mahallelerine o kadar aşınadırlar ki onun dışına hiçbir zaman çıkmazlar. Ve eğer kendi sokaklarından bir diğerine gidecek olsalar, gittikleri sokağın köpekleri onları istilâcı addedip öldürür. Çünkü [*aslı böyle*] bütün sokaklarda çok sayıda köpek vardır ki yabancı köpeklerin kendi bölgelerine girmesine asla izin vermeyeceklerdir.

(Thévenot'tan aktaran
Schick 2010 s. 27)

²⁹ Buradaki Müslüman vurgusu, Müslümanlığın özüne dair bir iddia taşıyor. Köpeklerle nasıl davranıldığı daha ziyade belirli bir dönemdeki mekân örgütlenmesi ile ilgili. Koşullar değişince Müslüman olan Osmanlı idarecileri on binlerce köpeğin katledilmesini emredebilmiş.

yapmasıydı. O dönem şehir görece kendi içine kapalı mahallelerden oluşuyordu. Schick'e göre bilhassa Müslüman mahalleleri arasında bugün olduğu gibi sürekli bir hareketlilik bulunmamaktaydı. O yüzden köpeklerin mahalleden geçmek isteyen bir yabancıya hırlaması, havlaması bir sorun teşkil etmiyor, hattâ olumlu karşılanıyordu.

Bu durum 17. yy'dan itibaren şehir içi ve şehir dışı ulaşım ihtiyaçlarının artması, mahallelerin dışarıya açılması ile değişmeye başladı. Tüketim ürünlerinin sayısı arttı, ticaret ağları genişledi. Cemal Kafadar'ın mum üretimi gibi bazı göstergelere dayanarak yaptığı tespite göre, İstanbul'da 16. yy'ın sonlarına doğru geceler fethedildi; yani gece hayatı ortaya çıktı (Kafadar 2014). Bunların sonucunda artık köpekler belirli alanları dışarıdakilere karşı koruyan ve dolayısıyla mazur görülen birer bekçi olmaktan çıktı, dışarıdan gelenlere engel olan bir soruna dönüşmeye başladı.

LES CHIENS DE CONSTANTINOPLE CONDAMNÉS A LA DÉLIVRANCE PAR LES LOIS TURQUES

Les chiens, répandus de Constantinople, ont été déclarés par les lois turques, à la suite de la condamnation de ces animaux, à la délivrance. Les chiens de Constantinople, qui ont été déclarés par les lois turques, à la suite de la condamnation de ces animaux, à la délivrance. Les chiens de Constantinople, qui ont été déclarés par les lois turques, à la suite de la condamnation de ces animaux, à la délivrance.

Hayvan Hakları Federasyonu'nun arşivinden

Günümüze dek kesintili olarak devam eden itlâf ve sürgün kararları (bir kısmı baskılar sebebiyle uygulanmamış olsa da) işte böyle bir dönüşümün sonucu. Köpekleri azaltmaya/yok etmeye yönelik hamlelerin belki de en kayda değer olanı, Abdülhamid'in devrilmesinden sonra ipleri eline alan İttihat ve Terakki'nin 1910 yılındaki köpek katliamı. O yıl İstanbul'dan toplatılan yaklaşık 80 bin köpek Hayırsız Ada'ya gönderildi, aç-susuz kalan köpekler birbirlerini yiyerek can verdi (Bardakçı 1998; Hür 2009; Gündoğdu 2018).

Toparlamak gerekirse, mekânsal ilişkilerin değişmesi insan-köpek ilişkilerinin de değişmesine yol açtı. Bir mekânı ortaklaşa kullanan ve birbirine fayda sağlayan türler, bir süre sonra mekân paylaşma mücadelesine girdi. Sonuçta sokak köpekleri bu mücadeleyi büyük oranda (hem de bir hayli kayıp vererek) kaybetti.

Yukarıda anlatılan yöntem, sadece köpeklere uygulanmadı. Malûm, sadece birkaç yıl sonra (1915) bu defa Ermeniler toplandı, benzer bir amaçla çöle sürüldüler. Üstelik Ermenilerin gönderildiği bölgenin o dönem insanların yaşamasına uygun olmadığı, emri veren Talat Paşa tarafından gayet iyi bilinmekteydi. 1914'te Meclis'te (Müslüman) muhacirlerin o bölgeye yerleştirilmeleri tartışılırken Talat Paşa şöyle diyordu: "Bu muhacirleri dedikleri gibi oralara gönderip çöllere serpecek olsaydık oralarda cümlesi açlıktan öleceklerdi..." Fakat sadece on ay sonra, "24 Nisan 1915 günü, Talat Paşa Ermenilerin söz konusu bölgeye yönelik ilk tehcir kararını verdi" (Dündar 2008, s. 257). 'İstenmeyen' nüfus bu şekilde azaltıldı, seyreltildi (Akçam 2006; ayrıca Mann 2012, 5. ve 6. bölüm). Karar veren kadrolar aynıydı, uygulanan yöntem aynıydı, dönem aynıydı. O hâlde doğum kontrol yöntemlerinden genetik değişikliklere, ıslaha, kapatmaya ve hattâ imha usullerine uzanan geniş bir iktidar repertuarı hayvanlar üzerinde deneniyorsa, bir noktada insanlara da uygulanabilir diye öngörebiliriz.

Bugün çok sayıda köpek hâlâ İstanbul'da yaşamaya devam ediyor; ancak yaşam koşulları bir hayli değişmiş durumda. Önemli değişiklikler arasında, şehir hayvanlarının yukarda anlattığım gibi ırksal olarak (cinslerine göre) tasniflenmeleri ve küresel ticarî ağlara eklenmeleri sayılabilir. Bir diğer önemli değişiklik ise bilhassa cins hayvanların evin içinde yaşamaya başlamaları, bir mahalle sakininden ziyade aile ferdine dönüşmeleri oldu. Eve kapatılma, aynı zamanda daha sıkı bir denetim; yani yenilenler, içilenler, sağlık, hijyen, oyun arkadaşları gibi meselelerin daha yakından takibi anlamına geldi. Çocuklar için de benzer gözlemler yapabiliriz (Furedi 2013). Çocukların ve köpeklerin denetimsiz olarak başkalarıyla kaynaşmaları istenmiyor. Zararlı etkilerden (mesela istenmeyen hamileliklerden veya “kötü” arkadaşlardan) uzak tutuluyorlar. İkisi de kontrolün, sevginin, bakımın iç içe geçtiği süreçlere maruz kalıyor.

Sokaklardaki köpeklerin hikâyeleri ise günümüzde başka türlü bir mahiyet kazandı. Hayvan Hakları Federasyonu'ndan (HAY-TAP) Avukat Ahmet Kemal Şenpolat'a göre bugün özellikle büyük şehirlerdeki pet shop'lar ve sokak hayvanları arasında doğrudan bir bağlantı bulunuyor (aktaran Karaca 2011). Alındıktan sonra bakılamayan-satılamayan veya biraz büyüdüğü için “sevimsizliğini kaybeden” hayvanların bir kısmı “uyutuluyor,” bir kısmı ise şehir dışındaki yakın bölgelere bırakılıyor. Şenpolat'a göre, sektör bir hayli büyük ve denetimsiz (Şenpolat 2016). Keza Veteriner Hekimler Odası Başkanı Prof. Dr. Murat Arslan da cins hayvanların kaçak yollarla ve bir hayli kötü şartlar altında Türkiye'ye sokulduğunu, satılamadığı vakit gene meşru olmayan yollarla yok edildiğini ileri sürüyor (Mustafa Arslan'la yapılan röportaj, Arman 2012).³⁰

Bugün hâlâ İstanbul'un bazı mahallelerinde, üniversite kampüslerinde, sokak aralarında köpeklere rastlanıyor. Kimisi çevrede

³⁰ Petshop'lar kadar, anlık heveslerine yenik düşen pek çok alıcı da “atık köpeklerin” bir diğer sebebi. Taşınan, tatile giden, yavru olan köpeklere sahip bulamayan, bir sebeple hayat döngüsü değişen yahut mesuliyetten sıkılan insanlar köpeklerini sokaklara bırakabiliyor.

yaşayan insanlar tarafından tanınıyor, seviliyor. Ancak “modern bir şehrin” gereği olarak İstanbul’daki köpek sayısı belediyeler tarafından denetim altında tutuluyor. Sayı yükseldiği zaman köpekler toplanıyor, gözden uzak yerlere götürülüyor.

Belediyeler, iki farklı yöntemi beraber kullanılıyor. Toplanan hayvanların bir kısmı hayvan barınaklarına kapatılıyor. Sınırlı bir alan, kafesler, dışardan getirilen ve kontrollü verilen yiyeceklerle ilaçlar, uzman bilgisine duyulan ihtiyaç: Bir tür hapishane! Bir diğer kısmı ise şehrin dışına, ormanlık-kırsal alanlara atılıyor.³¹ Tehcir uygulaması: Tehlikeli/fazla nüfus “zarar” veremeyecekleri bir başka bölgeye sürülmüş oluyor.

Bazı durumlarda ise iki yöntemin ortası bulunuyor. Örneğin Riva-Polonezköy arasındaki ara yollardan birinde (Mahmutşevketpaşa yolunda) yüzlerce köpek kapısı açık bir barınak çevresinde kümelenmiş halde yaşıyor. Tabir yerindeyse ipin ucu kaçmış gibi duruyor. Köpekler, kafeslerin (ve sıkı denetimin) yanında-kenarında yeni bir sosyal hayat oluşturmuş. Tamamen bağımsız değiller:

Yığılca. Nüfus 3000. 80’li yılların başı. İlçe, geniş ormanlık araziler, dağlarla çevrili. Uzaklara gitmemiz yasak: Çocukların hâlâ kuduz köpeklere karşı uyarıldığı zamanlar. Bazen yakalanan kuduz köpekler şehir merkezinde infaz edilirdi. Birini hiç unutmuyorum. Kafesin içindeydi köpek. Bütün ilçe halkı, sanki panayırmış gibi toplanmıştı kafesin çevresine. Adam uzun süre nişan aldı tüfeğiyle. Sadece 20 metre uzaktaydım köpekten. BAAAM! Bekliyor olmama rağmen tüfek patlayınca sıçradım. Köpeğin karından oluk oluk kan geliyordu. Kanlar kafesin dışına taşıyordu. Ama köpek ölmemişti. Gölgede dinlenir gibi kafası havada sakin sakin solumaya devam ediyordu. İkinci kez ateş etti adam. Bu sefer de sıçradım ama daha az. Sonra uzun süre beklettiler köpeğin ölüsünü meydanda. Yerdeki kan kurudu. Her yer sinek vızıltısıydı.

³¹ Bir kısmının zehirlendiğine dair pek çok rivayet var. Belediyelerin geçmişte zaman zaman böyle girişimleri olmuş; ancak şu an bunun olduğunu gösteren kesin bir delil yok.

Kulakları delik! Ancak sıkı sıkı örülmüş bir denetimden bahsetmek de mümkün değil.

Burada, hayvan barınağını modern teknolojilerle, tehciri ise modern öncesi dönemle özdeşleştirmek gibi bir niyetim yok. Bu tarz bir sınıflama çabasının pek de üretken olmadığını ve ister istemez farazî sınırlar ve eşikler (modern-modern öncesi gibi) icat etmek durumunda kaldığını görüyoruz. Daha önemlisi, belirli olguları anakronik bir kalıntı, modernin dışı/ötekisi olarak tasniflemek ciddi anlamda sorunlar içeriyor (Fabian 1983). Onun yerine şu söylenebilir: İdare etmenin, yönetmenin, ıslah etmenin birbirinin içine girmiş pek çok tarihsel kaynağı var ve hepsi çeşitli taktikler uyarınca, koşullar bağlamında, bugünkü sosyal hayata etki ediyor. Biri ileri, diğeri geri değil.

Köpeklerin az denetimli alanlarda birikmesinden yola çıkarak yeterince modernleşememiş bir toplumdaki ya da arkaik belediye-cilikten dem vurmamak, yönetimin girift doğasını ıskalama tehlikesi içeriyor. Bugün dünyada pek çok insan ve insan olmayan canlıların az denetimli alanlarda “biriktiğine” tanık oluyoruz. Bunun sebebi, Üçüncü Dünya’daki denetleme mekanizmalarının kusurlu olması değil (zira bu “kusurlar” sadece 3. Dünya’da da bulunmaz), denetlenecek ve denetlenmeyecek unsurların mekândan mekâna değişiklik göstermesidir. Diğer bir deyişle, her bir mekân ve o mekândaki her bir unsur farklı iktidar ilişkilerine eklemlenir. İktidar tekil olmadığı gibi tek bir yönetime de başvurmaz. Az denetim iktidar ilişkilerinin dışında kalmak, çok denetim iktidarın merkezinde bulunmak değildir. Zaten kalkınma-sanayileşme gibi meseleler söz konusu olduğunda gevşek denetim bir zorunluluk hâline gelir, sistemin işleyiş yöntemidir. Dolayısıyla mesele denetimin azlığı-çokluğu, yeniliği-eskiliği, ileri mi geri mi olduğu değil, bir mekân özelinde hangi türden ilişkiler kurduğu, ne tür kolektifler oluşturduğudur. Yani mekânsal düzenlemelerdir.

Sonuçta İstanbul'un çevresinin, köpekler bağlamında düşünüldüğünde, İstanbul'un fazla nüfusunu emen, üretim fazlalıklarını gözden uzak tutmaya yarayan bir arka bahçe işlevi görmekte olduğunu söyleyebiliriz. Şehirde aile ferdi sayılan hayvanların bedenleri bir hayli sıkı bir denetime ve Foucault'nun tabiriyle "yaşamı çoğaltan" teknolojilere maruz kalırken sokak köpeklerinin hayatı "değersizleşiyor." Sermaye ilişkilerinin, ailenin ve devletin sıkı denetiminin dışında kalıyorlar. Ancak bir yandan da bu "başiboş" hayat, köpeklere başka türlü (muhtemelen daha sosyal) bir ortam sunuyor. En azından, ırka ve zenginliğe göre yapılan sınıflamalar ortadan kalkıyor. Cins köpekler kendileri gibi olmayan, normalde bir köpek sahibinin müsaade etmeyeceği "avam" köpekler ile birlikte olabiliyor. Ortaya "kıрма" tabir edilen köpekler çıkıyor. İnsanların dayadığı köpek hiyerarşileri alt üst oluyor; daha doğrusu bu hiyerarşiler başka usûllerle, köpeklerle has usûllerle yeniden tesis ediliyor.

5

**Müşterek Zarar,
Kamusal Fayda**

Fennî Ormancılığın Keçilerle İmtihanı

Fransa'nın Cezayir'deki sömürge idaresi döneminde (1830-1962), bu kitabın daha önceki bölümlerinde anlatılanlara benzer dönüşümler yaşandı. Bu süre boyunca kabilelerin/aşiretlerin kontrol edilmesi, hareket alanlarının, yaşam alanlarının, daha doğrusu kolektiflerin yeni baştan düzenlenmesi, idare etmeye münasip hâle getirilmesi amaçlandı. 1845'te bir Fransız generalin raporundaki şu cümleler, bu niyeti açıkça ortaya koyuyordu:

Asıl mesele, her yerde dağınık vaziyette bulunan, daha doğrusu hiçbir yerde olmayan bu halkı gruplar hâlinde bir araya getirmektir; asıl mesele, onları elimizle tutabileceğimiz, zapt edebileceğimiz bir şeye dönüştürmektir. Elimizde olurlarsa bugün bizim için imkânsız olan pek çok şeyi yapabiliriz ve belki de bedenlerini zapt ettikten sonra zihinlerini de zapt edebiliriz.

(aktaran Mitchell 2001 s. 171)

Fransız askerî güçlerinin ve vergi tahsildarlarının bilhassa göçer gruplara ulaşması zordu. Bu yüzden iskân politikaları hayata geçirildi. Göçer gruplar çoğu zaman şiddet yoluyla yerleşik hayata zorlandı. İki farklı hukuk sistemi uygulandı. Metropolden gelen Fransızlar medenî kanunla, göçerler ise askerî kanunlarla idare edildi. Özel vergiler yoluyla insanlar emeklerini satmaya, yani Fransa'nın kurguladığı ekonomik evrene dahil olmaya mecbur bırakıldı (Ageron 1991; vergilerle ilgili daha farklı bir örnek için Edgerton 1989). Dahası, bu grupların hayat şekli, yaşam araçları kriminalize edildi. Özellikle de keçileri, koyunları ve develeri... Hayvanlara isnat edilen başlıca suç, ormanlara zarar vermektir.

Fransız idaresi, bir yandan da çevreyi korumak derdindeydi. O dönem, Kuzey Afrika'nın Roma zamanında ormanlık olan "güzelim coğrafyasının," sonradan gelen Araplar (ve onların hayvanları) yüzünden çölleştiği şeklinde bir iddia rağbet görmekteydi (Davis 2004). Fransa'nın bu bölgeye yerleşme amacı,

Cezayir'in Araplarla bozulan ormanlarla kaplı tabiatı, aslında Fransızların düş gücünün ürünüdür. Son bulgular, bize bu bölgedeki çölleşmenin sebebinin keçiler veya Araplar değil, çok daha eski dönemlerdeki iklim değişikliği olduğunu gösteriyor. Ancak buna rağmen çölleşme ve Araplar arasında kurulan bağlantı tekrarlarına tekrarlana muhkim kılındı, sonradan Birleşmiş Milletlerin broşürlerine dahi burası “insan eliyle ormansızlaştırılmış bölge” olarak girdi ve bu şekilde Roma zamanında var olduğu düşünülen (hayalî) gür ormanlar üzerinden bölgeye yapılan müdahaleler meşrulaştırıldı (Davis 2004). Çölleşme kaygısı, Fransa'nın sömürge yönetimi için hayli bereketli bir zemin sunuyordu. Cezayir'deki sömürge idaresi döneminde keçilere ve Araplara karşı alınan önlemler ormanları geri getirmedi (hattâ kesimler arttı); ama bu esnada önemli bir değişim gerçekleşti: Ülkedeki toprak rejimi ve mülkiyet ilişkileri bu bahaneyle değiştirilmiş oldu.

kadim Roma coğrafyasını yeniden canlandırmak (ki kendilerini bu yolla Roma'nın halefi olarak ilan etmekteydiler), toprağın verimini arttırmak, eski ormanları diriltmek, burayı tekrar medeniyet dairesine dahil etmektir. Bu maksatla bilhassa Araplar ve Bedevîler (süreç içinde farklı şekilde muamele görmüş olsalar da...) medeniyetin ötekisi olarak konumlandırıldı. Hayvancılık ve anız yakarak yapılan tarım, az gelişmiş bir kültürün emareleri olarak görüldü. Sömürge idaresinin genel kanaati, Arap kültürünün hâkim olduğu yerlerde ot bitmediği yönündeydi. Bu bölgeyi eski bayındır hâline geri getirmek için Fransızların bölgeye nüfuzu şarttı.

Fransızların Cezayir'de kullandığı bu anlatı kalıbı diğer pek çok yere de tatbik edildi. Bozulan tabiat retoriğinin güzergâhı kabaca şuydu: “Medeniyet” bir yere (çoğunlukla sömürgecilik veya ulus devlet inşası bağlamında) ulaşır, cahil köylüler/Araplar/yerliler sorun çıkarır, şikayetler artar, yerel pratikler-gelenekler suçlu ilan edilir, kaynaklar üzerindeki

söz hakkı devlete geçer, bu kaynaklar “aklî (rasyonel)” esaslara dayanarak şirketlerin/zengin tüketicilerin/sömürgeci devletlerin kullanımına açılır.

Bu bölümün amacı, yukarda sunulan güzergâhı eleştirel bir yaklaşımla tahlil etmek ve Türkiye üzerinden yeniden düşünmek. Bu maksatla önce “kayıp cennetin” peşindeki Avrupa yayılmacılığının topraklara el koyarken ne tür gerekçeler ortaya koyduğunu ele alıyor, Avrupa’ya bağımlı ekonomilerin nasıl yaratıldığından bahsediyorum. Ardından bilgi nesnesi hâline gelen tabiat varlıklarına, özellikle de ormanlara odaklanıyorum. Ormanların denetlenmesi, korunması, geliştirilmesi, haritalarının çıkarılması, ders kitaplarına ormanlarla ilgili bilgiler eklenmesi ve benzeri işler, hem orman alanlarını devletlerin (güya) akılcı idaresinin nesnesi hâline getiriyor hem de devlet kurumlarını vazgeçilmez kılıyor. Dolayısıyla bütün bu faaliyetler, ormanlarla kurulan ilişkiyi ve mekânsal örgütlenmeyi köklü şekilde değiştiriyor; devletlerin yetki alanını genişletiyor. Bir sonraki aşamada bu defa bahsi geçen yönetim şeklinin, sömürgecilikten ulus devletlere ne yollarla aktarıldığını gösteriyorum. En sondaysa Osmanlı’nın sonunda başlayıp cumhuriyet rejiminde devam eden dönüşümün, küresel sermaye birikim süreçleriyle bağlantısını inceliyorum.

Bu birbirinden bağımsız gözüken hatların ortak noktası, tabiatın bir *dispositif* olarak (yani çeşitli idarî, bilimsel, normatif süreçlerin sonucunda bilinebilir/yönetilebilir bir iktidar aygıtı olarak) nasıl teşekkül ettiğini göstermek ve bunun kapitalist üretim ağlarıyla ilişkisini kurmak.

Kayıp Cennetin Peşindeki Sömürgecilik

Avrupa yayılmacılığı, yukarda ufak bir anekdot olarak anlattığım Cezayir’de görüldüğü gibi, çoğu zaman bu tür “çevre koruma retoriği” ile beraber yürüdü. Richard Grove bunu “dünyadaki kayıp cenneti aramak” olarak adlandırıyor (Grove 1996). Bu

minvalde, ilk seyyahların ve yerleşimcilerin özlemlerinden biri yalnızca zenginlik elde etmek değil, Eski Dünya'nın yıkıcılığından kaçmak, yeni yerlere gitmek, dünya üzerinde cennetten bir köşe bulmak, oraya sığınmaktır. Bu cennet parçası, kimi zaman insanın emeği ile dönüştürülmüş, her bitkinin özenle peyzajın parçası

Avrupa yayılcılığındaki cennete dönüş sembolizmi, bir yanıyla Âdem ve Havva hikâyesini de ihtiva eder. Malûm, Âdem ve Havva işledikleri günah yüzünden cennetten kovulmuş, dünyaya gönderilmişlerdi. Bu, iyiyi ve kötüyü ayırt etmekle yükümlü oldukları, amellerinden artık sorumlu tutulacakları yeni bir hayatın başlangıcıydı. İbadet etmenin en iyi yolu ise yitirilen cenneti bu dünyada ince ince yeniden inşa etmekten, yani tüm unsurları aynen bir bahçıvan gibi ıslah etmekten, hizaya sokmaktan geçiyordu.

İşte Locke'un yazılarında geçen bahçe tasavvuru, kolonyalizmi ibadete böyle çevirdi. Bu esnada toprak kişilerin özel mülkü olarak tasavvur edildi. Dolayısıyla dünya üzerinde "kurtarılmış bir cennet" yaratmak, Yeni Dünya'daki ortak mülkiyetin, yani müşterek olarak kullanılan meraların, ormanların, suların kademe kademe azalmasına yol açtı.

hâline getirildiği bir bahçe olarak, kimi zamansa hiç el değmemiş, "doğallığı" bozulmamış egzotik bir mekân olarak tasavvur edildi. İkisini ayrı ayrı kısaca ele alayım.

John Locke, ilk grubun temsilcisi olarak düşünülebilir. Locke'un yazılarında dünya üzerinde mülk sahibi olmanın koşulu, zımnî olarak bahçe metaforuna dayanıyordu. Locke yazılarında, bütün insanların (akıl yürütme meleke-leri olduğu müddetçe) eşit olduğunu ileri sürüyordu; ancak şöyle devam ediyordu: "Tanrı, dünyayı [en başta] insanoğlunun müşterek kullanımına açmış [olsa da], bu müşterekliğin ilelebet devam etmesini istemiş olamaz. Toprağı yalnızca, aklını kullanan ve çalışkan/maharetli insana bahşetmiştir; hırslı, kavgacı tartışmacı olanın vehimlerine değil" (Locke 2007 [1690], 34. önerme). Burada tartışmacı-kavgacı olan, yani toprağı layıkıyla işlemeyen ve emek vermeyenler olarak anılanlar,

muhtemelen İngilizlere o dönem rakip olan İspanyol sömürgecileri ve elbette yerlilerdi (bu meselenin derinlemesine bir tartışması için bkz. Arneil 1996; Parekh 1995). Locke, Kuzey Amerika'daki toprakların “keşiften” önceki hâli için “boş” tabirini kullandı, yani ona göre buraları işlenmemiş, insan emeğine mazhar olmamıştı. Oysa elbette ki bu doğru değildi. Ormanlar, nehirler, otlaklar orada yaşayan ve çoğu göçebe olan toplumlar tarafından hâlihazırda kullanılıyordu. Ancak verdikleri emek, fiziksel görüntüyü (Locke ve şürekâsının görebileceği şekilde) değiştirmemişti. O yüzden işgâli meşrulaştırmak için Avrupalılar kendilerince görünür bazı işaretler kullanmaya önem verdiler. Toprağı çit çekilip sınırlandılar, Avrupa'dan elma ağaçları getirdiler, askerlere resmî geçit yaptırıldılar, dört tarafa haç diktiler. (Farklı imparatorlukların farklı sömürgecilik pratikleri için bkz. Seed 1995).

İkinci gruptaki cennet anlatısı ise (dokunulmamış cennetler bulmak) daha ziyade bir kaçış/sığınma hikâyesiydi. Vebayla, savaşlarla, dinî yobazlıkla, baskıyla uğraşan insan gruplarının, dünya üzerinde insan eli değmemiş bir cennet arayışındaydı mevzubahis olan.³² Yeni yerler bulma hevesi ve inzivaya çekilme arzusu iç içe geçmişti. Seyyahlar/sömürgeciler Avrupa'ya döndükleri zaman, aklın hayalin alamayacağı canlılarla dolu, ihtişamlı, zengin, bir yandan alabildiğine tuhaf ama her durumda bakir, dokunulmamış, yağmalanmamış yeni ülkelerden bahsettiler. Hattâ Hugh Raffles'a göre bu anlatılar, Avrupa'da çok satan bir edebî tür hâline geldi. (Raffles 2002, özellikle Sir Raleigh'in maceralarının anlatıldığı 4. kısım). Ağaçlardan yere sarkan meyveler, kıyıya kendiliğinden atlayan balıklar, kaçmayı bilmeyen kuşlar (Kegel 2013 s. 75-82), Avrupa'daki son derece hiyerarşik ve ağır koşullarda sürdürülen hayata, (hayalî) bir alternatif sunuyordu. Gidilen yerlerin

³² Bu fikir Avrupa yayılmacılığından evvel de vardı, dolayısıyla salt Batı sömürgeciliğinin bir sonucu olarak görmemek lâzım. Üstelik sadece Avrupa'ya has bir özlem de değildi, Hint-Avrupa-Arap kültürlerinin ortak ürünüydü denebilir (Grove 1996 s. 22, dipnot 16; bu geçişlilikler ve ortaklıklarla ilgili daha geniş bir tartışma için bkz. Subrahmanyam 1997).

Yeni yerler aramak ve ufkun ötesine geçerek geçmişten kopmak bilhassa Amerikan muhayyilesinin en derinlerine sinmiştir. 2014 yılında gösterime giren Yıldızlararası (Interstellar) isimli film, benzer bir kaçış ve yeni dünya hayali üstüne kuruludur. Filmde dünyanın yakın geleceği gösterilir. Söylenmez; ama muhtemelen iklim değişikliğinden ötürü büyük felaketler yaşanmıştır. Bir anda bastıran büyük toz fırtınaları evlere-tarlalara zarar vermektedir. Gıda üretimi insanlığın en büyük meselesi hâline gelmiştir. Okullarda 20. yüzyıl, “insanlığın müsriflik çağı” olarak anlatılır. Dünyada insan yaşamı adım adım yok olmaktadır. Film, işte böyle bir felaket karşısında dünyayı bırakıp başka gezegenlerde yeni bir hayat kurma girişimi hakkındadır. Uzay gemileriyle seyahatler edilir; tuhaf, tekinsiz, yabancı gezegenler ziyaret edilir.

Benzer bir konuyu işleyen “Expanse” (2015) isimli televizyon dizisinde ise yine kolonyal anlatılar etrafında bu defa daha eleştirel bir hikâye sunulur. İnsanlar uzun zaman önce Mars’a ve Güneş Sistemi’ndeki bazı göktaşlarına yerleşmiştir. Göktaşı halkları hem Dünyalılar hem de onlara rakip olan Marslılar tarafından sömürülmekte, üçüncü sınıf insan sayılmaktadırlar. Göktaşlarında doğan insanların buna karşı buldukları çözüm aynıdır: Yeni bulunan diğer gezegenleri kolonize etmeye çalışırlar. Önce gidenin pay kapıldığı bir yarış başlar: Madenleri önce kim çıkarıp satacaktır? Oradaki yabancı/bilinmedik varlıklarla nasıl bir ilişki kurulacaktır?

dokunulmamışlığı, hiç insan olmadığı anlamına gelmiyordu. İnsanlar elbette vardı, bir yaşam kurmuşlardı; ama “doğal hâlden çıkmamış” oldukları varsayıldığı için coğrafyanın bakirliğine hâlel getirmiyorlardı. Aksine, Avrupa’da kaybolmuş olduğu düşünülen ve hasretle anılan birtakım insanî nitelikler sık sık bu gruplara atfediliyordu. Örneğin Montaigne, “Yamyamlar” başlığıyla kalemeye aldığı denemesinde, lafı “yamyamlardan” alıp *dinî nefretler* ve savaşlarla kasıp kavrulan Avrupa’ya getiriyordu: “Biz, hiç

çalışmadan mutlulukla yaşayan bu insanlara kıyasla ... aslında daha barbarız” (Montaigne 1949 [1580’ler]). Yahut Thomas More’un (1478-1535) Ütopya isimli kitabı bu minvalde düşünülebilir. Kurulan ütopyada, uzak/hayalî bir adadaki ideal bir toplum anlatılıyordu, fakat asıl mesele, Avrupa’nın ne *olamadığını* ifşa eden bir eleştiri sunmaktı (More 2014 [1516]).

Toparlamak gerekirse, bu kümedeki hikâyeler, Batı medeniyetindeki bozulmanın, yozlaşmanın emarelerinden hareket ederek kurgulandı. Asıl olarak başka bir yere kaçma, başka bir şey olma özlemini yansıtıyorlardı. Benzer bir özlemin izlerini gündelik konuşmalarda (“köye yerleşmek lâzım” temalı şehirli hasretlerde) yahut popüler medyada bugün dahi takip etmek mümkün.

Bütün bu dönem boyunca “dokunulmamış” yerlere (diğer sö-mürgeci güçlerden evvel) ulaşmak kendi içinde bir gaye hâline geldi. Ancak ister istemez buralara “dokunulmuş” oldu: Gidilen yerlerdeki fauna ve bitki örtüsü büyük bir hızla dönüştü, kimi yerde tahrip edildi. Orada hâlihazırda yaşamakta olan insan gruplarıysa kimi zaman adım adım, kimi zaman topluca katledildi. Bunlar bazen bilerek bazen bilmeyerek (hastalıklarla, topraksızlaştırmayla...) gerçekleşti. Örneğin Meksika’da yaşayan insan nüfusunun %97’sinin işgalden sonraki ilk yüzyıl içinde öldüğü tahmin ediliyor (Robbins 2002 s. 73). Onların yerine belirli hayvan-bitki-insan kompozisyonları burayı (ve dünyanın diğer bölgelerini) deyim yerindeyse işgâl etti (Kegel 2013; De Landa 2000; Todorov and Pagden 1999).

Farklı coğrafyalarda vuku bulan biyolojik, demografik ve kuirumsal dönüşümleri burada bütünüyle anlatmak mümkün değil. Ancak Guam’dan, Hindistan’a, Karayiplerden Brezilya ve Kuzey Amerika’ya uzanan farklı bölgelerde ormanların hızla kesildiğini, bazı türlerin yok olduğunu biliyoruz. Tasfiye edilen topraklara Avrupa ekonomisini diğer coğrafyaların aleyhine besleyen ürünler (şeker, kauçuk, pamuk...) ekildi. Örneğin ormanlarla kaplı Barbados’ta, 1600’lü yıllarda ağaçların yerini tümüyle şeker

Bahsi geçen özelemlere yakıt sağlayan kolonyalizm daha en başından itibaren bir şiddet ve sömürü hikâyesiydi. Örneğin Kristof Kolomb'un karşılaştığı Arawak yerlileriyle ilgili ilk izlenimi şuydu: *"Bunlardan harika hizmetkâr olur. Elli kişiyle bunların hepsini boyunduruğumuz altına alıp tüm istediklerimizi yaptırabiliriz"* (Zinn 2014). Kolomb, kendisine altın bulup getirmeyen yerlilerin ellerini kestirdi. 1495 yılında sağlıklı ve iyi durumdaki kadın, erkek, çocuk 1500 Arawak yerlisini esir etti, bunlardan beş yüzünü İspanya'da sergilemek için zorla gemilere bindirdi, yolda da iki yüzünü telef etti. Bu, münferit bir olay olarak kalmadı. Avrupa yayılcılığı, neredeyse kesintisiz bir şiddet tarihi olarak devam etti. 16. yüzyılın başında Amerika'nın İspanyollar tarafından sömürgeleştirilen bölgelerinde dolaşan Las Casas isimli rahip, yaşananlara şöyle tanıklık ediyordu: *"İspanyollar, yerlileri onlu-yirmili gruplar hâlinde kılıçtan geçirmekten başka bir şey düşünmüyor. İnsanlardan parçalar kesiyorlar. Bunu yapmalarındaki maksat da kılıçlarının keskin olduğunu göstermek... [Yerliler] altın madenlerinde kimden medet umacaklarını bilemeden acılar içinde ölüyorlar... Gelecek nesillerde bunların yaşandığına kim inanabilir? Bütün bunları kendi gözlerimle görmüş olmama rağmen, yazarken ben bile inanmakta güçlük çekiyorum"* (Las Casas'tan aktaran Robbins 2002 s. 70-73).

"Bakir toprak" tabirinin cinsiyetçi telmihleri dahi, "uzak" coğrafyaların nasıl tasavvur edildiğine dair bir fikir vermektedir aslında. (Çok sayıdaki çalışma içinden şunlara bakılabilir: Todorov ve Pagden 1999; Galeano 1997; Robbins 2002; Whitehead 2000; daha yakın zamanlar için Fisk 2011) Yeni cennetler ararken açığa çıkan bu şiddet, tarihin hegemonik anlatılarında çoğunlukla geri plânda kalıyor. Yerini kutlamalara, kendine hayran bir Batı anlatısına bırakıyor. Örneğin Kolomb'un heykelleri dikiliyor, filmleri çekiliyor. Avrupa'nın dünyanın geri kalanına "medeniyet" götürdüğü düşünülüyor.

Benzer hissiyatlar bugün de yok olmuş değil.

kamışı aldı. Öyle ki şekeri işlemek için yakacak ağaç kalmadığından bir süre sonra İngiltere'den kömür ithâl edilmeye başlandı (Grove 1996 s. 60- 64). Bütün bu ürünlerle (ve köle ticaretiyle birleşen) başka bir ekonomik mantık ve toplumsal yapı ortaya çıktı. Kömürü okyanusun bir ucundan diğerine taşımak zorunda olmak, Yerinden Edilenler, Yerlerine Gelenler isimli bölümde (3. bölüm) eleştirilen mantık silsilesi içinde, arızadan ziyade bir başka zenginleşme kalemi olarak görüldü.

İşin ironisi, yoğun tahribata korumacı retoriğin eşlik etmesiydi. 1571 Avrupası'nda suyun döngüsünden, ormanların nem tutma işlevlerinden bahsedilmeye başlandı. 17. yüzyılın sonunda Hindistan'daki erozyonun önlenmesi ve ormanların korunması işini Doğu Hindistan Şirketi üzerine aldı. (Doğu Hindistan Şirketi, İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesinde aslî rolü oynayan kurumdu) 1726'da ağaçların atmosferdeki nemle bağlantısı üzerine Cambridge'te bir çalışma neşredildi. 1760'ta ağaçlar ve iklim arasında bilimsel yöntemlere dayanan bağlantılar kuruldu. Yine aynı yıllarda kolonilerde ilk orman koruma alanları açılmaya başladı. 1850'lerde, J. Spotswood Wilson'ın Kraliyet Coğrafya Cemiyeti'nde [Royal Geographic Society] yaptığı sunum, çevre tartışmasının küresel bir ölçekte ele alındığı ilk örnek oldu (Grove 1997 s. 10 ve 17).

Buraya kadarki bahsi şöyle kapayalım: Başta verilen örnek, Fransız sömürge yönetiminin Cezayir'in (olmayan) ormanlarını yeniden canlandırma girişimleri hakkındaydı. Oradan hareketle bu kısımda, tabiatı korumanın ve cennet fikrinin sömürgecilikle nasıl bir ortak **kronolojiye** sahip olduğunu ele aldım. Ancak korumacılık ve sömürgecilik arasındaki ortaklık sadece aynı zamana denk düşmeleriyle **sınırlı** değil. Aşağıda ormanlar özelinde tabiat varlıklarının ne yollarla bilgi nesnesi hâline geldiğine, yönetilmesi gereken kaynaklara nasıl dönüştüğüne bakıyorum. Böylelikle tahribat ve koruma arasındaki ilişkiyi derinleştirmek istiyorum.

Ormanın Bilgisi

19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da ve Avrupa kolonilerinde “bilimsel orman yönetimine” dayanan sistemli ağaç sayımı ve taramalarına başlandı. 1930'lara gelindiğinde orman idaresine dair birkaç yüz sayfalık el kitapları bulmak mümkün

Üretilen bilgi her ne kadar nesnel olma iddiası taşısa da o dönemin kabul görmüş hiyerarşilerine dayanıyordu. Örneğin tropikal coğrafyalar hastalıkla, hercaîlikle, tembellikle ve şehvetle özdeşleştirildi (Arnold 2006). Çöller ise barbarlıkla, geri kalmışlıkla, Arap kültürüyle (Davis 2004)... Mekânı açıklamak için kullanılan kalıpları, Batı Avrupa kültürel normlarından ayrı düşünmek mümkün değil. O hâlde bakmak ve görmek, sadece optik bir mesele olamaz; mekâna yönelik eklektik sayılabilecek bir bilgi üretimi sürecinin parçasıdır. Seyyahların, coğrafyacıların, idarecilerin, misyonerlerin farklı yerleri tasvir ederken kullandıkları dil, siyasî bir ilişkinin uzantısıdır.

hâle geldi (Bryant 1996). Bu dönemde ormanlar hakkında bilgi sadece katlanarak artmakla kalmadı, mahiyeti de değişti. Michel Foucault'nun bedene yönelen disiplin mekanizmaları hakkında yazdıklarını, daha genel anlamda coğrafya için de düşünmek mümkün. Coğrafi unsurların denetlenmesi, gözetim altına alınması, yeni bilgi nesnelerinin ve buna isnat eden yeni tasniflerin ortaya çıkması dönüşmekte olan yeni bir iktidar rejimine işaret ediyordu (Foucault 1979; Deleuze 2006, özellikle the visible and articulable (knowledge) [görünen ve dile dökülebilen bilgi] bölümü, s. 41-58). Mekânı kontrol etmeye, sahip çıkmaya yönelik bir tür normatif düzen ortaya çıktı. Bedenin daha üretken, daha sağlıklı, daha iyi, daha itaatkâr olmasının hedef-

lenmesi gibi, coğrafi unsurların da benzer şekilde kontrol altına alınması amaçlandı. Bu maksatla iklimler, toprak çeşitleri, tarım ürünleri, bitki örtüleri, hayvan türleri sayısallaştırıldı, derecelendirildi; uygun coğrafya ve “norm dışı/sorunlu” coğrafyalar arasında

ayrımalar yapıldı. Yalnızca çöller-bozkırlar değil, mesela tropikal ormanlar da “aşırı” (yani Avrupa’nın ılıman iklimine uymayan) yerler olarak tasniflendi, Avrupa’dan farklılığının altı çizildi.

O dönemki bazı önyargıların nesnel bilgiyi saptırdığı ama değeri azaltmadığı söylenerek sömürgecilik ve bilimsel bilginin üretilmesi arasında bir ayrım gözetilebilir. Mesela orman (veya iklimler) hakkında toplanan bilgilerin sömürgeciliğe rağmen “gerçek” olduğu ileri sürülebilir. Yani bir yerde kaç ağaç olduğu, bunların türleri, kaç yaşında oldukları, ne hızla büyüdüğü gibi bilgiler, bütün bu tarihsel tartışmaların haricindeki somut gerçekliklerdir, denebilir. Bu bir yanıyla doğru. Fakat yine de böyle bir iddia, bilginin mahiyetine dair birtakım meseleleri ısıtıyor. Bilgi henüz “nesnel olarak” ortaya konmadan evvel, neyin saymaya değeceği neyin değmeyeceği, neyin önemli neyin önemsiz olarak kodlandığı, hâlihazırda var olan siyasî-toplumsal-teknolojik süreçler ile belirleniyor. Yani “önyargılardan temizleyince geriye gerçek bilgi kalır” demek durumu tam anlamıyla izah etmiyor. Bu bahsi biraz açayım:

Adorno ve Horkheimer, Aydınlanmanın Diyalektiği isimli eserlerinde, burjuva toplumunun eşdeğerlilikler üstüne kurulu olduğunu söyler. Bundan kasıtları şu: Birbirine benzemeyen bambaşka nesneler, soyut bazı sayılara indirgenmek suretiyle birbiriyle kıyaslanabilir hâle getiriliyor (Adorno ve Horkheimer 2002 s. 4). Bu soyut sayıların belki de en belirleyicisi, nesnelerin piyasa değeri. Bir ağaca, bir elbiseye, bir fikre ve bir füzeye atfedilen ortak birim sayesinde (yani parasal değer sayesinde) bu varlıkları birbiriyle eşlemek, belirli bir düzlemde birbiriyle kıyaslamak mümkün oluyor. Kapitalizmin sihri bu. Dünyada var olan ne varsa (öncelikle de emek ve işçiler) birbirine denklenebiliyor.

Ancak bu iş sadece piyasada icra edilmiyor. Diğer temsillerin de (haritalar, şemalar, istatistikî veriler...) ancak benzer bir indirgemecilikle mümkün olduğunu ileri sürmek mümkün. Ahmet, Mehmet ve Ayşe’nin gelir grubu, yaşı, not ortalaması, kanlarındaki demir

oranı ve ağırlıkları da kıyaslanabilir hâle geliyor. Yani “gerçek dünya” bir modele, cetvele, sayıya, algoritmaya dönüştürülüyor. Dolayısıyla bu epistemolojik rejimde, “gerçek bir dünya” varsayılsa da kullanımda olan temsiller ve hattâ temsillerin temsilleri oluyor (Mitchell 2001, 6. bölüm).

James C. Scott, “Devlet Gibi Görmek” isimli kitabında, bu tarz temsillerin devlet yönetiminde nasıl kullanıldığını tahlil ediyor (Scott 2008). Scott’a göre ölçüm sistemlerinin üç temel mekanizması bulunuyor: A) Basitleştirme, B) okunabilir kılma/standartlaştırma ve C) müdahale etme. Basitleştirmeden kasıt kısaca şu: Herhangi bir mekânın (yahut toplumun, ilişki ağının...) sınırlı sayıda parametreye indirgenmesi, sadeleştirilmesi. Bu yüzden bazı karmaşık parametreler modelden çıkarılıyor, yani “etkisiz eleman” veya “sabit eleman” olarak muamele görüyor.

Bu noktada dünyayı bütün karmaşıklığıyla anlamanın, hattâ sadeleştirme olmadan bilgi üretmenin dahi mümkün olmadığı ileri sürülebilir. Bunlar haklı eleştiriler. Ancak yine de sadeleştirmeyi kimin hangi maksatla yaptığı, dışarda bırakılanların ne olduğu veya nelerin temel ilişki olarak seçildiği hayatî önemdeki sorular. Devlet yönetimi için bir ağacın tüm işlevlerini ya da ormanın sayısız ilişkisini bilmek ne mümkün ne de gerekli. Dikkate alınan öncelikle genellikle ağacın maddî değeri oluyor. Yani birim alanda üretilen kereste miktarı ve oradan elde edilen gelir hesaplanıyor. Böyle olduğu zaman da kereste veremeyen, gelir getirmeyen canlılar devlet kayıtlarında yer almıyor. Ayrık otları, mantarlar, çalılar, böcekler, boşa akan sular vs. ticarî bir değer taşımadıkları müddetçe orman envanterlerine girmiyor. Dolayısıyla tabiatın kamu yararına yönelik doğal bir kaynak olarak tarif edilmesi, “kamu,” “yarar,” “doğal” ve “kaynak” gibi varsayımların sorgulanmasını gerektiriyor. Zira her biri sonradan ortaya çıkarılacak bilgiyi doğrudan etkiliyor. O hâlde dünyayı anlamaya yarayacak sadece tek bir model varmış ve bu da diğer bütün ilişkilerden bağımsız bir

çıplaklığa sahipmiş gibi yapmak, bilginin üretim süreçlerini görmezden gelmek anlamına geliyor.

Toplanan tüm bu bilgiler yeni ilişki ağları, yani kolektifler kuruyor. (Kolektif kavramının daha detaylı tartışması için bkz. 2. bölüm). Bunlar etrafında devlet aygıtları (örneğin orman ve tarım müdürlükleri, tapu kadastro birimleri) tesis ediliyor, bilgiyi yorumlaması beklenen uzman kadroları açılıyor. Derlenen bilgi, yeni siyaset biçimleri ve hareket imkânları sağlıyor. Yani dönüp kendi

Nermin Hanıma bir ara işimizin ne olduğunu sordum. Birinci zevcine ve akrabasına dair uzun bir izahattan sonra şimdilik hiçbir işimiz olmadığını, sadece Halit Beyin gelmesini bekleyeceğimizi söyledi. Filhakika ilk ayımızı sadece bu işle geçirdik. Halit Ayarcı ara sıra telefon ediyor, bizim hâl ve hatırımızı soruyor, muntazam şekilde devam etmemizi, kırtasiye eksikliklerimizi tamamlamamızı söylüyordu. Ayın sonuna doğru daktilo makinalarımız, perdelerimiz geldi.

İkinci ayın ortasına doğru Halit Ayarcı bir gün daireye uğradı. Beraberce Nuri Efendinin hatırlayabildiğim sözlerinden yüz kadar slogan tertip ettik: “Maden kendiliğinden ayar kabul etmez”, “Ayar saniyenin peşinde koşmaktır”. Bazen bunlara Halit Ayarcı’nın kendi buluşları da karışıyor ve onlar daha mânalı oluyordu: “Müşterek zaman müşterek iştir”, “Hakikî insan zaman şuurudur,” “Refahın yolu sağlam bir zaman anlayışından geçer” gibi şeylerdi bunlar. Bundan sonra bunların basılmasına nezaret işi başladı. Her birinden biner tane basıyor ve şehre dağıtıyorduk. Üçüncü aya doğru Halit Ayarcı enstitünün teşkilâtını hazırlamış olduğunu bir sabah bize müjdeledi. Ondan sonra esbabımucibe lâyihasını yazmağa başladı. Böylece hiç işi olmayan enstitümüz yavaş yavaş kendi varlığının etrafında bir yığın iş peydahlamış oldu.

(Saatleri Ayarlama Enstitüsü, Tanpınar 2008 s, 224)

gerçekliğini yaratıyor; bu esnada da giderek vazgeçilemez hâle geliyor. Hâlihazırda var olan bazı toplumsal hiyerarşiler derinleşiyor yahut yenileri kuruluyor.

Bu basitleştirmenin izini, devletin hâkim olduğu hemen her alanda sürmek mümkün. İnsanları, hayvanları, ormanları, toprağın altını üstünü bir muhasebe defterine sokabilmek ancak böyle mümkün oluyor. Bu, bir yanıyla son derece işlevsel, sonuç odaklı bir yaklaşım. “Maksimizasyon” üzerine kurulu. Her sene çıkarılan kerestenin, yetiştirilen hayvan sayısının, (çevreci sivil toplumlar için) toprağa gömülen karbonun yahut ekilen toprağın artması arzu ediliyor, hiç değilse azalmaması hedefleniyor. Ancak dünyaya bu şekilde bakıp nesneleri buna göre tasnif etmek aynı zamanda bir tür körlük de yaratıyor. Örneğin yukarda anlattığım ormansız Cezayir toprakları, aslında tümüyle bitkisiz değildi. Bir sürü başka bitki çeşidi, o toprağa uyum sağlamış hâlde yaşamaktaydı. Erozyonu önlemede ağaçlardan daha etkili bodur ve esnek bitki türleri vardı mesela. Toprağın üstünde görünen biyo-kütle az olsa da toprağın altı yıllarca yağış bekleyebilen kuraklığa dayanıklı tohumlarla doluydu (Davis 2004 s. 359-360). Bunların kereste değeri yoktu belki; ama bu, toprağın “fakir” olduğu anlamına gelmiyordu.

Basitleştirmeyi temsilî araçlara tercüme etme, yani bir coğrafyayı okunabilir kılma takip ediyor. Diğer bir deyişle kontrol edilmek istenen unsurlar, misal tabiat varlıkları haritaya/ envantere/ veriye dönüştürülüyor, bu araçlar yoluyla uzaktan teftiş edilebilir hâle geliyor, düzene sokuluyor. Bilginin nesnellik mertebesine çıkması da bu aşamada gerçekleşiyor. Araştırma sırasındaki karmaşanın, sayısal küsuratların, yapılan seçimlerin, belirsizliklerin temizlendiği, bilgiye derli toplu bir hava verildiği ve soyutlandığı yer burası. Bruno Latour ve Steve Woolgar bunu, bilimsel metodun kendi dağınıklığını hasıraltı etmesi olarak ifade ediyor (Latour ve Woolgar 1986).

Şu noktanın altını çizmek istiyorum: Tüm bu araçların toplu etkisi, bir mekânı, o mekânla organik ilişkisi olmayan başka grupların (mühendislerin, devlet yetkililerinin, şirketlerin...) okuyabileceği standartlaştırılmış temsillere çevirmek (Scott 2008).

Bütün bu dönüştürme ve sadeleştirme süreçleri, Scott'un tavrıyla üçüncü safhada tamamına eriyor. Oluşturulan modeller bu aşamada gerçeğe yeniden tatbik ediliyor. Yani mesela verimli olduğu düşünülen standart bir tarım modeli, her yerde uygulanmaya başlıyor. Bir sonraki bölümde daha detaylı göreceğimiz üzere, bir coğrafyanın koşullarından görece bağımsız olarak traktörle, melez tohumla, gübreyle, böcek ilacıyla ve az sayıda ürün çeşitliliği ile yürüyen endüstriyel tarım Brezilya'dan Hindistan'a kadar tüm coğrafyaları şekillendiriyor. Bu esnada çiftçiler az sayıda şirketin sattığı girdilere ve devlet teşviklerine bağımlı hâle geliyor. Dolayısıyla bu son aşama, tek bir merkezden uzakları yönetmek, plânlamak, değiştirmek üstüne kurulu. Ormanlar, havzalar, hayvan varlıkları yahut etnik gruplar bu şekilde kontrol altına alınıyor.

Bilimsel yazı dili, belirsizliği ve karmaşayı örtecek şekilde evrimleşmiştir. David Demeritt, 19. yüzyılın ortalarına kadar bilimsel metinlerin çoğunlukla birinci tekil şahısta yazıldığını anlatır: "Ağaçları ölçtüm, ortalamalar çıkardım." gibi. Bunun maksadı, okuyucuya güven telkin etmektir. Yazan kişinin dürüstlüğü, bulguların doğruluğunun ispatı olarak sunulur. Ancak bilimsel bir araştırmada şahısların öne çıkması çift taraflı keskin bıçak misali ters tepebilmektedir. Ne de olsa birinci tekil şahıs, bir tür öznellik, rastgelelik, denetimsizlik içerir (Demeritt 2001). Daha sonra, kişilerden ziyade bilim metodolojisinin kendi gayrişahsî kuralları öne çıktıkça metinler ya edilgen kipte ("şu sonuçlar bulunmuştur," gibi) ya da tek yazarlı olsalar dahi yine bilimin gayrişahsiliğini vurgulamak için birinci çoğulda yazılır hâle gelmiştir. Böylece bilgiye "daha nesnel" bir hava kazandırılmış olur.

Temsilî araçlara dayalı bu tarz yönetim, arada sırada trajikomik bazı sonuçlar da doğurmuş. Birinci Dünya Savaşı hakkındaki anılarında Harold Nicolson isimli İngiliz diplomat, Anadolu'nun büyük güçler arasında nasıl pay edildiğini anlatır. Bir avuç devlet adamı Paris'teki bir otel odasında bir haritanın başına oturmuş, kimin nereyi alması gerektiği hakkında pazarlık etmektedir. Dönemin İngiliz Başbakanı Lloyd George, Antalya-Mersin arasını İtalyanlara asla veremeyeceğini, orada yoğun bir Rum nüfus olduğunu iddia etmektedir ısrarla. Nicholson sessizce başbakanı uyarır, Rumların orada o kadar yoğun olmadığını söyler. Sonra durumu anlar. Lloyd George önündeki fizikî haritayı etnik haritayla karıştırmış; yeşilin orman-ova değil de Yunan nüfusunun yoğun yaşadığı yerler, kahverengiye boyalı dağların da Türkler/Müslümanlar olduğunu zannetmiş, pazarlıklar bir süre bu şekilde devam etmiştir (aktaran M. L. Smith 1973 s. 81-82).

Bir otel odasında, harita önünde icra edilen nüfus mühendisliği bir şaka olarak kalmamış, devletler tarafından hayata geçirilmiş, milyonlarca insanın hayatını etkilemiştir.

Özetle: A) kontrol alınacak karmaşık gerçekliğin önemli görülen unsurları öne çıkıyor, karmaşa sadeleştiriliyor. B) Bu kriterlerle yeni bir oyun alanı oluşturuluyor. Toprağı, insanları, ormanları temsil eden araçlar/envanterler üretiliyor. C) Model, geri dönüp gerçeği dönüştürmeye başlıyor. Haritalar, istatistikler üzerinden nüfus (orman, ziraat...) mühendisliği icra ediliyor; yeni kompozisyonlar, yeni kolektifler oluşturuluyor. Altını çizmek istiyorum: Bu esnada derlenen bilgiler yanlış ya da işlevsiz olmak zorunda değil. Ancak görünür işlevlerinin yanında toplumsal yapıyı, iktidarın dağılımını, kısaca var olan oyun sahasını uzmanlar, devletler ve sömürge yönetimleri lehine yeni baştan kurmaya yarıyorlar. Çoğu durumda da sermaye birikim süreçlerini hızlandırıyorlar.

Toparlayayım: James Scott'tan hareketle bilgi üretim süreçlerinin nesnel-öznel, doğru-yanlış gibi sıfatlardan öte, daha karmaşık bir sürecin parçası olduğunu anlatmaya çalıştım. Bilginin önyargılardan temizlendiği takdirde olanı olduğu gibi yansıtılabileceği fikrini sorguladım. Bilgi üretiminin bir eleme süreci içerdiğini, belli bir bakış açısından hareketle biriktiğini ve sonunda da dönüp kendi gerçekliğini (mesela orman fakültelerini veya istatistik bürolarını) ürettiğini ileri sürdüm.

Bugün tabiatın korunması için verilen mücadelede de aynı tarz temsili araçlar/bilgiler kullanılıyor. Diğer bir deyişle, ağaçlar kesilirken de korunurken de benzer bir sayısallaştırma iş başında. Sivil toplum örgütlerinin ve devlet birimlerinin hazırladığı raporlar birbirine benzeyen sayılar, grafikler, yani ortak bir akıl yürütme süreci içeriyor. Öne çıkarılan değişkenler elbette ki farklı; ama sömürgecilik tarihinin hemen her zaman bir koruma retoriği de doğurduğu düşünülürse, bu ikisi arasında tam anlamıyla zıtlık olmadığı ileri sürülebilir. Sayısallaştırma bir yandan belli örgütlerin (devlet olur, STK olur) etki alanını genişletiyor, bir yandan da bu sayılar ve haritalar kendine has bir konuşma alanı icat ediyor, kendi uzmanlık dilini ve kendi uzmanlarını besliyor.

Aşağıda, müşterek kavramı etrafında tüm bu sayısallaştırmanın sonuçlarından ve bu eğilimlere karşı verilen mücadelelerden bahsediyorum. En sonda da Türkiye'ye dönüyorum.

Kamunun Sahibi Kim?

Garrett Hardin, 1968'de yazdığı "Müştereklerin Trajedisi" isimli meşhur makalesinde, ortak kullanıma açık alanların daha hızlı sömürüldüğünü, yok olduğunu ileri sürer. (Hardin 1968). Bir mera düşünün, der. Her çoban, sürüsüne bir inek eklerse kendi kazancı bir inek artar; ama zarar, yani meradaki otların azalması, bütün çobanlar arasında eşit dağılır. Hardin'e göre böyle bir senaryoda herkes kendi çıkarını kovalar, çobanlar marjinal fayda hesabı

yaparak sürülerine daha fazla inek ekler, bu da en nihayetinde meranın sonunu getirir.

Hardin'in yazıda itiraz ettiği asıl husus, Adam Smith'in "görünmez el" fikriydi. Smith, Ulusların Zenginliği isimli kitabında mealen şöyle diyordu: Herkesin kendi çıkarını takip etmesi kötü değildir, çünkü şahsî menfaatler sanki görünmez bir elin idaresindeymiş gibi toplumun ortak çıkarlarına hizmet eder (A. Smith 1976 [1776] s. 456). Hardin bu fikre katılmıyordu. Bu tarz bir detimsizlik yerine bazı zorlu seçimler yapmamız gerektiğini düşünüyordu. Önerdiği seçenekler ya özelleştirme ya kamulaştırmaydı. Yani ya devlet eliyle kullanıma dair bazı sınırlar koymak yahut açık arttırma ile kullanım haklarını kişilere, mümkünse ehil insanlara satmak gerekir diyordu. Hattâ Hardine'e göre kişilerin ehil olmaları bile o kadar önemli değildi. Çekilişle rastgele birine imtiyaz tanımak dahi ortak kullanıma göre daha iyiydi (Hardin 1968).³³ Birinin o mekânı sahiplenmesi, yani rekabetten doğan yağmalama eğiliminin engellenmesi gerekiyordu.

Bu yazıda, Hardin'in kullandığı menfaat, birey, marjinal fayda, ana dinamiğin rekabet olması gibi ideolojik olarak yüklü fikirleri tek tek ele alma imkânı yok. Antropoloji ve tarih, bazı sınırlayıcı düzenlemeler yardımıyla müştereklerin hiç de yağmalanmak zorunda olmadığını, yerli halkların ormanları ve suları özel teşebbüsten ve devletlerden çok daha iyi koruyabildiğini gösteren örnekler sunuyor (bkz. McCay ve Fortmann 1996; Fratkin 1997) Fakat bunun için toplumların aşırı biriktirmeye ve rekabete sınır çekebilmesi gerekiyor, kitabın giriş bölümünde de biraz bahsettim. Dünyadaki müştereklerin nasıl kullanıldığını farklı örnekler üzerinden çalışan Elinor Ostrom, buradan hareketle Hardin'in

³³ Hardin'in bu yazıyı yazmasındaki asıl sebep, nüfus artışı karşısında duyduğu endişedir. Nüfusun "aşın" artmasına karşı önerdiği Malthusvari önlemler (Etiyopya'ya kıtlık sırasında yiyecek yardımı yapmamak gibi) en hafif tabirle ırkçılık kokar. O bağlamda Hardin'in metni çocuk sahibi olmayı mülk veya liyakat gibi bir şarta bağlamak, en azından bunu tartışmaya açmak gayesiyle yazılmıştır.

“müşterek kullanım” ile “serbest erişim” hakkını birbirine karıştırdığını ileri sürüyor. Ostrom’a göre müşterekler, herkesin istediğini yapabildiği ve pay kapmak için birbiriyle yarıştığı kolonyalist/Vahşi Batı ortamında değil; kuralların beraber konduğu ve yine o grup tarafından denetlendiği, hattâ yaptırımların olduğu bir toplumsal düzende ortaya çıkıyor (Ostrom 1990; ayrıca bkz. Agrawal 2003; Berkes 2009). Diğer bir deyişle müşterekleri, sınırlayıcı/denetleyici bir toplumsal düzenle, yani bir cemaatle beraber tarif etmek gerekiyor (Angelis 2017). Dolayısıyla herkes Hardin’in evrensel olduğunu varsaydığı ölçütlere göre (mesela diğerleri aleyhine kazanılan bireyci faydaya göre) hareket etmiyor/edemiyor, müşterekler her durumda trajediye dönüşmüyor.

Bu tartışma etrafında öne çıkarmak istediğim asıl husus şu: Özelleştirme ve devletlerin idare ettiği kamusal yönetim birbirine zıt modeller olmayabilir. Bugün genelde mülkiyet ve idare denince akla sadece bu iki ihtimal geliyor. Toplu kullanım derken bile *devlet çatısı altında toplu kullanım*, yani kamusal kullanım kastediliyor. Şahsî mülk ve kamu mülkü arasında elbette büyük farklar var, ancak bu ikisini yine de benzer yönetim anlayışlarının iki farklı hâli olarak ele almak, müşterekleri ise bunlardan ayırmak daha doğru.

Ortak noktaları daha iyi görebilmek için bu iki mülkiyet rejimini ortaya çıkaran süreçlere, yani kamulaştırma ve özelleştirmenin tarihsel seyrine, hangi usûllerle icra edildiklerine bakmak gerekiyor. Sonda diyeceğimi baştan söyleyeyim: Pek çok durumda devlet idaresi belirli gruplara verilen imtiyazların önünü açan, kapitalizme geçişi kolaylaştıran bir kademe olarak iş görmüş. Zira iki durumda da kullanım haklarının el değiştirmesi söz konusu. Özel mülkiyette transferin kime yapıldığı belli. Kamulaştırmada ise kullanım haklarının kimden kime aktarıldığı genellikle daha girift, politik mücadelelere daha açık. Ancak orada da doğal kaynak olarak düşünülen varlıkların kullanım hakkı tek

elde toplanıp ardından yeniden tevzi ediliyor. David Harvey'nin "mülksüzleştirme yoluyla birikim" tabiri (Harvey 2007 s. 158-165) yahut Marx'ın "ilksel birikim" dediği tam olarak bu (Marx 1976 s. 877-895). Yani kapitalizmin kendi üretiminden ziyade, insanların beraberce ürettiği ve/ya müşterek olarak kullandığı kaynaklara el koyması. Bunlar göl, orman, maden gibi somut kaynaklar da olabilir, bakım, yardımlaşma, yaratıcılık gibi fizikî olmayan zenginlikler de (Hardt ve Negri 2011, 3. bölüm; Akbulut 2017; ayrıca Mies 2014).

Örneğin sömürgecilik döneminde Hindistan ve Burma'nın ormanlarını koruma-kamulaştırma girişimlerinde başı çeken B.H. Baden-Powell (1873) şöyle diyor: "Kişilerin veya grupların [Burma'daki] Britanya ormanları üstünde hak sahibi olması gibi bir durum olamaz. Ormanların ve ormanda yaşayan tüm varlıkların sınırsız tek sahibi devlettir" (aktaran Bryant 1996 s. 172). Baden-Powell'in burada savunduğu devlet arazisi modeli, Britanya'nın sömürgeciliğine imkân tanıyan bir kamulaştırma fikrine dayanıyor. Bu esnada tasfiye edilen ilk grup, çoğunlukla yine yerli gruplar olmuş. Zira maksat, ormandan sağlanan faydayı bu gruplardan alıp şehirlere, endüstriye, Britanya'ya aktarmak; dış ticaretin kalemi hâline getirmek.

O hâlde sayısallaşan, bilgi nesnesi hâline getirilen, kamu yararı adı altında kaynak transferi için kullanılan ormanları devlet idaresine almak, ormanları savunmak adına zannedildiği kadar kuvvetli bir savunma hattı oluşturamayabilir. Hattâ Britanya'nın kolonilerinde görüldüğü üzere, ormanların devlete ait olması, sömürgecilik veya kapitalizmle ters dahi düşmeyebilir.

Ulus devlete geçildikten sonra bu durum değişmiştir, en azından yağma azalmıştır, demek de mümkün değil. Bunun için yine tarihteki örnekler bakmakta fayda var. Britanya sömürgesi olan Hindistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra (1947) büyük

kamulaştırma projeleri durmadı, aksine köylülerin aleyhine hız kazandı. Zira bağımsız ulus devletlerin kuruluşu, sömürgeci yönetim aklının tamamıyla yok edildiği anlamına gelmiyordu. Olan, daha ziyade bir devir teslimi. Kurumlar, belgeler, bilgiler, arşivler bir rejimden ötekine süreklilik gösteriyordu. Keza sömürgecilik döneminde ortaya çıkan fennî ormancılık prensipleri de milliyetçi elitler tarafından hemen hemen hiç değiştirilmeden devralındı. Bu tesadüfî değil elbette, Batı'nın bilimini ve yönetim aklını alıp içerde Batı'dan ayrı bir ulusal kültür inşa etme projesi, bütün 3. Dünya milliyetçiliklerinde karşımıza çıkan ortak bir nitelik (milliyetçiliklerdeki iç-dış ayrımı için Chatterjee 1993).

Dahası, Batı'dan ithal edilen teknoloji, bilim ve yasal mevzuat, son derece siyasî bazı mevzuların siyaset dışı bir alana çekilmesine, yani teknik bir meseleye dönüştürülmesine aracılık etti (Chatterjee 1993 bilhassa s. 200-206 arası). Örneğin ormancılık farklı gruplar-sınıflar arasındaki paylaşım meselesi olarak değil, kamu yararı, kalkınma ve ilerleme gibi genelgeçer bazı kavramlar etrafında teknik bir mesele olarak ele alındı. Dolayısıyla yeni kurulan devletlerin yeni elitleri, sadece devlet aygıtını değil, belirli bir üretim mantığını ve tarihi de üstlenmiş oldu. Amiyane tabirle, devletin sahipleri el değiştirse de devlet akli (yasalar, polis, ordu, arşivleme teknikleri, imtiyazların paylaşımını sağlayan kurumsal altyapı) muhafaza edildi.

Toparlamak gerekirse ilerleme, kalkınma, büyüme, kamu yararı vb. kavramların, bir mücadele alanı olduğunu sürekli akılda tutmak gerekiyor. Her defasında şu soruyu yeniden gündeme getirmek lâzım: Bu ilerleme faaliyetleri kimin için icra ediliyor? Belli ki “tüm toplum,” “herkes,” “ulusumuz” gibi cevaplar var olan paylaşım mücadelesini daha ziyade hasıraltı etmeye yarıyor. İlerlemeyi/büyümeyi kimin tarif ettiği, kimin uyguladığı ve bu büyümeden en çok kimin fayda sağladığı oldukça önemli ve her aşamada tartışılması gereken sorular.

Kuzey Hindistan'daki Chipko hareketi, sömürgeciliğin ulus devlete bıraktığı mirası göstermesi açısından ilginç bir örnek sunuyor. Hareket, 19. yüzyılda İngilizlerin ormanları büyük bir hızla kesmeye başlamasıyla ortaya çıkıyor. O dönem herkesin ufak bir araziyi işleyip hayvancılık yaptığı bu toplumda, ormanlar hayvanların otlatıldığı, ilaç ve yiyecek temin edilen müşterek alanlar olarak kullanılıyor. Ormana ruhâni güçler atfediliyor, ayin için sunaklar yapılıyor. Fennî bir yönetim tarzı yok belki, ama içinde dev ağaçların olduğu bu ormanı istismar edenler, yine orada yaşayanlar tarafından cezalandırılıyor, ormana girişleri yasaklanıyor (Guha 1990 s. 33-34). Diğer bir deyişle müşterek alanlar, yukarda Hardin'in varsayımının aksine, ortaklığın şer lehine büküldüğü, marjinal faydanın bireysel ölçekte hesaplandığı yerlere dönüşmüyor.³⁴ 1878 yılında ağaçların kesmekle bitmeyecek kadar çok olduğunu ileri süren sömürge hükümeti, ormanın belirli kısımlarına köylülerin girmesini yasaklıyor. Kamu yararından dem vuruluyor. Buradan kesilecek ağaçlar Hindistan demiryolu inşaatlarında kullanılacak deniyor. Bu maksatla köylülerin otlatma hakları kısıtlanıyor, orman yakarak yapılan tarım tümüyle yasaklanıyor. Altını çizmek istiyorum: O âna kadar köylülerin bütün bu "yanlış kültürel uygulamaları" ciddi bir tahribata yol açmamış aslında.

Bu yeni düzenlemeden sonra köylüler bazen açıkça bazen örtük şekillerde direnişe geçiyor. Yasaları ihlâl edererek hayvanlarını otlatmaya devam ediyorlar. 20. yüzyılın başında, bir direniş yöntemi olarak kundaklama olayları baş gösteriyor. Bu eylemler, köylülerin ormana zarar verdiği kanaatini güçlendirse de aslında yaşanan daha ziyade bir paylaşım savaşı, devleti uzak tutma çabası.

³⁴ Bu noktada bir şerh düşmek istiyorum. Burada tamamen romantize edilmiş bir toplum hayali yok. Bahsedilen yerde kast sistemi yürürlükte. Kimin kimle evleneceği ve kimin hangi işi yapacağı, bir hayli katı şekilde buna göre belirlenir. Yine de ormanlar talan edilmez.

Yasal mevzuat, Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra da aynen korunuyor. Yeni devlet kalkınma peşinde, paraya ihtiyacı var. Dünya Bankası'ndan alınan paralarla ormana yollar yapılıyor. Böylece hem devletin bölge üstündeki kontrolü hem de ağaç kesimleri artıyor. Fennî ormancılık el kitapları, asırlık ağaçların belli bir süre sonra biyokütle olarak fazla büyümediğini, o yüzden verimsiz hâle geldiğini yazdığı için öncelikle asırlık ağaçlar kesiliyor. Rotasyon usûlü ormancılıkta daha ziyade 50-80 yaş arasındaki ağaçlar tercih ediliyor, çünkü büyüme (daha doğrusu biyokütle artışı) o noktadan sonra azalmaya başlıyor. Dolayısıyla binlerce canlıya yaşam kaynağı sunan, habitatın temel direnç noktalarından biri olan asırlık ağaçlar, bu yeni kâr-zarar tablosunda kıymet görmemiş oluyor. Uydu görüntülerine göre bu sürecin sonunda eski ormanlık arazinin yarısı tamamen ağaçsız kalıyor, bir diğer %15'i ise kurumaya yüz tutuyor (Guha 1990 s. 146).

Devletin bir yandan köylülerin ormanı kullanım hakkını yasaklaması, diğer yandan bir kriket sopası üreticisine lisans vermesi mücadeleyi tırmandırıyor. Köylüler ağaçlara sarılarak kesilmelerine engel olmaya çalışıyor. Chipko sarılmak demek. Zamanla yapılan eylemler uluslararası üne kavuşuyor, bir kadın hareketine dönüşüyor, başka mücadelelere ilham veriyor.

Türkiye'deki ormanların devlet hakimiyetine alınması da oldukça zorlu bir süreç sonunda gerçekleşmiş, köylüler devletin otoritesini sık sık ihlâl etmiş (Çağlar 2012 s. 58-59). Bugün verilen maden ve baraj lisanslarıyla, yürütülen imtiyaz transferleriyle veya bunlara direnen küçüklü büyüklü pek çok çevre hareketiyle Hindistan'da yaşananlar arasında ortaklıklar tespit etmek mümkün. Üstünde yaşayan insanlar habersiz dahi olsa, mekânları ve eylemleri birbirine bağlayan bazı ortak dinamikler var.

Türkiye'de Millî Ormancılık

Şu ana kadar bahsettiğim hususlar, Türkiye Cumhuriyeti (ve evvelinde Osmanlı) dönemindeki dönüşümleri anlamak için bir çerçeve sunuyor diyebiliriz.³⁵ Osmanlı döneminde ormanlar, çok uzun bir süre devlet denetimi dışında kalan, *cibal-i mubah* (yani hakkında bir hüküm olmayan, devletin kontrol etmeye gayret etmediği) yerler olarak varlığını sürdürdü. Kereste ve diğer orman ürünleri çoğu yerde tahrirlere girmedi, o yüzden bunlar hakkındaki bilgi bir hayli kısıtlı (Faroqhi 2006 s. 79-80). Tersaneler, tophaneler için ağaçlar kesildi elbette, ama orman yönetimine dair sistematik bir bilgi üretilmedi. Ormanların kullanımı, devlete belli bir pay ödemek durumunda olan köylülere bırakıldı (Faroqhi 2006 s. 80). Ancak bu durum 19. yüzyılın ortalarından itibaren değişmeye başladı. İlk orman müdürlüğü, Ticaret Bakanlığına bağlı olarak 1839'da kuruldu. 1857'de Tassy ve Stheme isimli iki Fransız uzman ülkeye davet edildi. Biri ormanların durumunu incelemek, diğeri Orman Yüksek Okulu'nu kurmakla vazifelendirildi (Demir, Çağatay, and Kırış 2008).

İleriki yıllarda uzmanlar gelmeye devam etti. Onların teşvi-kiyle Orman Nizamnamesi (1870) yürürlüğe kondu. Bu nizamname ile devlet ormanlarında izinsiz ağaç kesimi yasaklandı, bu suçlara ilişkin cezaî hükümler geldi. Buna mukabil buraların özel teşebbüse verilecek imtiyazlar yoluyla işletilmesi karara bağlandı. Bunu, paylaşım mücadelesinin ilk emarelerinden biri olarak görmek mümkün. Öncelikli amacın ormanların ekonomik potansiyelini değerlendirmek olduğunu söyleyebiliriz. Orman bilimci Ali Kemal Yiğitoğlu'na göre, ormanlar bu dönemde "hazineye para sağlamak maksadıyla insafsızca doğrandı" (Yiğitoğlu'ndan aktaran Çağlar 2012 s. 23).

³⁵ Bu kısımda Türkiye'deki ormancılığın seyrini detaylı olarak anlatmak gibi bir niyetim yok. (Bunun için bakınız Çağlar 2012; Kemal 1936). Ben daha ziyade yukarıda sunduğum tartışmanın, Türkiye'de ormancılığın dönüşümü ile ne derece uyuştuğunu göstermek, ihtilâflı alanları öne çıkarmak istiyorum.

Yıkılan Osmanlı'nın ardından yeni bir rejim kuruldu; fakat ikisi arasında (pek çok farka rağmen) bir süreklilikten bahsetmek mümkün. Osmanlı'nın yıkılmasıyla beraber tabiat varlıklarının yönetimi, en başta da fennî ormancılık öne çıktı. Ama bu defa ormanın korunması ve değerlendirilmesi daha ziyade millî bir mesele olarak ele alındı. Mustafa Kemal'in 1937'deki şu sözü Cumhuriyet idaresinin yaklaşımını özetler nitelikteydi:

Orman *servetimizin* korunması lüzumuna ayrıca işaret etmek isterim. Ancak bunda mühim olan koruma esaslarını, *memleketin türlü ağaç ihtiyaçlarını devamlı olarak karşılaması icap eden ormanlarımızı muvazeneli ve teknik bir surette* işleterek istifade etmek esasiyle makul bir surette telif etmek mecburiyeti vardır.

(Akt. Orman Fakültesi prof. ve doçentlerinin yazıları 1951 s. 4; italikler benim)

Servetin "korunması ve yönetilmesi" çerçevesinde öne çıkan iki önemli hususa özellikle dikkat

Yücel Çağlar, Osmanlı'nın son döneminde ormanlara karşı gelişen bu ilginin, Batılı büyük güçlere verilen kapitülasyonlarla beraber düşünülmesi gerektiğini belirtir. Ticarî faaliyet yürüten Batılı şirketler bu dönemde çeşitli vesilelerle ormanların kullanım hakkını da alırlar. Bunların belki de en bilineni Alman Bağdat Demiryolu Şirketi'ne verilir. Sözleşmenin 22. maddesi şöyledir: "... Şirket demiryolu güzergâhının 20 km. çevresinde kalan ve imtiyaz hakkı kimseye verilmemiş tüm maden ocaklarının işletme hakkına sahip olacaktır. Ayrıca şirket güzergâhın çevresindeki ormanları da ister odun isterse kömür için istediği gibi kullanabilecektir" (aktaran Çağlar 2012 s. 24). Bunun gibi başka antlaşmalar da vardır. Bu işlerde köylüler çalıştırılır. Bugünkü taşeron akitlerine benzer şekilde köylüler, önce avans verilerek borçlandırılır; ardından verilen avans, temin edilen üründen faiziyle düşülür. Köylü bu ilişkiyi genellikle borçlu taraf olarak sürdürmek zorunda kalır (a.g.e. s. 24).

çekmek istiyorum. Bunlardan ilki, orman yönetiminin siyasî değil, bilimsel bir mevzu olarak konumlandırılması. Dolayısıyla ormanı kimin nasıl kullanacağı sorusuna, partiler üstü bir mahiyet kazandırılmaya çalışıldı. Üstelik bunu söyleyen sadece kurucu-millî kadrolar değildi. Yabancı uzmanlar da benzer tavsiyeler vermekteydi. Örneğin Cumhuriyet Türkiye'sinin millî kaynaklarının yönetimi konusunda bir yazı kaleme alan Alman Franz Heske'nin önerileri şöyleydi: ³⁶

Bir memleketin orman politikası ve hele orman varlığının idamesi konusu hiçbir zaman politik icapların veyahut parti politikası mülâhazalarının objesi olmamalıdır ... Zira ormanın uzun vadeli istihsâl müddeti ve birçok nesillere endirek şekilde fayda sağlayan [böyle yazılmış] çeşitli kolektif hizmetlerinin -tıpkı bir din gibi- kısa vadeli günlük politikanın çok daha üstünde bir yeri vardır.

(Heske 1951 s. 8)

Bu teknik dilin güya apolitik, daha doğrusu politika üstü olma iddiasının kendisi son derece politik aslında. Toplumsal çatışma hatlarını birtakım “uzmanlara” havale etmeye ve ihtilafları bastırmaya yarıyor. (Bu konuyu eleştirel şekilde ele alan önemli bir külliyat var. İki iyi örnek için bkz. Escobar 1995; J. Ferguson 1990, özellikle dokuzuncu bölüm).

Bu doğrultuda 1924 yılında “Türkiye’de Mevcut Bilûmum Ormanların Fennî Usûlle İdare ve İşletilmeleri Hakkında” kanun çıkarıldı. Bunu 1937 yılındaki 3116 sayılı Orman Yasası takip etti. Aynı yıl Orman Genel Müdürlüğü kuruldu ve ona bağlı Devlet Orman İşletmeleri açılmaya başladı. Özetle ormancılık kendi kurumlarını, kendi uzmanlarını, kendi konuşma sahasını, kendi bilgi nesnesini ve elbette kendi bütçesini yarattı. Devletleri devlet yapan süreç tam da bu.

³⁶ O dönemin millîleşme çabalarında birçok “yabancı” uzmandan faydalandı. Mimarlıktan eğitime, tarımdan kültüre kadar uzanan bir yelpazede, yeni Türkiye millî şuurunu “yabancıların” danışmanlığında edinmiştir demek çok da yanlış olmaz.

Orman yönetimiyle ilgili öne çıkan ve tekrarlanan ikinci husus ise “korumak” idi. Bu tabirden kastedilenin, ormanları öncelikle millî menfaatlere zarar verdiği düşünülen “cahil/bilinçsiz köylülerden korumak” olduğu anlaşılıyor. Bu çerçevede köylülerin ormandan çıkarılması gerektiği tartışıldı. O dönemki Orman Fakültesi uzmanları ve hocalarının görüşleri bu konuda oldukça net.

Konya Orman Müdürü Ali Fuat Ünal, verimsiz ormanlık alanların (...) keçilerden korunduğu takdirde kendiliğinden rehabilite olacağını ifade ederek, böylece hektarına yaklaşık 6 bin lira harcanan ağaçlandırmaya giderlerinden tasarruf sağlanacağını bildirdi. Bir kıl keçisinin bir saatte topraktan yeni çıkmış yaklaşık 10 bin fidanı yiyebildiğini tespit ettiklerini anlatan Ünal, “keçiler topraktan yeni filizlenmiş bu fidanları yemese 9-10 yıl içinde bu fidanlar kendiliğinden ormanlıklara dönüşür” dedi.

Bu yüzden Ünal, keçilerini ormanda otlatığı tespit edilen 217 keçi yetiştiricisine 17 bin 526 keçi için ceza kesildiğini ifade etti (Çetin 2010).

Keçi ormana zararlı mı? Bunun basit bir cevabı yok. Keçilerin genç fidanlara zarar verdiği doğru, ancak keçilerin olduğu ortamlarda ormanların varlığını günümüze kadar sürdürdüğü de bir başka gerçek olarak karşımızda duruyor. Hattâ Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü’ne göre keçiler orman tabanındaki yanıcı maddeleri yediği için yangınların yayılmasına engel oluyor. Buna dip temizliği deniyor. Avustralya ve ABD gibi ülkelerde yangınla mücadele için keçiler kullanılıyor (Papanastasis 1985; ayrıca bkz. Ortaş 2010). O hâlde tahrip olan ormanlar deyince akla belki keçilerden önce kereste sanayi, tarıma açılan araziler, şehirleşme ve büyük yangınlar gelmeli.

Keçi yetiştirmenin de usûlleri, farklı yöntemleri var; hepsi aynı sonucu vermek zorunda değil. Ancak burada mevzu keçiden ziyade üretim süreçlerinin ve kolektifin yapısının değişmesi. Arsaların parsellendiği, göçebe hayvancılığın giderek zorlaştığı, bu yüzden de dar alanlarda çok hayvanın otlatılmak zorunda olduğu ortamlarda keçiler elbette ormanlara, özellikle fidanların olduğu alanlara zarar veriyor.

Örneğin Profesör Doktor Fikret Saatçioğlu, “Memleketimizde Ziraatle Orman Arasındaki Mücadele ve İç İskân Zarureti” isimli yazısında, köylülerin ormana düşman olarak baktıklarını, ormanları içerden “kemirdiklerini” ileri sürdü (Saatçioğlu 1951 s. 35-36). Yine Orman Fakültesi hocalarından Nuri İlkmen ise bu köylere başka suçlar da isnat edip köylülerin başka yerlere nakledilmeleri gereğinin altını çizdi:

... [Ormanlık alanlardan] köylerin kaldırılmasını programlı şekilde ele alıp düzenlemekte kat'î bir zaruret vardır ... Zira bütün fenalıkların ve bütün tehlikelerin mihrakı hep bu noktadadır: [Alan] açma vardır, çünkü köy orman içindedir. Hayvan otlatması vardır, çünkü köy orman içindedir. Orman yangını vardır, çünkü köy orman içindedir. Kaçakçılık vardır, çünkü köy orman içindedir. O hâlde orman suçlarının neticelerini kökünden bertaraf edebilmek için, sebebi kaldırmak lâzımdır.

(İlkmen 1951 s. 26)

Bu bahsi geçen iki hususun da (siyaset üstü teknokrasinin ve tabiatı/kaynakları zararlı-yerli halktan koruma retoriğinin) uzun ve nahoş geçmişleri var. Anadolu'daki köylülerin taşeronlaştırıldığı emperyalist tarihten, devletlerin yaşam alanlarını kime rağmen nasıl sahiplendiğinden ve yine devletlerin çeşitli vesilelerle ormanları yağmalamasından bahsetmeden konuyu yanlış hayatlar yaşayan köylülere ve orman zararlısı hayvanlarına getirmek, topraklara el koymaya çalışan her türden iktidarın ortak stratejisi olmuş. Dolayısıyla hem bu yazıda anılan sömürge yöneticilerinin hem de Türkiye'deki idarî kademelerin konuyu buraya getirmesi hiç de tesadüfî değil.

Tartışılan bu iç iskân politikaları veya arzu edilen bilimsel ormancılık Türkiye'de tümüyle hayata geçirilemedi. Bunda şüphesiz maddî yetersizliklerin veya siyasî koşulların da etkisi oldu. Siyasîler, seçmenlerine karşı sert önlemler almaktan imtina etti.

[Güney Afrika'daki Orange] nehir yatağındaki felâketin baş sorumlusu orada yaşayan insanlar. Uzun yıllardır alışılageldikleri ormanı yakarak arazi açma pratiği, kadim ormanlara ve keresteye zarar vermekte... Bu giderek artan musibet kontrol altına alınmazsa oradaki o verimli, üretken ve de nüfus-yoğun bölgeyi kaybedeceğiz... Kamuoyunun bu konuda eğitilmesi şart; ancak bu da yeterli değil. Başımızdaki musibet çok büyük ve bunun gelecekte büyük bir felaketle sonuçlanması çok olası. O sebeple kanunî otorite mümkün olan her durumda devreye sokulmalı, verilecek zararın önüne geçilmelidir. [Güney Afrika'ya çoğunlukla Hollanda'dan göçmüş Afrikaan tabir edilen Beyazların kurmuş olduğu] Boer Cumhuriyetlerinin ve Britanya kolonilerinin gerçek çıkarlarını korumak için, dağda bayırda anız yakmayı her mevsimde ve her koşulda yasaklayan çok sıkı uygulamaların hayata geçirilmesi gerekmektedir.

(Wilson'un dediklerini aktaran Grove 1997 s. 21-22)

1865 senesinde İngiltere'de Kraliyet Coğrafya Cemiyeti'ne konuşan James Wilson'ın dediklerini, Türkiye bürokrasisindeki birinden duymak hiç de şaşırtıcı olmaz. Wilson, konuşmasının geri kalanına ormanın iklimi yumuşattığından, erozyonu engellediğinden bahsederek devam ediyor. Sonra da toprakların, toprağı iyi yönetemediği düşünülen Siyahlardan kademe kademe "kurtarılması" gerektiğini savunuyor. Kullandığı anahtar kavramlar korumak ve geliştirmek.

Yahut 1924'te hazırlanması karara bağlanan amenajman plânları 1963'e kadar bitirilemedi. Her gelen hükümet önceki hükümetlerin plânlarını çöpe atıp plânlamaya yeniden başladı vs. (Demir vd., 2008). Ancak yine de farklı hükümetlerin maksadı öyle ya da böyle ormanı işletmek olageldi. Kapitalist modern dünya sistemi-ne geçmenin üstünde uzlaşılmış genel prensibi, "geniş toprakları ...

boş bırakmağa ve millî istihsali azaltmaya [kimsenin] hakkı yoktur” cümlesiyle özetlenebilir (cümleyi eden İlkmen 1951: 21-22). Ancak buna rağmen işletmenin hangi usûlle yapılacağı konusundaki ihtilaf devam etti. Soru şuydu: Ormanları özel teşebbüse mi bırakmak yoksa devlet eliyle mi işletmek gerekir?

Türkiye’de özellikle ilk dönemler devletçi bakış açısının benimsendiğini söyleyebiliriz. Millî kaynakların özel mülke terk edildiği takdirde talan edileceği ileri sürüldü. Profesör Şeref Nuri İlkmen’in ifadesiyle:

[Devlet, ormanı sadece bir gelir kaynağı olarak telâkki etmez] ... Halbuki özel müteşebbisler ne kadar mümkünse o kadar süratle ağacın para şekline girmesini isterler. İşte bu zihniyet ayrılığından ötürü de devlet ormanı daima hususî ormana nazaran verimlilik bakımından üstün gelmektedir ... [Zaten] mutlak mülkiyet telâkkisi bugünkü [hukukî] görüşlere de uymamaktadır.

(İlkmen 1951 s. 19 ve 21)

Sermaye birikiminin günümüzdeki şekliyse, sarkacı (yeniden) devletçilikten özelleştirmeye doğru kaydırmış bulunuyor. Madenler, iletişim, ulaşım, hayvancılık gibi alanlarda devletin payı son yıllarda hızla azaldı. Benzer bir sürecin ormanlar için de işlemeye başladığını söyleyebiliriz. “Devlet ormanlarının” kullanım hakkı çeşitli vesilelerle özel teşebbüse aktarıldı. Örneğin 5177 sayılı maden kanunu ile “orman, muhafaza ormanı, ağaçlandırma alanları, kara avcılığı alanları, özel koruma bölgeleri, milli parklar, tabiat parkları, tabiat anıtı, tabiatı koruma alanı, tarım, mera, sit alanları, su havzaları, kıyı alanları, sahil şeritleri, karasuları, turizm bölgeleri, alanları ve merkezleri ile kültür ve turizm koruma ve gelişim bölgeleri, askerî yasak bölgeler ve imar alanları ile mücavir alanlarda” madencilik faaliyetleri mümkün hâle geldi, özel teşebbüsün bu alanlardan faydalanmasının önü açıldı (TBMM 2004).

2012-2018 arasında 246 bin hektar (yaklaşık Düzce ilinin yüzölçümü büyüklüğünde bir arazi) bu yolla ormansızlaştı. Verilen izinlerin yarısından çoğu maden ve enerji lisansıydı (Erdönmez 2019). Üstelik her verilen izin, mesela bir maden sahası, aslında çok daha geniş bir coğrafyayı etkiliyor. Dolayısıyla kâğıt üstündeki sayılardan daha büyük bir alanın zarar gördüğünü varsayabiliriz.

Bu süreçte ormancılığa ayrılan ödeneklerin şekli de değişti, proje anlayışı ağırlık kazandı. Alınan fonlar süreli ve kısmî hâle geldi. Dünya Bankası, TEMA, Stora-Enso Forest Development şirketi, Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Şirketi gibi devlet dışı/devlet üstü kurumlar ormancılığın idaresinde öne çıktı (Demir vd. 2008). Devletin etkisi sona ermedi; ancak ormanı işletmenin yöntemleri değişti. Sermaye birikiminin hızı, döndürülmesi gereken borçların ve “halka hizmet” söylemlerinin devridaimi arttı. “Devlet ormancılığından millet ormancılığına” veya “özel ormancılık” gibi sloganlar, bu dönemin karakterini belirlemeye başladı (Çağlar 2008).

Varmak istediğim nokta şu: Ormanın özel mülkiyet veya devlet kontrolündeki bir “kaynak” olmasının dışında başka ihtimaller de var. Bugün hem özel şirketler hem de devletler yeri geldiği zaman ormanları yok etmeye devam ediyor. Brezilya’daki yağmur ormanlarının veya Türkiye’de devlet eliyle tahrip edilen ormanların akıbetini uzun uzun anlatmaya gerek yok (Türkiye’nin Güneydoğusu için -von Etten et al. 2009). Zira her ikisi de kâr, kalkınma, ilerleme, rasyonel işletme, yüksek hasıla, menfaat gibi kavramlar etrafında tüketim hacmini büyültmeyi hedefliyor. Giderek büyüyen mega-projeler, genellikle devlet-şirket ortaklıklarıyla yürüyor.

Sonuç

Bu bölümde, bir paylaşım savaşının tabiat varlıkları üzerinden nasıl yürütüldüğünü anlatmaya çalıştım. Yazıdaki önemli çıkış noktalarından biri, ulus devletlerin kapitalist dünya sisteminin bir parçası olduğu fikriydi (Frank 1975; Wallerstein 1979; 2004).

Buna göre “denetimsiz” alanların önce kapitalist ağlara (sayısallaştırmayla, yasal mevzuatla ve genellikle devlet eliyle) dahil edildiği, ardından üretilen artı değerın merkezlele aktarıldığı bir hareketin veçhelerini mercek altına aldım. Olabildiğince çok eşya üretmeye ve en hızlı şekilde tüketmeye programlı olan günümüz ekonomik modelinin, ağaçları, dereleri, madenleri nasıl metalaştırdığından, bu esnada nasıl bir bilme şekli ve nasıl bir idare aygıtı ortaya çıktığından bahsettim. Ulus devletlerden oluşan dünya sisteminin bu aktarım yoluyla işlediği tezinden hareket ettim.

Coğrafi ve sınıfsal eşitsizlikler üreten bir süreç bu. Diğer bir deyişle, üretim ve tüketim faaliyetleri her yere ve herkese eşit şekilde dağılmıyor. Bu eşitsizliği muhafaza etmek için sürekli yeni düzenlemeler, söylemler, araçlar ve kimi zaman güç kullanmak gerekiyor. Bu süreçlerin Türkiye ve başka pek çok yerdeki yürütücüsü çoğunlukla devletler olmuş. Bu çerçevede önce sömürgeci bürokratik aygıtların, ardından ulus devletin bu dönüşümde nasıl rol oynadığını anlatmaya çalıştım. Bu mücadelenin (ve bu sırada kullanılan araçların/söylemlerin) tümüyle Türkiye'nin icadı olmadığını, sermaye birikim süreçlerinin bazı ortak temalar etrafında nasıl örüldüğünü gösterdim. Sömürgeciliğin maddi gereklilikleri ile korumacılığın birbiriyle nasıl karşı karşıya geldiğini; bu ihtilâfların sonra hangi yollarla (fennî idare, millî menfaat, gelişme...) uzlaştırıldığını inceledim.

Tahmin edileceği gibi bu yazıda bahsi geçen dönüşüm hikâyesini yumuşak bir geçiş olarak anlatmak yanlış olur. Orman köylülerinin izinsiz hayvan otlatma, ağaç kesme gibi dolaylı mücadelelerini yahut iş makinelerini engellemek, jandarmayla çatışmak şeklindeki doğrudan direnişlerini detaylı şekilde inceleme imkânım olmadı. Ancak bunlar önemli hikâyeler; sınıfsal yarılımları anlamak için bu hatları takip etmek gerekiyor. İki de şerh düşmek kaydıyla... İlki, direnişin tek faili köylüler değil. Şehirde yaşayan yahut bir

ayağı şehirde bir ayağı köyde olan insanlar ilçeyi, kırsalı ve büyük şehirleri birbirine yaklaştıran yeni mekânsal direniş hatları ortaya çıkarıyor. Bu bir “yerellik” değil; farklı yerlere uzanabilen, farklı potansiyelleri olan bir ağ. Dolayısıyla Doreen Massey’in bize hatırlattığı gibi coğrafi unsurların siyasî denkleme katılması gerekiyor (Massey 2005).

J.R.R Tolkien, Yüzüklerin Efendisi’nde dünyanın bir devrinin bitişiğini anlatır. Bazı türlerin son günlerini yaşadığı, insan cinsinin devrinin başladığı o kritik noktada dünyanın karanlıkla bir imtihanı vardır. Yaşamın ölüm karşısında verdiği bu büyük savaşın son anında düğümü çözen ise ne bütün planları, orduları, becerileriyle insanlar ne aletleriyle, zenginlikleriyle cüceler ne de iyilikleri ve güzellikleriyle elflerdir. Yaşamın ölümüne galip gelmesi ağaçların harekete geçmesiyle mümkün olur.

Tolkien’in ağaçların düşünmesini, istişaresini ve sonunda harekete geçmesini anlattığı bölümlerde roman yavaşlar da yavaşlar. Ağaçların hızını hissettirir bize Tolkien. Hafızalarının dipsizliğini, ışıkla ve havayla beslenerek edindikleri kuvveti fark ettirir. Ağaçların dilleri vardır; akılları, bildikleri ve bunlar uyarınca harekete geçecek iradeleri.

Şimdi biz bugün yine ağaçlardan medet umuyoruz. İklim değişikliğinin yarattığı hepsi birbirinden ürkütücü bin bir bilinmezliğin karşısında ağaçlardan yardım istiyoruz. Tabii yine türümüze yakışır bir acelecilik ve körlükle... Dünya liderleri bir araya gelip ağaçlandırma sözü veriyorlar. Bir ormanın yan yana dikilmiş ağaçlardan ibaret olmadığından habersizmişçesine otoyol kenarlarına peyzaj usûlü fidan diktiriyorlar. Bunlar şehrin “yeşil” alanından sayılıyor, bu sayede “en yeşil şehir” yarışmaları düzenlenip göz boyanıyor. Çocuklar ağaç dikme seferberliklerine katılıyor. Gerçek orman alanları ise giderek azalıyor: Amazonlar ve Sibiryâ ormanları aynı anda yanıyor (Alkan 2019b).

Düşülmesi gereken ikinci şerh ise direnişin barındırdığı sorunlarla alâkalı. Yeni mücadele hatlarının yekpare bir hareket olduğunu varsaymamak, köylü ve yerel halk romantizminden sakınmak gerekiyor. Sinan Erensü'nün dediği gibi, “müştereklerin her sınıfı, statüyü, sosyal/kültürel arka plânı ve toplumsal cinsiyet pozisyonunu eşit ölçüde kucaklayabileceği yanılıgısı” sorun yaratabilir. “Bir park, bir şehir, bir mahalle, bir yayla, bir dere ... müşterek hâliyle birçok eşitsizlik barındırır” (Erensü 2014, parag. 7). O hâlde, siyaset sürekli mücadele verilmesi gereken bir alan. Önceden verili grupların otomatik olarak yürüttüğü, doğal olarak adaletle yönelen bir seyri yok.

Korumanın yeni bir tarifine ihtiyaç var. Malûm hem muhalif gruplar hem de muhalefetin sesini bastırmak isteyen devletler (ve şirketler) aynı kavrama başvurabiliyor. Çevreciliğin, orman sevgisinin, doğa koruyuculuğunun hangi ağızdan ne maksatla çıktığını takip etmek gerçekten zor. Ancak her durumda ormanları ve ekolojiyi korumanın yolu buraları insandan arındırmak, sadece uzmanların at oynatabildiği, anti-politik alanlara dönüştürmek olmamalı. Köylüleri taşeronlaştırmak, borçlandırmak, onları yürütülmek istenen ekonomik faaliyetlerin ucuz iş gücü olarak görmek de yine kapitalizm kısı kacından çıkamamak anlamına geliyor.³⁷ Bu iki yöntemin farklı varyasyonları şu ana kadar şirketler veya devletler eliyle çeşitli şekillerde yürürlüğe kondu. Oysa daha en baştan toprağın, ormanın, meraların, derelerin neden özel mülk veya devlet idaresi dışında ele alınamaz hâle geldiğini sorgulamak gerekiyor. Ormanların, “millî şuuru zayıf” gruplar aleyhine istimlak edilmesinin sancılı bir geçmişi var. Bu geçmişi analiz etmek, bildik tartışmaların kendine yarayan zıtlığını (kamu-özel) bozmak açısından hayati önemde.

Ormanla insan arasındaki ilişkinin şeklini değiştirmek mümkün müdür peki? Herhalde bunun için önce bir bütün olarak hayal

³⁷ Türkiye’de “orman köylülerinin kalkındırılması” tabiri ile uzun yıllar amaçlanan bu olmuş.

edilen ormanı yeniden parçalara ayırıp içindeki farklı varlıklara bir daha bakmak, bunlarla nasıl farklı ilişkiler kurabileceğimiz hakkında kafa yormak, daha doğrusu bu ilhamla işe başlamak gerekiyor. Dokunulmamış, bizden ayrı bir doğa hayaline saplanmadan (kısıtlı bir ontolojinin ürünüdür bu, bakınız Raffles 2002) çevremizdeki diğer varlıklarla yeni kolektifler kurmanın anti-kapitalist hâlleri üstüne düşünmek, ilişkileri çeşitlendirmek, çoğullaştırmak muhtemel ki daha iyi bir başlangıç olacak. Her coğrafya için farklı bir ilişkilenebilir şeklinin önünü açmak, çeşitliliğe imkân tanımak ve en önemlisi her yere aynı idare mantığını dayamaya çalışan devlet aklından uzak durmak, özellikle bugün çok önemli. Tarih, ama bilhassa antropoloji, bize diğer varlıklarla kurulabilecek bambaşka ilişkiler olduğunu anlatıyor. Böyle bir çaba, şu anki hâliyle “korumak” olmayacaktır.

Bir sonraki bölümde diğer varlıklarla kurulabilecek ilişkilerin zenginliğini, olası başka kolektifleri ve ilişki kurma biçimlerini bu defa toprak altındaki varlıklar üzerinden ele alıyorum.

6

Taban Hareketleri, Motor Sesleri

Toprak Altı Hayatı ve Bağışıklık Sistemi

Topraktan geldik, toprağa gideceğiz.

Çok zarif bir lâf bu. İnsana dünyadaki yerini hatırlatıyor, haddini bildiriyor (bkz. 1. bölüm). Ölümle beraber tekrar hayata karışacağımızı söylüyor. Malûm, öldükten sonra yapıtaşlarımız başka varlıklara geçecek, var oluş devam edecek. Birbirimize bağlıyız. Şu anda da bizi biz yapan maddeler evvelden muhtemelen bir solucanın, bir böceğin vücudundaydı. Yaşam sinekten yağ çıkarmayı biliyor, çok verimli.

Dünyadaki toplam biyo-kütlenin %95'i 6 yapıtaşından oluşuyor: Karbon (C), hidrojen (H), oksijen (O), azot (N), fosfor (P) ve sülfür (S). En uzak canlıyla, bir kök bitkisiyle bile yapıtaşlarımız aynı. Üstelik bu yapıtaşları için başka canlılara muhtacız. Vücudumuzdaki proteinlerin içindeki azotu atmosferden, fosforu taşlardan çekip alan bizim bedenimiz değil, bakteriler (Tapia-Torres ve Moron-Cruz 2019).

Ancak tüm canlı hayatının devridaiminde kritik önemde olan toprak ve içindeki maddeler 20. yüzyıl boyunca hızla değişti. Toprağın toprak olmasını sağlayan muazzam yaşam çeşitliliği azaldı, içindeki kimyasallar arttı. Bir önceki bölümde anlatılanlara benzeyen bir sürecin sonunda, önceliği rekolteyi arttırmak olan daha basit bir toprak modeli kurgulandı. Bu modelin baktığı yerden varlıkların çoğu yok edilmesi gereken haşereden ibaretti. Üstü asfalt kaplı şehirlerin, peyzaj alanlarının, yürütülen endüstriyel tarımın hiçbirisi, topraktaki kolektiflerin zengin ilişkiler ağını gözetenek tasarlanmadı.

Oysa iyi bakılmış topraktan hayat fişkırıyor. Bir metreküpte yaklaşık 30 adet çıyan ve benzeri tür, 30 ağaç biti, 50 örümcek, 50 salyangoz, 100 tane uçan böcek larvası, 100 kırkayak, 100 solucan, 100+ böcek var. Bunlar toprağın gözle görünür sakinleri, 2 mm'den büyükler. (Köstebekleri, yılanları saymıyorum.) Ancak sayısal anlamda azınlıktalar. Daha derin katmanlarda daha küçük canlılar ($0,3 \leq mm$) ikamet ediyor. Yüz binin üzerinde kene, beyaz

Bahçemdeki köstebekleri bir süre öldürmeye çalıştım, ama sonra bu işi gelinciklere bırakmanın daha iyi olduğuna karar verdim. Hattâ yaşamak için benim bahçemi seçmelerinin iyi bir gösterge olduğunu fark ettim. Toprağımdan beslenebiliyorlardı, çünkü toprağım yaşıyordu. Hemen yandaki kanola bitkisi ekilmiş endüstriyel tarım arazisiyle benim arazim arasındaki fark çok açıktı. Köstebekler oraya geçmiyordu. Bazen kafası karışıp geçenler olsa bile hemen geri dönüyorlardı: Bir toprak yığınının yanında ikincisi yükselmüyordu. Zira köstebeklerin oradan alacakları bir şey yoktu (Schwinn 2019 s. 23, çeviri bana ait.)

solucan... Büyüklük azaldıkça sayı da artıyor, yüz milyonlara canlıya ulaşıyor: nematodlar, saksı kurtları, küçük böcekler; milyarlarca ulaşan mantar ve alg, yaklaşık 100 milyar bakteri... Bitkilerin ihtiyaç duyduğu karbon (C), azot (N), fosfor (P), kükürt (S), demir (Fe), magnezyum (Mg) gibi elementler, mikroorganizmaların yaptığı çeşitli ayrıştırma ve sentez süreçleri sonucunda bitkilere faydalı hâle geliyor, humusa aktarılıyor (Schwinn 2019; ayrıca Candaş 2018). Daha doğrusu, bu küçük varlıklar/mikroorganizmalar olmadan toprak, toprak işlevlerini yerine getiremiyor.

Uzun süredir bu varlıkların farkındayız aslında. Örneğin Charles Darwin'in ölümünden hemen önce solucanlardan hayranlıkla bahsettiği bir kitabı var (1881). Kitapta solucanların insandan çok daha önce toprağı sürmeye başladığını, verimli tabakayı kalınlaştırdığını, taşları gömdüğünü anlatıyor. Hattâ dünya üzerinde mütevazı solucan kadar etkili olmuş çok az hayvan bulunduğunu ileri sürüyor. Hayvanın zekâsından bahseden bir pasajda şöyle diyor:

Solucanların bir yaprağı deliğe nasıl çektiklerini gözlemlemek, yaprağı ince ucundan mı, kalın ucundan mı yoksa ortasından mı çekerek sokmaya çalıştıklarını incelemek çok öğreticidir. Özellikle de başka yerlerden gelmiş, o coğrafyada yetişmeyen yaprakları çekişleri daha da enteresandır.

Zira çekmek içgüdüsel dahi olsa, atalarının bilmediği bir yaprak türünü içeriye almak için geliştirdikleri farklı yöntemleri içgüdüyle açıklayamayız. İşe başlamadan evvel kafalarında, yaprağın tamamına dair bir fikir oluştururlar. [Bu, solucanların] zeki canlılar olduklarının emaresidir.

(Darwin 2009 s. 64-65, çeviri bana ait)

Sonra her bir ağaç yaprağının şekline, cinsine, ne kadar kuru olduğuna bakarak farklı kararlar veren solucanı anlatıyor uzun uzun.

Tuhaf bir gösterge olacak ama solucanlar hakkındaki bu kitap tam 326 sayfa.

Solucan da tek değil, farklı türleri var. Kimisi bir metreye uzanan derinlikte dikey tüneller kazıyor, kimisi yüzeyin hemen altında yaşıyor. Hem toprağı havalandırıyor hem de çürüme ve geri dönüşüm işinde aktif rol alıyorlar. Midelelerinden geçirdikleri, bizim var olmamızı sağlıyor. Solucanlar sayesinde toprağın su tutma kapasitesi artıyor, bitki kökleri onların açtığı dehlizleri, tünelleri izleyerek daha derinlere kök salabiliyor. İşlenmemiş iyi toprağın hacminin %45'i boşluktan oluşuyor (van der Ploeg, Ehlers ve Horn 2006 s. 80).

Solucanların daha çok tercih ettikleri topraklar var. Bir araştırmada torf, perlit, gübre ve çay atığı atılmış farklı toprak cinslerinde solucanların açtıkları tünellerin yüzey alanları kıyaslanmış. Gübreli toprakta 23,5 cm², perlitlide 24 cm², çay atıklı karışımda 35,8 cm² alan oluşturan solucanlar, aynı hacimde organik maddeden oluşan torflu karışımda 48 cm²'lik alan açmış (Türkmen vd. 2013). Ancak araştırmanın asıl ilginç sonucu şu: Kontrol amaçlı kullanılan katkısız toprakta oluşan yüzey 84 cm². Dolayısıyla solucanların işlerini iyi yapmaları için belki de yalnızca rahat bırakılmaları yetiyor.

Sadece solucanlar değil, aklın alamayacağı kadar çok sayıda nematod her saniye toprağı işliyor, temizliyor. Bunların 1 mm'den 2 santime uzanan büyüklükleri var. Bağırsaklarından geçirdikleri toprağı hem inceltiyor hem de yapışkan maddelere buluyorlar. En

küçük toprak parçasını bile sürekli ama sürekli hareket ettiriyorlar. Böylelikle toprağın kum gibi olmasını engellemiş oluyor, toprağı bereketlendiriyorlar.

Bizim bugün tarım dediğimiz ise bu dehlizleri, tünelleri, ince işçiliğı yıkmak üzerine kurulu. Bu karmaşık yapıyı her sene birkaç defa, kimisi kırk tona varan makinelerle eziyoruz. Çiftçiler bilir, traktörün tekerinin geçtiğı yerden bir-iki sene ürün alınmaz. O yüzden traktörü kullanan kişi hep aynı izi takip etmeye çalışır. İşin ironik taraflarından biri, traktörün kullanım amaçlarından birinin toprağı havalandırmak olması. O yüzden seneler içinde daha kuvvetli araçlar icat edildi. Fakat yüzey havalandırılırken daha derin tabakalardaki gevşek yapı (galeriler, boşluklar, yaşam alanları) bozuldu. Zira hiçbir pulluğun solucan gibi bir metre derine inme şansı yok.

Endüstriyel tarım modelinde toprağın altından gelen zenginliğe minnet edilmiyor. Girdiler dışardan geliyor, tepeden boca ediliyor. Ardından gübreyi toprağı karıştırmak için yine bir yığın çaba harcanıyor. Her adımda yüksek teknoloji, yüksek enerji, yüksek

Biri hafif teçhizatla (tekere binen ağırlığın 2 tondan az olduğı) diğeri ağır araçlarla sürülen (4.5 ton) iki tarlanın uzun dönemli kıyaslandığı bir araştırma ilginç bulgular sunuyor: Ağır araçla sürülen tarla 8 senede diğesine kıyasla 4.5 buçuk santim daha aşağıya çöküyor. Tekere düşen ağırlık 7 tona çıktığında çökme 6.3 santime ulaşıyor. Topraktaki boşluğun hacmi %45 seviyesinden %37'ye düşüyor, bereketi azalıyor (van der Ploeg, Ehlers ve Horn 2006).

kimya bilgisi kullanılıyor. Biyoloji, yalnızca "haşereyi" öldürecek kimyasalın icadında devreye giriyor. Bu da topraktaki yaşamın azalması anlamına geliyor. Bavyera'da yapılan bir araştırmaya göre endüstriyel tarım, topraktaki solucan miktarını %40 azaltıyor (Schwinn 2019 s. 35). Canlı hayatı azalınca çürüme süreçleri de yavaşlıyor. Toprak içinde toksik mumyalar ortaya çıkıyor, kökler kısılıyor. En önemlisi, bitkilerin bağışıklık sistemi zayıflıyor.

Bağıışıklık sistemi genelde bi-reysel bir mevzu olarak görölür. “Benim bağıışıklık sistemim güçlü!” denir mesela. Oysa güçlü bağıışıklık sistemleri kurmak için çok daha büyük kolektiflerin iş birliğı gerekiyor. Örneğın kayın ağačları-
nın kökleri birbiriyle zamanla kaynaşıyor, hastalıkta-zorlukta birbirlerine şeker pompalıyorlar. Kurak dönemlerde köklerine yapışık hâlde yaşayan mantarlardan su çekiyorlar. Zararlı böcekler dadanınca kokular salarak o böceğı yiyen diğeri canlıları yardıma çağırıyorlar. Yine kokularla yakınlarındaki ağačları uyarıyorlar (Wohlleben 2016). Orman bilimcisi Peter Wohlleben’in, yüzlerce yıl önce ölmüş olması gereken, gövdesi-dalları kalmamış bir ağač kalıntısının, çevresindeki ağačlardan aldığı gıdayla hâlâ (kısmen) yaşadığını bulması, muhteşem bir dayanışma örneğı mesela. (a.g.e.)

Bitki köklerini bilirsiniz: Salkım saçak yüzlerce dala ayrılıp ilerlerler. İşte o dallanmanın, yönelmenin her adımında; yolun çatallaştığı her noktada bitki bir karar vermiş demektir. Topraktaki nemi ölçmüş, çevresindeki sesleri dinlemiş, emdiği kimyasalları analiz etmiş, manyetik alanları tespit etmiş, diğeri bitkilerle konuşmuş, mantarlardan haber almış, karınca yuvalarından kaçınmış, solucanlardan destek almış ve her bir çatalda tek tek kararlar vermiş. Topraktan elimizin ufak bir hareketiyle söküp aldığımız semizotunun köküne bakarken kısacık ömrüne sığdırdığı yüzlerce değerlendirmeyi, hatırayı ve kararı görüyoruz. Muazzam değil mi? Bunu bir de 4000 yaşındaki bir porsuk ağacı için düşünsenize!

(Alkan 2019b)

Bugün gelinen noktada insanla yakın temasa girmiş canlılar (tavuklar, balıklar, inekler, ağačlar...) yoğun bakımdaki hastalara benziyor. Tek farkla: İyileşip yoğun bakımdan çıkmalarına müsaade edilmiyor. Çevreleriyle kurdukları bağlar düzenli aralıklarla tahrip ediliyor. Plantasyon usûlü ekilen ve sosyalleşmelerine fırsat verilmeden genç yaşta (80-100 senede) kesilen ağačlar yahut solucanı-mantarı olmayan, pestisitli topraklarda büyüyen bitkiler,

DDT ile koyunların bitleri-pireleri "temizleniyor."

Babam ilkokuldayken (50'lerin sonu) okula bitle mücadele etmek için sıhhiye ekipleri gelir, çocukların kafasına DDT sıkarmış. DDT, rengi, kokusu, tadı olmayan son derece zehirli bir böcek öldürücü. Uzun süre yalnızca böcekleri öldüren, ama memelilere zarar vermeyen mucizevî bir ilaç olarak görülmüş. Sıtma ve tifüse karşı kullanılmış, keşfeden kişi Nobel almış. Ancak 1962 yılında Rachel Carson yazdığı *Sessiz Bahar* isimli kitapla DDT'nin kanserojen olduğunu ve pek çok canlıya zarar verdiğini ifşa edince yasaklanmış. (*Sessiz Bahar* ismiyle kastedilen, kuşların artık ötmediği baharlar.) Yasaklanma süreci Amerika'da on yıl sürmüş. Türkiye'de ise 1985'e kadar yasal olarak kullanılmaya devam etmiş. Hattâ yasaklanmasına rağmen yakın zamana kadar hâlâ kullanıldığını gösteren deliller var (Cihan Haber Ajansı 2010; ayrıca bkz. Carson 2004). Bugün tarımda kullanılan kimyasalların etkileri konusunda da tümüyle bilgi sahibi değiliz. Özellikle "kokteyl etkisi" denen, yani bu kimyasalların bir araya geldiğinde artan toplu etkileri konusunda çok az çalışma bulunuyor. Buna rağmen piyasaya çoktan sürülmüş durumdalar. Kaldırılmaları için onlarca yıl süren bilimsel-hukukî-siyasî mücadele gerekiyor. Bu sırada da onlarca yeni türde pestisit (yahut pestisiti kendi üreten genetiği değiştirilmiş canlı) piyasaya sürülmüş oluyor.

kendilerini savunamaz hâle geliyor. Hastalıklar, haşereler özellikle işte böyle canlıları seçiyor. Çiftçilerin tüm bitkilere, bilhassa meyve ağaçlarına bol zirai zehir atmak zorunda kalmasının sebebi de bu: Bağışıklık sistemleri önce zayıflatılıp ardından “üstün teknolojiyle” yaşıtılıyorlar.

Türkiye’de endüstriyel/fennî tarıma geçiş, kullanılan enerjiden gübreye, teçhizatın insan profiline ve finans sistemine uzanan yeni bir kolektifin kademe kademe kurulmasıyla gerçekleşti; millet bulmak kolay değil. Ancak Başbakan Celal Bayar’ın 8 Kasım 1937’deki nutku, zihniyet değişikliğini göstermesi açısından bir hayli çarpıcı. Şöyle diyordu Bayar:

Biliyorsunuz ki bugünün ziraat tekniği yalnız en fennî şekilde toprağın verdiğini istihsal etmek [üretmek] değil, piyasanın istediğini, istediği nisbet ve şekilde topraktan almak demektir. Bu bakımdan modern çiftçilik en çok bilgiye, itinaya ihtiyaç gösteren en asil beşerî çalışmalar arasına girmiştir.

(Bayar 1938)

Diğer bir deyişle Bayar’ın arzusu, tarımı piyasa ihtiyaçlarına göre yeniden kurgulamak, arzın değil talebin sürüklediği yeni bir ekonomik düzen kurmak idi. Bunun da yolu, konuşmasının devamında belirttiği üzere toprağın “kapasitesini arttırmak,” tohum ıslahından kimyevî gübre fabrikalarına uzanan bir dizi değişikliği hayata geçirmekti.

Ancak fennî tarıma duyulan ilgi, Cumhuriyet’in kurulmasıyla başlamadı. Tanzimat döneminde bile gazetelerde toprağın nasıl terbiye edileceğini anlatan yahut gübrelî ve gübresiz tarımı kıyaslayan yazılar çıkıyordu. Ceride-i Havadis’te 25 Eylül 1842 tarihinde çıkan gübre deneyi, belki de türünün ilk örneklerinden biriydi. Yazıda, İngiliz Sefaretinde tercüman olarak çalışan Mösyö Simons’un, Kağıthane’deki tarlasını ikiye böldüğü, yarısına gübre attırdığı diğerini olduğu gibi bıraktığı anlatılıyor. İki tarafa aynı

miktarda (14 kilo) arpa ektiren Simons, gübreli topraktan 185, diğerinden 43 kilo verim alıyor. Gübre masrafları, çıkan saman miktarı ve diğer kalemler de hesaba katıldığında, kazanılan para arasında gübrelik toprak lehine 20 katlık bir fark çıkıyor (Sungu ve Mağden 1938 s. 117-119).

Hayvan dışkısını toprakta bırakmak, gübrelemek, elbette ki Osmanlı çiftçisinin hiç duymadığı yöntemler değildi. Ancak burada bahsi geçen gübre, başka bir üretim ağının parçasıydı. Diğer bir deyişle Simons'un deneyi, daha ziyade kolonyalizme dayanan üretim ilişkilerinin Osmanlı coğrafyasında taklit edilmeye çalışıldığı bir örnekti.

Bu bahsi biraz açayım: 19. yüzyılda Avrupa'da Marx'ın tabiriyle toprağa girenlerle çıkanların arasındaki farkın açıldığı yeni bir tarım düzenine geçildi. Buna külliyatta "metabolik yarık" deniyor. Yani toprağın fakirleşmesi pahasına şehirdeki nüfusa giderek daha fazla gıda-kalori aktarılmaya başlandı (Marx 1976 s. 637-38). Ancak diğer yandan bunun üstesinden gelecek bazı yeni gelişmeler de oldu. 19. yüzyıl, Avrupa'nın kolonileştirdiği coğrafyalardan büyük miktarlarda gübre ve gıda ithal edebildiği bir dönemdi. Mesela fosfat bakımından çok zengin olan deniz kuşlarının dışkısı (guano), 1840'lı yıllardan itibaren Peru'nun en büyük ithalat kalemi hâline geldi. Milyonlarca ton dışkı gemilerle Britanya'ya taşındı (Mathew 1970). Kolonyalizm aynı zamanda Avrupa'daki fazla nüfusu diğer coğrafyalara gönderme, verimi düşen toprakların yerine yeni tarım arazileri açma imkânı da doğurdu (Franke 1989; De Landa 2000; Robbins 2002 7. bölüm). Dolayısıyla metabolik yarık, Avrupa'nın diğer yerleri sömürmesiyle bertaraf edildi. Daha doğrusu dengesizliğin yaratacağı kriz tehir edildi, çünkü yeni topraklar ve başka ülkelerin kaynakları da açığı kapatmak, kapitalist üretimin artan ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli olmadı. Darboğazın (yeniden) aşılması, Fritz Haber ve Carl Bosch isimli iki Alman kimyacı tarafından 1. Dünya Savaşı öncesinde bulunan

sentetik gübre ile mümkün oldu (Foster, Clark ve York 2010; Moore 2015). Sentetik gübrenin üretilmesi için yüksek miktarda enerji gerekiyordu ve bu enerji fosil yakıtlardan geliyordu. Bu durum, bugün yaşamakta olduğumuz iklim krizinin önemli ayaklarından biri. Bu konuya aşağıda geri döneceğim.

Yukardaki bahsi bağlamaya çalıştığım yer şu: Britanya'daki gübre rejiminin ve verimliliğin arkasında, Osmanlı'da tatbiki mümkün olmayan bambaşka ilişkiler ağı vardı. Fakat yine de yapılan (bu bir yanıyla yüzeysel) kıyaslamalar, Avrupa karşısında geri kalmışlık vurgusunu pekiştirmeye, reform hareketlerine ivme kazandırmaya yarıyordu. 1863 yılında İstanbul Sultanahmet Meydanı'nda, yurt dışındaki büyük fuarlardan ilham alan bir fuar açıldı. Bu vesileyle Avrupa'daki tarım araçları sergilendi; bunların üstünlüklerini anlatan, Osmanlı'da kullanılan usûllerin nasıl değişmesi gerektiğini ele alan yazılar neşredildi, (Sungu ve Mağden 1938 s 147-185).

1880 yılında ilk kez, sadece tarımsal konulara hususi Vasıta-i Servet isimli bir gazete çıkmaya başladı. Bunu 1881 yılında Salim Bey'in çıkardığı Ziraat gazetesi takip etti. 1885'te çıkmaya başlayan Ziraat ve Sınaat Tercüme-i Fünun Odaları isimli mecmua, yurt dışındaki ziraî-teknik uygulamaları sade bir dille tercüme etmeyi hedefledi (Kadioğlu 2004). Bu girişimlerin ömürleri kısa oldu ama işlenen konular giderek önem kazandı. 20. yüzyılın başında Kalfayan Efendi ve (Kitapçı) Karabet Efendi birlikte Resimli Ziraat Gazetesini kurdu (1905). İzmir'deki Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi (1907), ancak tek sayı çıkabilen Çiftçi Mecmuası (1909), Bağcı (1911-1912), Toprak (1913), 1920'lere uzanan Felâhat ve Yeni Ziraat Gazeteleri bu alandaki değişimin öncüleri olarak görülebilir (Sungu ve Mağden 1938; Demir 2017). Bu sırada Sultan Abdülhamit'in emriyle kurulan Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi, ilk öğrencilerini 1891 yılında almaya başladı (Demirel ve Kaya Doğanay 2011). Dolayısıyla önceki bölümde (Müşterek Zarar,

Kamusal Fayda) anlatılana benzer bir süreç tarımda da yaşandı: Başka coğrafyaları kat eden, yeni bir görme, bilme, kontrol etme biçimine dayanan, enerjinin bol miktarda kullanılmasını gerektiren üretim modelleri ortaya çıktı.

Bu modeli devam ettirmenin güçlüğü aslında daha en başından beri biliniyordu, özellikle de kullanılan enerji hacmi açısından. “Yeşil Devrim” diye bilinen endüstriyel tarıma geçişin hemen arkasından Amerika Birleşik Devletleri’nde “agro-ekoloji” isimli yeni bir çalışma sahası ortaya çıktı. Öncülüğünü Eugene ve Howard Odum’un (baba-oğul) çektiği bu girişim, 1950’ler ve 60’lar boyunca devlet dairelerinde, bakanlıklarda, akademik çevrelerde ve kamuoyunda petrole dayalı tarımın neden sürdürülemez olduğunu anlattı. Dedikleri özetle şuydu: Yeşil Devrim enerji yoğun

Fennî tarımdan pek çok canlı nasibini aldı. Cumhuriyet’in kurulmasıyla beraber pestisit ithalatında gümrük vergisi kaldırıldı (1756 no’lu kanun, 1931) ve “haşerelere” karşı geniş ölçekli “ilaçlama” faaliyetleri başlatıldı. Ziraat Vekâletinin tuttuğu kayıtlara göre “742.328 domuz ve 2.999.622 zararlı hayvan öldürüldü; 2.835.178 hektarlık saha tarla faresinden kurtarıldı; sürmeğe karşı 194.004 ton tohumluk ilaçlanmak suretile [böyle yazılmış] temizlendi; pamuklara arız olan böceklerle karşı 54.629 hektarlık sahada sıkı mücadele açıldı ... 719.784 kilo böcek imha edildi (akt. Sungu ve Mağden 1938 s. 284).

bir sistem. Yüz milyonlarca yılda birikmiş, harcadığı hızda yenilenmesi mümkün olmayan enerji kaynakları çok hızlı şekilde gıda üretimi için harcanıyor. İlk etapta belli bir nüfusu hayatta tutmak için bu yol belki izlenebilir; ancak uzun vadede sistemin dengeye kavuşması, giren-çıkan enerji miktarlarının dengelenmesi gerekiyor (Madison 2016). İddialarını destekleyen bir sürü hesap yaptılar, şemalar-görseller hazırladılar. Bu sırada eski “ilkel” yöntemlerin enerji anlamında daha verimli olduğunu gösterdiler.

Mesela aynı ekolden David ve Marcia Pimentel’in gerçek vakalara bakarak yaptıkları hesaplar

bir hayli şaşırtıcı sonuçlar ortaya koyuyor (Pimentel ve Pimentel 2007). İlk olarak Meksika’da hayvanların bile kullanılmadığı, yerlilerin sadece orakla ve kendi bedenleriyle yaptığı tarıma bakıyorlar. Burada hektar başına 650 bin kilokalori harcanıyor. Bunun içinde orakların yapılması için gereken enerji de var. Sulama için yağmur suyu kullanılıyor, derelerin yatağı değiştirilmiyor. Verilen emeğin karşılığında 6 milyon kilokalorilik ürün alınıyor. Verimlilik 1:10. Aletlerin tekrar tekrar kullanılacak olması da hesaba katılırsa 1:11. Ancak bu modelde düzenli aralıklarla yeni arazilerin açılması gerekiyor, zira verim zamanla düşüyor. İnsanlık tarihinin uzun bir dönemi boyunca ve geniş bir coğrafyada tarım bu şekilde yapılmış, yanına da nüfusun aşırı artmasını engelleyecek toplumsal düzenlemeler getirilmiş.

Pimentellerin hesapladıkları ikinci modelde sulama yapılıyor, hayvanlar kullanılıyor. Süreler kısalıyor, çünkü insanın dört saatte yaptığı işi öküz bir saatte yapabiliyor. Ancak öküzün bakımı için yüksek miktarda enerji (yaklaşık yarım milyon kilokalori) gerekiyor. Sonuçta yine de harcanan toplam enerji 573 bine düşüyor; ancak buna mukabil tarlanın verimliliği de neredeyse yarı yarıya azalıyor. Girdi-çıktı oranı 1:4.3 oluyor. Yani 1 birim enerji harcanarak 4.3 birim enerjiye tekabül eden gıda üretiliyor. Yine tarihsel örneklerle bakarak hesaplanan bu modelde, düşüşün temel sebebi aynı arazinin işleniyor olması. Diğer bir deyişle sabit bir toprak parçasının çiftçinin/ağanın/lordun/devletin mülkü hâline gelmesi. Aynı zamanda sulamayla beraber tuzlanmanın arttığına, parazitlerin ve hastalıkların sayısında artış olduğuna, cinsiyete ve yaşa dayalı yeni, hiyerarşik işbölümlerinin ortaya çıktığına dair bulgular var. Bu yan etkileri sayısallaştırmak, kilokaloriye çevirmek mümkün değil.

Baktıkları üçüncü model endüstriyel tarım. Hemen hemen tüm işler için petrole dayalı enerji kaynakları kullanılıyor: sulama, toprağı sürme, depolama... Bir hektardan Meksikalı “ilkel” üretilmeye kıyasla 7 kat fazla ürün alınıyor; ancak enerji maliyeti de

25 milyon kilokaloriye çıkıyor. Verimlilik 1:3.5'a düşüyor (Pimentel ve Pimentel 2007). Bu hesabın içinde gıdaları işlemek, paketlemek, dünyanın diğer ucuna taşımak ve buzdolaplarında saklamak için harcanan enerji yok.

Burada maksadım “ilkel” tarıma geçilsin diye bir temennide bulunmak değil, daha ziyade çok üretmenin illâ verimli üretmek anlamına gelmediğine işaret etmek. Hattâ tarım özelinde üretim arttıkça verim düşebiliyor. Üstelik kaynaklar kendilerini yenileyemediği oranda harcanan enerji de artıyor. Yerin giderek daha derinlerinden, kimi durumda 500 metre altından suyu yukarı çekmek yahut nehirlerin suyunu boruların içinde yüzlerce kilometre öteye taşımak gerekiyor. Gökyüzündeki azotu bağlayıp gübreye çevirmek için 500 derecelik sıcaklık ve yüksek basınç kullanılıyor. Tüm bu enerji, tekrar ediyorum, ekseriyetle fosil yakıtlardan sağlanıyor.

Sağlık Bakanlığı, 2011-2016 yılları arasında kanserden ölümlerin dünya ortalamasının üstünde olduğu Antalya, Ergene ve Dilovası'nda geniş çaplı bir araştırma yaptı. Bu araştırmada insan sağlığını tehdit eden pestisitlerin taze fasulye, biber, hıyar, marul, maydanoz, çilek, erik ve elmada maksimum kalıntı limitlerini ziyadesiyle aştığı tespit edildi. Sularda ise yine kanserojen etkisi bilinen hidrokarbon kalıntıları bulundu.

Sonuçlar kamuoyundan saklanmak istendi. Fakat araştırma ekibinden Bülent Şık, toplumsal sorumluluk gereği ve bilim etiği çerçevesinde elindeki bilgileri 2018 yılında kamuoyuyla paylaştı. Bunun üzerine kendisine “göreve ilişkin bilgilerin açıklanması” suçlamasıyla 15 ay hapis cezası verildi. Bülent Şık mahkemede, bu araştırmayı yayınlamanın değil, gizlemenin suç olduğunu söyledi.

Günümüzde Dilovası'nda yaşayan insanların kanserden ölüm riski %37. Bu, %13 olan Türkiye ortalamasının yaklaşık üç katı (Şık 2018; Pişkin 2019).

50 sene önce bunlar birer sorun olarak görülmüyordu. “Serbest olmayan piyasa” koşullarında (bu tartışma için bakınız 3. bölüm: Yerinden Edilenler, Yerlerine Gelenler) kömür ve petrol uzun süre görece ucuz girdiler olarak kullanıldı. Toprağı havalandırmak yahut bir kıtadan diğerine egzotik meyveler taşımak için bile petrole başvuruldu. Ancak bugün anlıyoruz ki parasal değer in ötesine geçen birtakım maliyetleri, misal iklim krizinin yahut plastik ile doldurulan denizlerin bedelini birileri ödemek zorunda, hattâ hâlihazırda ödüyor. Yani mevzu sadece gelecek nesilleri ilgilendirmiyor. Bugün kanserden çekenler, çöpün üstünde yaşayanlar, iklim krizinden ötürü göç etmek zorunda kalanlar, petrol için ülkesi bombalananlar, ağır borç yükü altında yaşamak zorunda kalanlar var. Bunların tümü biliniyor olmasına rağmen, üretim zincirleri ve orta sınıfların tüketim alışkanlıkları henüz bu gerçeğe intibak edebilmiş değil.

Oysa petrolle yürütülen bu işlerin bir kısmını daha iyi yapan, misal toprağı hiçbir traktörün yapamayacağı şekilde işleyen, süren, zenginleştiren canlılar var. Fakat daha önce de belirttiğim gibi, modern tarımsal üretim uzun süre bunların inkârı üzerine kurulu bir yol izlemiştir. Sebep muhtemelen bu varlıkların katkısını tekelleştirmiş, onların yaptığı işten doğrudan kâr devşiren şirketlerin olmaması. Hâlihazırda gübre, traktör, kimyasal üzerinden yürüyen dev bir sektör bulunuyor. Dört şirket (Çin dışında) gübre pazarının yarısını kontrol ediyor. Tohum ve ziraî kimyasal pazarının %60’ı ise üç şirketin elinde. Üstelik bu şirketler birleşmek sûretiyle hâkimiyetlerini daha da arttırıyorlar (“Agrifood Atlas” 2017 s. 18-22). Dolayısıyla günümüzde tarım, insanların değil şirketlerin ihtiyaçlarına göre şekillenmiş durumda. İlerde toprak altı varlıklarının genetiğı değiştirilerek patentlenmesi yahut yerlerine geçecek nanomakinelerin üretilmesiyle bu müşterek kolektiflerin, yani toprak altı yaşamının da ticarileşmesi, sektörün bir alt dalı hâline gelmesi mümkün. Ancak bu tarz çözümler toprağı kimyasal dökülmesini

engellese bile, bir önceki bölümde (Müşterek Zarar, Kamusal Fayda) gördüğümüz üzere, gücü merkezileştiren, üreticiyi az sayıdaki şirkete bağımlı kılan her tür düzen, aynı zamanda zenginliğin bir gruptan diğerine transfer edilmesi anlamına geliyor. Güç dengesizliği arttıkça adaletin tesisi de zorlaşıyor. Zaten öncelikli amacı hissedarlarına yüksek kâr payı dağıtmak olan şirketlerin sağlıklı, adaletle, beraber yaşama kültürüyle, dünyanın geleceğiyle ilgili bu kadar ağırlığının olması başlı başına bir sorun.

Ankara'da bir toplantı salonu. Toplantının amacı Türkiye'nin muhtelif yerlerinden gelmiş gıda üreticileri ile kamu yetkililerini buluşturmak, tarım politikalarına yön vermek. Salondaki herkesin üstünde durduğu ana hususlardan biri gıda sağlığı. Çiftçiler attıkları zehrin zararlı olduğunun farkında, ancak başka türlü verim alamadıklarından şikayetçi, diğerleri yediklerinden... Bunun üzerine Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğünden (TAGEM) bir yetkili araya giriyor. Türkiye'nin uzun süredir pestisit kullanılmayan tarım yöntemleriyle ilgili çalıştığını, bu yönde adımlar atıldığını söylüyor. Seviniyoruz, rahatlıyoruz. Kahve arasında daha fazla bilgi almak için yetkilinin yanına gidiyorum, neler yapıldığını soruyorum. Özel sektörle iş birliklerinden bahsediyor. Kim diyorum, "mesela Bayer" cevabını alıyorum. Anlamıyorum, "Bayer neden bu yönde adım atsın?" diyorum kendimi tutamayarak. Bunalan yetkili web sitesinden tüm bilgilere ulaşabileceğimi söylüyor. Bakıyorum, tek bir belgeye bile ulaşamıyorum. Bir sonraki kahve arasında bunu da söylüyorum. Bunun üzerine Antalya'da bir otelde düzenlenecek kamu-özel sektör buluşmasına katılabileceğimi söylüyor. Bunun için bir dilekçeyle kuruma başvurmam gerekiyormuş. Anlıyorum, diyorum (11 Temmuz 2019).

Bugün hemen her ilçede agro-kimya şirketlerinin mümessilleri bulunuyor. Bunlar çiftçilere tohumla, kimyasallarla, yemlerle ilgili bir nevî danışmanlık hizmeti veriyor. Atılacak pestisitlerin

ne oranda birbiriyle karıştırılacağını, hangi toprağa ve ürünlere ne miktarda atılması gerektiğini gösteriyorlar. Kimi durumda çiftliklere gidip şartları yerinde inceledikleri de oluyor. Eğer çiftçi o şirketin ürünlerini satın almayı kabul ederse, danışmanlık ücreti almıyorlar.

Aynı zamanda bu şirketlerin halk sağlığı yahut tüketici sağlığı gibi birimleri de mevcut. Bunlar da okullarla, belediyelerle, devlet kurumlarıyla ve medyayla sıkı iş birliği içinde kamuoyundaki sağlık algısını şekillendiriyor, bu esnada çeşitli ürünlerini pazarlıyorlar. Profesör doktorların katılımıyla konferanslar düzenliyor, bilim yarışmaları tertip ediyor, girişimlere fon sağlıyor, tarım inovasyon kampları açıyor, tüm bunları yaparken de “iyi yaşam,” “sağlık okuryazarlığı,” “çevre sağlığı,” “iklim koruma,” gibi anahtar kelimeler kullanıyorlar. Böylelikle hem kendilerini sorunun değil, çözümün parçası olarak sunuyor hem de sağlık, çevre, sürdürülebilirlik gibi kavramları zapt etmiş oluyorlar.

Hâkim tarım yöntemleri dışında kalmayı seçen, başka yöntemler uygulayan çiftçiler de var. Fosil yakıtlara dayanmayan, onarıcı, bütüncül, adil tarımdan bahseden, hattâ toprak mülkiyetini sorgulayan girişimler bulunuyor. Örneğin permakültür kimi çevrelerde pahalı bir eğitim paketine dönüşmüş olsa da dayandığı prensipler bir yanıyla oldukça radikal. Dünyayı gözetmek, insanları gözetmek, büyümenin (nüfusun, tüketimin...) sınırlandırılması ve artı değer (insan olmayanları da kapsayacak şekilde) paylaşılması. Bu sistemde israfa yer yok: Kanalizasyon suyu yahut insan dışkısının bile döngüye katılması hedefleniyor. O anlamda organik tarımdan ayrılıyor. Permakültürde her yere uygulanabilecek, herkese satılabilecek tek bir paket-model de yok. Her farklı coğrafya için yeni bir tasarım gerekiyor. Bu çerçevede dünyayı gözetmek prensibi belli bir yerle aşinalık geliştirmek, bir yere bağlanmak anlamına da geliyor.

Çevre tarihçisi Joachim Radkau Doğa ve İktidar isimli kitabında, bir mekânı kısa vadeli kişisel çıkarın ötesinde bir gözle değerlendirebilmek, koruyabilecek bir aşinalık geliştirebilmek için nesiller geçmesi gerekir, der. Bu bilhassa günümüzdeki yoğun nüfus hareketliliği düşünüldüğünde ilginç bir iddia. Büyük ve âni tahribatların çoğunun A) büyük nüfus hareketleri sonrasında olduğunu yahut B) dışardan gelen yağmacıların işi olduğunu iddia eder (Radkau 2017). Önce B'yi açayım: Yağmacılar derken millî hassasiyetlere dayanan yabancı düşmanlığı anlaşılmasın. Bugün yağmacılık çoğu durumda millî sınırlar içinde gerçekleşiyor. Şehir hayatının ürettiği çöp, çektiği su, sömürdüğü emek, kullandığı kaynak, yani uzak mekânlarla kurduğu ilişki kolonyalizmin daha geniş ölçekli coğrafyalara uzanan yağmacı mantığından çok da farklı değil aslında. Konya'nın, Karadeniz'in, Trakya'nın dereleri-gölleri (gıdaların içinde veya borularla) İstanbul'a taşınıyor; fındığın, bademin, çayın içinden göçmen sömürüsü ve şiddet çıkıyor. Tüketim evreni aynı zamanda bu "uzak" yerleri, buralarda neler yaşandığını gözlerden uzak tutmaya yarıyor.

Üstüne bir de bu coğrafyanın mâkus talihi var, Radkau'nun bahsettiği diğer etken (A) bu: Türkiye'de nüfus sürekli tanımadığı coğrafyalara göç etmek zorunda kalmış, iki nesil geçmeden yeniden ve yeniden oradan oraya savrulmuş... Yahut imha edilmiş. Son dalga, köyden kentlere olan göç. Dolayısıyla zeytini, asma-yı, toprağı, böceği tanımaya zaman olmamış. Nesiller boyu biriken evvelki bilgiler göçlerle silinmiş olduğu için, sürekli yeni "beyaz" sayfalar açılmış.

Burada kastedilen aşinalık, yerleşik hayattan doğmak zorunda değil. Misal göçerler de geniş bir coğrafya ile aşinalık geliştirmek, otu, böceği tanımak zorunda. O anlamda yerel topluluk, bir yerde yaşayan topluluktan farklı. Belki de şehirden köye "dönüş yapan" insanlar (istedikleri kadar yerleşik hayat sürsünler) o yüzden zorlanıyor. En basitinden çapa yapmayı öğrenmek bile zaman alıyor.

Bugün uygulanan endüstriyel yöntemler, gelecekte (eğer bugüne eleştirel gözle bakabilen, akliselim bir gelecek olursa) muhtemelen kötü örnekler kapsamında anlatılacak. Bunun en çok farkında olan grup çiftçiler. Her yıl daha çok gübre atmak, suyu daha derinden çekmek zorunda kalıyorlar. Aynı miktarda ürün almak giderek zorlaşıyor. Görünen o ki tüm uğraşlara rağmen tarlaların durumu kötüleşiyor. Kimi kaynaklara göre sadece son 150 senede verimli tabakanın yaklaşık yarısı yok oldu ve yok oluş hızlanıyor. Endüstriyel tarım alanlarında bir insan ömrüne sığacak kadar kısa zamanda toprağın tüm verimli tabakasının kaybolacağı öngörülüyor (Cosier 2019). Bunun sonucunda toprak giderek daha az su tutabilir hâle geliyor. Şiddetli yağmurlarda erozyon riski artıyor. Suyu tutacak tünellerden mahrum, bitkilerin derinlere kök salması engellenmiş yerlerde rüzgârlar ve yağmurlar ne varsa alıp götürüyor (van der Ploeg, Ehlers ve Horn 2006 s. 80). Üstelik hepimiz farkındayız: Yağış rejimi değişiyor. Türkiye’de yaz ortasında bardaktan boşanırcasına yağmur ve dolu yağmaya başladı. Hem sıklığın hem düşen yağış miktarının artacağı öngörülüyor (Şahin ve Kurnaz 2014). O yüzden toprağın dirençli hâle getirilmesi bir keyfiyet değil, elzem.

Toprağı kurtarmamız lazım.

7

Kızgınlık, Endişe, Umut

Böyle bir kitabın sonunda yazarın kendinden bahsetmesi, biyografik bir dile geçmesi belki pek makbul olmayabilir. Ancak bu son bölümde bir yandan kitaptaki ana argümanları bir kez daha öne çıkarmak, bir yandan da beni bunları yazmaya iten sebeplerden ve hissettiklerimden söz etmek istiyorum. Zira koşullar ve hisler tüm bu süreçte çok belirleyici oldu. Özellikle kızgınlık, yaşadığım endişe/aciliyet hissi ve kimi zaman içine düştüğüm umutsuzluk. Duygular bir yanıyla çok şahsî, ama aynı zamanda paylaştığımız toplumsal ve siyasî süreçlerin sonucu. Son bölümde, bu duygular etrafında kitabın muhasebesini yapmak istiyorum.

Kızgınlık

Elinizdeki kitap 7-8 senelik bir zaman diliminde, parça parça ortaya çıktı. Bu esnada benim ve çevremdeki pek çok insanın hayatında önemli kırılmalar oldu. Örneğin ben üniversitedeki işimi bırakmak zorunda kaldım, başka bir ülkeye yerleştim, yeniden hayat kurmaya çalışıyorum. Ölenler, hapsedilenler, ülkede mahsur kalanların yanında hikâyemin öne çıkarılacak bir yanı yok, biliyorum. Ancak bizi etkileyen olaylar farklı olsa da yine de bazı duyguları paylaştığımızı düşünüyorum. Bunlardan biri sanıyorum kızgınlık. Özellikle devletin kimi zaman gerekçesiz ve rastgele kimi zaman kasıtlı, kindar ve orantısız şiddetine karşı hissedilen kızgınlık...

Günümüzde kızgınlık bastırılması, terapiyle halledilmesi gereken bir arıza olarak görülüyor. Erk sahiplerinin (mesela erkeklerin) kısıtlı repertuarındaki baskın duygulardan biri olması ve kızgınlığın yol açtığı tahribat düşünüldüğünde bunu bir arıza olarak görmek gerçekten mümkün. Ancak diğer yandan ben hâlâ üstüne iyi düşünölmüş, siyasî bir dile tercüme edilmiş ve toplumsallaştırılmış, zayıf güçlendirme potansiyeli olan kızgınlıklara, hattâ öfkeye ihtiyacımız olduğunu düşünüyorum. Özellikle de şiddeti ifşa ettiği ve unutmaya engel olduğu müddetçe... Açıkçası, şiddetin bu derece

Ocak, 2016. Polisin Bursa'da, Bolu'da, Kocaeli'nde evlere baskın yaptığını, imzacı akademisyenleri gözaltına aldığını öğreniyoruz. İlk aklımıza gelen çocuklar oluyor. Gece çocukları kime bırakabiliriz, o durumda ilk kim aranır? Sonunda geceyi eşimin kardeşinin evinde geçirmeye karar veriyoruz. Küçük olan kuzenleriyle oyuna dalıyor, büyük olan bir tuhafılık olduğunun farkında. O ruh hâliyle neyi ne kadar açıklayabiliriz? Sürekli ağlayasım geliyor, kendimi tutuyorum. Yanımızda hep insanlar var, yalnız kalamıyorum ki... Ertesi gün bir doktora jürisinde görevliyim. Sabah çıkıp oraya gidiyorum, her şey rüya gibi. Her şey ama her şey saçma geliyor. Bir masanın etrafında, ilgisiz bir konuda, sanki hiçbir şey olmuyormuş gibi akademik yorumlar yapmam bekleniyor. Konuşmakta zorlanıyorum, karnıma yumruk yemiş gibiyim. Hayat nasıl devam edebiliyor?

belirleyici olduğu bir coğrafyada kızgınlık hissetmeden bu kitabı yazmam galiba mümkün değildi.

O yüzden tüm kitap boyunca sürekli geri dönülen temel temalardan biri şiddet, bilhassa da devlet şiddeti oldu. Hayvanların başına gelenlerin insanlara, insanların başına gelenlerin hayvanlara sirayet ettiğini; hikâyelerin birbiriyle iç içe geçtiğini ve dahası, bu şiddet sarmalının yeni olmadığını anlattım. Kullanılan tekniklerin, araçların, şiddeti meşrulaştırmaya yarayan gerekçelerin, hattâ bunu icra eden kadroların ortak bir iktidar aygıtının parçası olduğunu ve her türden bedeni hedef alabileceğini göstermeye çalıştım. O sebeple Kürt meselesini ineklerle ve koyunlarla, istenmeyen nüfusun imha edilmesini köpeklerle yeniden ele aldım.

Şiddetin kime ne yaptığı ve dereceleri arasında uçurumlar olabiliyor. Kendimi bir tavukla yahut yıllarını hapiste geçirenlerle kıyaslayamam. Ancak her

durumda şiddetin sistemli olduğunu, sınıfsal, türcü ve cinsiyetçi saiklerle icra edildiğini söyleyebilirim. Tüm bu pırılıklı tüketim cennetlerinin, lüksün, huzurun arkasında değersizleştirilen, köle edilen, katledilen varlıklar var. Hayatları hayattan sayılmıyor.

En kötüsü, bu yok olan hayatların yası bile tutulmıyor; haberimiz bile olmadan bedenleri parçalanıyor, işleniyor, fişleniyor. Belki de Judith Butler'ın (kendisi insanlardan bahsediyor olsa da) dediği gibi, yaşananların bir nevi savaş koşullarını andırdığını söyleyebiliriz (Butler 2010). Bu koşulların, bu bir hayli adaletsiz toplumun değişmesi gerekiyor. Kızgınlığım biraz da bu yüzden: Böyle bir dünyada yaşadığım ve neslimin genel olarak sınıfta kaldığını düşündüğüm için...

Şiddeti tümüyle yok etmek mümkün olmayabilir. Hattâ şiddeti tekelleştiren kurumlar ve zorbalık karşısında bu kadar temiz, bu kadar uysal, bu kadar “şiddetsiz” kalmış olmak başlı başına bir sorun olarak görülebilir. Ancak bu kitapta bahsi geçen gücünün güçsüze uyguladığı şiddeti azaltmak, sınırlandırmak, güçlüye hâddini bildirmek sadece mümkün değil; aynı zamanda elzem diye düşünüyorum.

Kitap boyunca bu amaca yönelik olarak üç ayrı önermede bulundum. İlki şu: Adalet dairelerini genişletmek adına, “biz”

Geyiğin yas tutma süreci, insaninkine benzer: Önce durumu kabul etmeyen bir yarı delilik hâli, sonra çöken hüznün... Hüzn mü? Geyikler böyle bir duyguyu hissedebilir mi, diye sorabilirsiniz. Cevap: Hissedebilir ne demek, hissetmek zorundadır. Kayıpla hâlleşmek için yas tutmak şarttır. Anne geyiğin yavrusuna olan bağı çok kuvvetlidir. Ölümün hemen akabinde, bir saniye içinde buhar olmaz. Yavrusunun öldüğünü idrak etmesi ve ölü bedeninin yanından ayrılabilmesi gerekir. Fakat avcılar gelip yavrunun bedenini götürseler bile, anne geyik sürekli olay mahalline döner ve yavrusunu çağırmaya devam eder.

Yas tutan böyle bir lider, klanı için tehlikelidir. Sürüyü yavrusunun öldüğü yere, yani tehlikenin göbeğine sürükler. Yapması gereken oradan bir an evvel uzaklaşmak, sürüsünü güvenli bir yere götürmektir; fakat yavrusuna olan bağı buna engel olur. Bu koşullar altında lider değişir. Yeni lideri belirlemek için kavga edilmez. Yeterince tecrübesi olan bir başka geyik liderliği alır (Wohlleben 2016, çeviri bana ait.).

Yıl 2013. Borneo'nun Ketapang bölgesindeki ağaç kesimlerini gösteren bir video. Arka planda homurdanan iş makinelerinin sesi... Dev bir ağaç yavaş yavaş düşüyor. Üstünde bir orangutan var. Üst dallarda kalmış, kaçamamış. Önce bir o tarafa bir bu tarafa gidip geliyor. Kamera onu takip ediyor. Çevresinde çıkabileceği başka bir ağaç gözükmüyor, bölge dümdüz edilmiş. Sonra aniden kararlı adımlarla ağacın devrik gövdesi üzerinden diğer uca yürümeye başlıyor ve kepçeye saldırıyor. Ama çok çaresiz bir kızgınlık bu, beş yaşındaki bir çocuğun yetişkin birine saldırması gibi. Hasmına hiç etki etmeyen, ama şahit olanların yüreğini parçalayan bir an. Kepçeye gücü yetmeyen hayvanın dengesi bozuluyor, ağaçtan düşüyor. Kırık dalların arasında ve yoğun yağmurun altında uzaklaşıyor. Nereye gittiğini bilmiyoruz, muhtemelen o da bilmiyor (International Animal Rescue 2013).

meftumunu insan olmayanların da dahil olabileceği şekilde doldurmaya çalıştım. Yani “anlatılan bizim hikâyemizdir,” derken meseleyi türdeşlerimle sınırlamadım. Millet, aile, mahalle, ev, ordu vs., nereye dönülürse dönülsün, toplumun temel dinamiklerini değiştiren başka türden faillerin izini sürmeye gayret ettim.

İkinci önerme failliğin kapsamıyla ilgiliydi. Failliği bilinçle, öngörülebilir plan yapmakla, insan gibi konuşabilmekle tanımlamadım. Bruno Latour'dan ilhamla varlıkların olayların akışını değiştirebilmesi, denklemi bozması, gelen etkiyi aynen iletmeyip kendilerinden bir şeyler katması faillige yeterlidir ve bunu yapan kim olursa olsun analizin parçası hâline gelmelidir, dedim. Bu yolla insan ve insan olmayan arasındaki kât'î eşikleri sorgulamak, onun yerine geçişlilikleri öne çıkarmak istedim. Malûm, eylemlerinin sonuçları konusunda insanların tümüyle öngörülü

ve bilinçli olmadığını hiç değilse kendi hayatlarımızdan biliyor olmalıyız. Diğer taraftan türümüzün dışındakilerin yalnızca otomatik içgüdülerle hareket eden, seçim yapamayan, özgün karar veremeyen varlıklar olduğunu varsaymak da bir o kadar yanlış

aslında. Elbette farklıyız. Bedensel ve bilişsel kapasitelerimiz, dünyayı ve var oluş koşullarını etkileme gücümüz aynı değil. Ama aradaki gri bölgelerin hakkını vermek, hem onları hem de kendimizi daha iyi anlamak için çok önemli. Çünkü insanlardan ibaret hikâyelerden, tek türün hâkim olduğu toplumsal modellerden ancak bu gri bölgelerin hakkını vererek uzaklaşabiliriz.

Kitaptaki üçüncü önerme bu fikrin devamı mahiyetindeydi: İnsan denen varlık oldukça kırılgan ve başkalarına muhtaç. Kitapta bunu tekrar tekrar vurgulamaya çalıştım. Birey fikri bile bir tür soyutlama aslında; çünkü ben, benden ibaret değilim. Daha doğrusu benlik diye algıladığım artık her ne ise, başka bedenlere uzanmış durumda, tümüyle aşına olmadığım yerlerde, yabancı hücrelerde icra ediliyor (Kohn 2013, bilhassa 2. bölüm). Aldığım soluk, yediklerim, giydiklerim, bağırsaklarımın işleyişi, yaşadığım şehir... Bunların hepsi, insanla sınırlı olmayan çok aktörlü, zaman içinde değişen kolektiflerin ürünü. Bu kolektiflerdeki en ufak değişme, mesela bir virüs türü, kendimce önemli hayallerin, arzuların sonu olabiliyor.

Bağlarımızı ve kırılganlığımızı öne çıkarmanın, insanın kendinden menkul bir canlı olmadığını teslim etmenin, daha kapsayıcı, daha adil hayatlar için girilecek mücadelenin ilk adımı olduğuna inanıyorum. Diğer türlü herkesin kendini kurtarmaya çalıştığı, kapalı-korunaklı evrenlerde yaşayabileceğini zannettiği, yalıtılmış, minnet etmeyen bir var oluşa evriliyor.

Kızgınlığım, işte bu kolektifleri az sayıda insanın güç devşirebilmesi için tahrip eden, milyarlarca bedeni güvencesizleştiren, ıskartaya çıkaran, tehditle/korkuyla kontrol altında tutan şiddete karşı. Maruz kalanların içinde insanlar da var, ama çoğunluk insan olmayan varlıklardan oluşuyor. Kendi mağduriyetlerimi düşünürken aklıma onlar geliyor. Ben ne yaşadım ki?

Endişe

Bu satırlar, gözlerimizin önünde bir iklim krizi yaşanırken yazılıyor. On iki bin yıldır bildiğimiz dünyayı ortaya çıkaran koşullar, radikal şekilde değişiyor. Dünyanın pek çok farklı noktasında sıcaklık rekorları kırılıyor, mevsim ortalamalarının üstüne çıkılıyor, fırtınaların şiddeti artıyor, aniden bastıran ve sellere sebep olan yağışlar gerçekleşiyor. Antarktika 2020'nin başında 18,3 dereceyi gördü, kayıtlardaki en yüksek sıcaklık bu (Yeşilgazete 2020). Okyanuslar ısınıyor. Yaşadığım şehir olan Berlin'e artık kar yağmıyor. Oysa bir önceki nesil, karın yerde üç ay kaldığı başka bir şehir hatırlıyor.

Kaliforniya'da iklimin değişmesiyle, daha doğrusu kuraklıkların uzamasıyla bağışıklık sistemleri çöken milyonlarca ağaç, böceklerle daha fazla dayanamadı, toplu hâlde kurumaya başladı. Aşağıdaki sözler Kings Canyonundaki ağaçların sağlığından mesul olan Dr. Christy Brigham'a ait.

Bu ölü ağaçları görüp de üzülmemek çok zor. Bu [sekoya ağacı] 2000 yıl boyunca ne yangınlar, ne kuraklıklar, yağmurlar, soğuklar, sıcaklar gördü ve her şeye rağmen ayakta kalmayı başardı. Avrupalıların bu kıtaya gelmesinden önce bile o buradaydı. Ama şimdi öldü işte. [Ağlamamak için kendini tutuyor]. Dev sekoyalar böyle ölmemeli. [Bu ağacın] 500 sene daha yaşaması gerekirdi.

(akt. Greenfield 2020)

Endişeliyim. Çocuklarım için korkuyorum. Gıda üretim zincirlerinin kırılması, kuraklık, soyu tükenen varlıklar yahut olası toplu göçler karşısında dünyanın savrulabileceği felaketler kafamı meşgûl ediyor, engel olamıyorum. Çocuklarımla canlarını kurtarmak için kaçtığı bir görüntü dizlerimin bağına çözmeye yetiyor. Üstelik felaket tellallığının uzun bir geçmişi olduğunu bilmeme rağmen.... İnsanlar çok uzun süre kıyametin kopmasını, dünyanın yanmasını, her şeyin sona ermesini beklemiş durmuş. Belki günümüzün yok olma beklentisi de budur, böyle bir hikâyeye kurgusu insanî bir ihtiyacı tatmin ediyordur diye kendimi teskin etmeye çalışıyorum. Ama yine de bilimsel veriler bu kadar açık

önümüzde dururken, olan biteni kendi gözlerimle görürken, Almanya'daki yabancı düşmanı/ırkçı parti her hafta yeni bir mevzi kazanırken, bir sene sonrasını görebildiğim güvenceli bir işim bile yokken gelecekle ilgili nasıl rahat olabilirim? Endişe de toplumsal: İçim dışarda, dışarıyı içimde.

Daha kötüsü, gelmekte olana hazır olmayışımız.

Krizi idrak edememiş, hazırlık yapmamış olmanın emarelerini ni küçüklü büyüklü pek çok örnek üzerinden okumak mümkün. Örneğin 15-20 dakikalık konuşmalar, fuarlar, tanıtımlar için dünyanın öteki tarafına gidilip geliniyor. Zira kariyerler ve ödenekler hâlâ petrolün ucuz, hareketliliğin prestijli sayıldığı değer sistemlerine dayanıyor. O yüzden de hemen her iş kolunda uzağa gitmek, sık sık gitmek ve gidilen yerlerde olabildiğince çok insandan hizmet almak (lokanta, otel, taksi...), basamakları atlamış olmanın en büyük göstergesi sayılıyor. Üstelik sadece şirket yöneticileri, siyasetçiler, futbolcular değil, iklim adaleti üzerine çalışanlar yahut ekolojik duyarlılığı olan sivil toplum mensupları da sınıfsal pozisyonlarını benzer şekillerde ortaya koyuyor. Koyuyoruz...

Belki bundan daha kötüsü, kriz ortamında ortaya çıkan göz boyamaya yönelik sistem içi çözümler. Bunların bir kısmı çözüm olmak şöyle dursun, tüketimi arttırmaya, hareketi çoğaltmaya yarıyor. Bilinçli tüketim kapsamında, sorunu kişilere başka ürünler satarak çözmeyi hedefliyor. Örneğin eskiden çalıştığım üniversitede büyük şirketler toplanıp “İklim Değişikliği Sergisi” açmıştı. Temel olarak büyük para harcanmış bir reklâm kampanyasıydı. Bu şirketlerin ürünlerini kullanırsak (içinde fosil yakıt dağıtımını yapan bir şirket de vardı) her şeyin daha iyi olacağını telkin ediyordu (daha detaylı bir tartışma için bkz. Zeybek 2011).

Göz boyama konusundaki çeşitlilik muazzam. WWF-Türkiye, bir otomotiv devine “Yeşil Ofis” diploması verebiliyor (Sabah 2018) veya Shell, THY gibi şirketler “karbon nötr” olduğunu iddia

Suriye'de 2006-2011 arasında, yani rejimin çökmesinden hemen önce, büyük bir kuraklık yaşandı. Bu kuraklığın sonucunda belli bölgelerdeki hayvanların %80'i telef oldu, pek çok arazi ekilemez hâle geldi. Yaklaşık bir milyon insan bu sebeple göç etti, sonradan ayaklanmaların başlayacağı Daraa gibi şehirlerde birikti (Femia ve Werrell 2013; Polk 2013). Denebilir ki "ayaklanmalar bu yüzden gerçekleşmedi, Suriye'de zaten bir baskı rejimi hüküm sürüyordu" yahut "Türkiye dahil bilindik dış güçler Suriye'de savaşı körüklediği için ülke bu duruma geldi." Doğru, başka sebepler de var. Ama belki de 50 yıl sonra Suriye'yi iklim krizinin tetiklediği ilk felaketlerden biri olarak hatırlayacağız. Zira kurulabilecek birtakım bağlantıları ve daha geniş ölçekli siyasî-fizikî dönüşümleri (iklim krizi, savaş, göçler ve yabancı düşmanlığının güçlenmesi gibi) bugün tüm yönleriyle görmüyor olabiliriz.

Fakat buna rağmen yine de şu tespiti yapabiliriz: Türkiye ve uluslararası kurumlar, yaklaşmakta olan iklim krizine hazır değil. Bunun belki en çarpıcı örneklerinden biri, Dünya Bankası Sürdürülebilir Kalkınma Ajansı tarafından kaleme alınan 2008 tarihli Suriye Raporu. Rapor, tarımsal teşvikler hakkında. Yazıldığı zaman Suriye'de kuraklık başlayalı iki sene olmuş, ancak ülke henüz daha iç savaşa sürüklenmemiş. Yazanlar tehlikenin farkında. Şöyle diyorlar:

Bu yüzyıl içinde iklim değişikliği sebebiyle [Suriye'de] yağışlar azalacak, kurak mevsimler sıklaşacak ve sıcaklıklar 2 ila 3 derece arasında artacak. Türkiye'deki kar mevsiminin kısalmasıyla beraber Fırat'ın akış düzeni değişecek.

(World Bank Sustainable Development Department 2008 s. 5)

Bu gözlemlere rağmen, yine de bilindik piyasa içi formüllerle durumu idare etmeye çalışıyorlar: “Teşvikleri azaltın, ihracata dayalı büyüme modeline geçin, ithalatı serbest bırakın, kredileri daha kârlı hâle getirecek düzenlemeler yapın” vs. Kuraklığa dirençli bitkiler ekin diyemiyorlar, onun yerine (bekleneceği üzere) “endüstriyel ürünlere (cash crop) yönelin” diye buyuruyorlar. Belli ki krizin mahiyeti ne olursa olsun, bu birkaç bilindik tavsiye ile sorunu çözebileceklerine inanıyorlar.

Kurumlar gelmekte olana hazır değil derken bunu kastediyorum (Zeybek 2018a).

edebiliyor (Alkan 2019c). Ancak benim denk geldiğim en derme çatma örnek şu: Gezi Parkı’ndaki olaylardan sonra çevreci imajı sarsılan Türkiye, muhtemel ki bu imajı düzeltmek için 2017’deki Avrupa Yeşil Başkenti yarışması için 2014’te adaylığını ilan etti. Bu adaylığın kendisini yerel kamuoyunda başarı hikâyesi olarak sunmaya çalıştı. İngiliz The Guardian gazetesi ise haberi “Şaka Olmalı” başlığı ile duyurdu (Weise 2014). İstanbul ilk turda elendi. Bunun üzerine hükümet “Çevre Dostu Şehir” ismiyle kendi uluslararası yarışmasını düzenlemeye karar verdi. Gazetelerde çevreciliğe dair haberler çıktı, heyetler bir ülkeden diğerine temaslarda bulundu. Sonunda da ödüle İzmir layık görüldü (2017). Yarışmanın devamı gelmedi, ikincisi düzenlenmedi (Zeybek 2019).

Bunlara belki başka koşullar altında gülünüp geçilebilirdi. Ama bende uyandırdığı duygu daha ziyade endişe. Çünkü bu tarz faaliyetler vakit, enerji, emek israfına yol açmakla kalmıyor, olası radikal çözümlerin de önüne geçiyor. Ana akım siyasetin sınırlarını, orta-üst sınıfların değişime nasıl ayak dirediklerini gösteriyor.

O anlamda diğer varlıklarla ve birbirimizle ilişkimizi belirleyen sınıfsal ihtilaflar ve paylaşım mücadelesi, bu kitabın odak noktalarından biriydi diyebilirim. Beşinci bölümde (Müşterek Zarar,

Diğer canlılar da hızla değişen koşullara intibak etmeye çalışıyor. Örneğin ağaçlar ayaklanıyor: “Yüksek yerlerde orman sınırı her sene daha yukarı çekiliyor, yani ağaçlar sıcaktan kaçmak için düpedüz dağın zirvesine doğru ilerliyor. Kuzey yarımkürede ise kuzeye doğru... Üstelik de epeyce hızlılar. Biz daha küresel ısınma var mı yok mu, yalan mı gerçek mi derken onlar senede ortalama bir kilometre hızla kuzeye doğru yol almaya başlayalı epey bir zaman oluyor” (Alkan 2019a). Ancak intibaka yönelik her çaba olumlu sonuçlanacak diye bir kaidede yok. Her sene Kanada-Meksika arasında göç eden kral kelebekleri, son yıllarda havalar yeterince soğumadığı için yola altı hafta geç çıkmaya başladı. Gittikleri yerde ağaçların çiçek açma mevsimini kaçırmıyorlar. Bir de bunun üzerine yaşam alanlarının tahrip edilmesi ve pestisitler eklenince son 20 yılda sayıları %95 azaldı (Cho 2018).

Kamusal Fayda) sorguladığım kalkınma, ilerleme, büyüme, verimlilik gibi, çevrecilik de nötr bir kavram/faaliyet kümesi değil. Hi-yerarşik toplumlardaki mevzileri yeniden üretebiliyor, hattâ belli bir uzman grubunun iktidarını tahkim etmeye yarıyor.

Buraya kadar anlattığım kızgınlık ve endişe insanı kolaylıkla umutsuzluğa sürükleyebilir. Ancak bendeki etkisi sanıyorum bu değil. Tüm bu anlattıklarım eşlik eden bir duygu seti daha var. Aşağıda onu anlatıyorum.

Umud

Bulgar yazar Maria Popova şöyle diyor: “Umuda yaslanmayan eleştirel düşünce sinizme yol açar, eleştirel düşünceden beslenmeyen umutsa naifliğe...” (akt. Solnit 2016). Kendi adıma ikisi arasında denge tutturmakta zorlanıyorum. Kimi zaman, hattâ çoğu zaman yanlış işler peşinde sürüklendiğimi düşünüyorum. Çocuklarıma ilerde faydası olmayacak bilgiler

öğretiyor, alışkanlıklar kazandırıyor olabilirim. Çünkü gelmekte olana dair benim de pek fikrim yok. Sadece şunu biliyorum: Tüm bunlar değişecek. Her şey daha kötü olacak yahut daha iyi olacak diyen kötümser ve iyimser pozisyonlardan farklı bir iddia bu; zira

ikisinde de kendini rüzgâra kaptırmış, “olacak olan olur” diyen bir ses var. Oysa benim değişimden en büyük beklentim, ucunun açık olması, henüz bilinmiyor olması. Dolayısıyla umut benim için her şeyin iyi olacağını varsaymak değil, her şeyin değişmeye mahkûm olduğunu bilmek.

Henüz yazılmamış bir geleceğe nasıl etki edebiliriz? Gelmekte olana nasıl hazırlanırız? Kendi baktığım yerden şunu görüyorum: Daha fazla tüketmeye, daha fazla enerji harcamaya programlı bu toplumsal düzen ıslah edilse bile, bu ancak sorunların tehir edilmesi anlamına gelecek. Malûm, kapitalizm önüne çıkan sorunları şu ana kadar böyle çözdü: Krizleri gelecek nesillere ve çeper coğrafyalara öteledi (bkz. 3. bölüm: Yerinden Edilenler, Yerlerine Gelenler). Fakat ne kadar ötelenirse ötelensin krizler göç olarak, savaş olarak, iklim krizi olarak, topraktaki canlılığın azalması olarak geri geliyor.

Zenginliği ve adaletsizliği korumak için giderek daha yüksek duvarlar, daha ölümcül silahlar gerekiyor. O hâlde belki de sorumuz gereken soru, “elimizdeki sistemi birkaç yüz milyon insanın orantısız refahını devam ettirecek şekilde nasıl ıslah ederiz” değil, “yüz milyarlarca canlının sefaletini durduracak şekilde nasıl tasfiye ederiz” olmalı.

Yunanistan’da 2009 yılında başlayıp bugüne uzanan kriz pek çok insanın işini kaybetmesine, yurt dışına çıkmasına veya intiharına sebep oldu. Yunan toplumu bedel ödemeye hâlâ devam ediyor. Ancak tüm olumsuz yönlerine rağmen bu süreçte bazı olumlu gelişmeler de yaşandı. İşini kaybeden mühendisler, avukatlar, bankacılar vb. şehirdeki boş kalan arazileri endüstriyel tarımdan farklı prensiplerle işlemeye başladı. Yüzlerce üyesi olan üretim kooperatifleri kuruldu. Kapanan zincir marketlerin yerine, yerel ürünlerin satıldığı semt pazarları açıldı. Kriz tasfiyeye, tasfiye başka olasılıkların yeşermesine imkân sundu (aktaran Yunanistan’daki Koukouli Kooperatifi üyesi Misirlis 2019).

Ekolojik hareket bunun için çok verimli bir zemin sunuyor; çünkü neredeyse her siyasî meselede kutuplaşmış insanları, etmek, su, toprak buluşturabiliyor. “Yediğimiz yemek değil, bu hayvanın yaşadığı hayat değil,” dediğimde ortak bir noktadan konuşmaya başlayabiliyoruz. Özellikle üreticiler topraklarının veriminin düştüğünün, yağış rejiminin değiştiğinin, suların çekildiğinin, balıkların azaldığının herkesten daha çok farkında. Ancak bankalara borçlu olmak, devlet yardımına muhtaç olmak, kimya şirketlerinden medet ummak dışında pek fazla seçenekleri yok.

İşte umut burada devreye giriyor. Umudun asıl işlevi, bugünü yarınla bağlamak. Ancak bugünün aynen devam ettirildiği yarınla değil, başka dünyaları mümkün kılan yarınlarla. Bu da kendiliğinden olmuyor. Umudun tehlikeli bir tarafı var. Politikacıların, bankacıların, reklamcılarının ve diğer umut tacirlerinin elinde, gücü olmayan insanları gelmeyecek bir gelecekle oyalamaya, kurtuluşu kişiselleştirmeye, hâkim siyasetin içinde hapsedmeye de yarayabiliyor (Povinelli 2011; Appadurai 2013). O yüzden umudu ince ince işlemek; uzak coğrafyalarla, başka türlerle, bizim gibi olmayanlarla, geçmişle bağlantılar kurmak; bir yandan yeniye işaret etmek, diğer yandan bizi kuşatan gerçekliğin kırılğanlığını göstermek: Umut siyaseti benim için bu demek. Bu da hem daha çok sayıda aktörün hikâyeye dahil edilmesini hem de maddî yapıların ön plana çıkarılmasını gerektiriyor.

Tam da o yüzden bu kitap sadece hayvanlarla değil, hayvanların ve insanların dahil olduğu kolektiflerle, yani bankacılıkla, teşviklerle, enerji sistemleriyle, teknolojiyle de ilgili (bkz. 2. bölüm: Düşmanların Hayvanları, Hayvanların Askerliği). Dolayısıyla en başta (1. bölüm) vaat ettiğim üzere, meseleyi sadece düşünce/temsil sistemleri ekseninde değil, maddî altyapı, gerçek olaylar, fiziksel şiddet ve belli başlı kurumların etkisini inceleyerek ele aldım. Bu sırada da kapitalist birikimin ve sömürünün insan olmayanları da içeren bir eleştirisini sunmaya çalıştım.

Kitapta değinemediğim pek çok mesele, olay ve varlık var. Tavuklardan, atlardan veya yaban hayatından daha çok bahsedebilmek isterdim. Olmadı. Ancak zaten kitabın amacı da ansiklopedik bir tarama yapmak değildi. Daha ziyade insan ve insan olmayan varlıkları ayrı ayrı ele alan, birini doğa bilimlerine diğerini sosyal bilimlere hapseden bakış açısını sorgulamak; iradenin, bılincin ve en önemlisi failliğin daha dengeli dağıldığı bir resim sunmaktı. Umuyorum bunu bir nebze başarabilmişimdir.

Şöyle bitireyim: Eskiden bazı müzik kasetlerinin sonunda gizli bir şarkı olurdu. Uzun bir sessizlikten sonra o şarkı başlar, albümün geri kalanındaki tondan biraz farklı, daha deneysel, pişmemiş bir müzik çalardı. Bu kitabı buraya kadar okuyanları da benzer bir son bekliyor.

Doğmayı Reddeden Güneş

Bağlıyız ota, suya, gökyüzüne
 Tek başına değiliz bu âlemdе
 Su içilen bardak altın olsa ne yazar
 Kendinden ötesini görmeyince
 Kudret eğer en büyük hevesse
 Bir nahoş sadâ bâkî kalacak bu kubbede

Bir sultan yaşarmış uzak ülkelerin birinde. İsmi Nemrut, nâmı ceberut, ama kahramanı değil bu masalın, baştan biline. Öyle adammış ki bu Nemrut, kendinden başkasını beğenmez, yüksek yerde durur, aşağı inmezmiş. Ne varsa fazlasını ister; en pahalısı, en şaşaalısı değilse elinin tersiyle itermiş. Nemrut'un her günü şölen havasında geçermiş. Dostum dediği yardakçılar ve keyif ehli ziyaretçilerle saray her gün dolar; hattâ kimi zaman taşarmış. E kolay değil, yüzlerce insan sultan için çalışmış: aşçılar, terzi-ler, temizlikçiler, muhafızlar, bahçıvanlar, hamallar; bu dünyanın yükünü taşıyanlar.

Sultanın şöhreti dilden dile dolaşmış. Nasıl dolaşmasın?

Sarayın arkasında bir koca aslanhane varmış mesela. En uzak diyarlardan getirilen yırtıcı hayvanlar konulurmuş buraya. Hemen yanlarında bir tellal, vururmuş davula, başlarmış anlatmaya: “Bakın şu aslanın yelelerine, o dev gibi pençelere, hele şu insan yiyen dişlere. Sultanımız emretti, getirildi ta Mısır’dan. İşte karşınızdaki öyle bir sultan. Daha kudretli şu koca aslandan. Maymun etmiş canavarı baksanıza, hem de tahtından bile kalkmadan.”

Gelen ağzı açık, dudağı uçuk ayırlırmış kafeslerin yanından. Bir aslana bunu yapan, kendilerine neler yapmaz ki?

Her daim yemek pişermiş bu sarayın mutfağında. “İnsan dünyaya kaç kere gelecek, yemezsek bunca yemek boşa gidecek”

dermiş Nemrut ve yedikçe yermiş. Kamyon kamyon yemek taşı-nırmış saraya her iklimden. Sarayın kendi özel meyve bahçesi de varmış. Burada parlak kırmızı elmalar, baş kadar narlar, salkım salkım üzümler, mis kokulu çilekler yetiştirmiş. Fakat bunca ca-zibeye rağmen koca bahçede tek bir haşere, meyveleri gagalayan tek bir kuş dahi görülmezmiş. Bolluğun sebebini soranlara sul-tan, “ilim ve teknik” der, kıs kıs gülermiş. Hayranlık karşısında gururunu gizlemezmiş.

Gezmek ise en büyük hevesiymiş. Fakat öyle yürümekle falan kendini yormazmış. Sarayın önünde bir sürü araç yatarmış. Sul-tanın favorisi bir uçakmış. Gelene gidene gösterip “özgürlük işte bu” dermiş, “başını alıp istediğin yere, istediğin gibi gidebil-mek...” Çok düşkünmüş özgürlüğüne. Ama sultan bu, ne varsa önce kendine.

Bir de Zeliha isminde kızı varmış, bahsetmeden geçmek olmaz. Sultan kızını çok severmiş. Kendinden ayrı bilmez, onun üstüne titrermiş. Herkesin de Zeliha’ya aynı sevgiyi göstermesini bekler-miş. Kızı on beşine bastığında, tüm halkı sarayına toplamış. De-miş, “bundan sonra güneş değil, kızımdır bereketiniz. Kafasındaki şu altın taç, güneş kadar parlak; gülümsemesi bakın ne sıcak; fakat bilin ki fazla yanaşan cayır cayır yanacak. Hayır da şer de ondan doğacak. Dünya, kızım Zeliha’nın etrafında dönmeye başlayacak.”

Aklı başında olanlar yutkunup susmuş, güçlüyü haklı bulanlar sevinip coşmuş. O günden sonra cenazeden doğuma, hasattan nevrüza yalnız Zeliha’nın ismi zikredilir olmuş. Hislerini açığa vurmayanlar veya korkudan susanlar, belki başlarda çoğunluk-muş; ama zamanla kimin ne olduğu, hakikatin nerede durduğu unutulmuş. Her gün aksatmadan yapılanlar, giderek normal bu-lunmuş. Hattâ çoğunluk kendi gücü yettiğince sultana özenir, onu taklit eder olmuş. İnsan denilen işte buymuş, kabul edebile-ceklerinin sonu-sınırı yokmuş.

O yüzden iyi ki masallar âlemi, tümüyle insana emanet edilmiş. Hiç beklenmedik bir anda Güneş devreye girmiş.

Ne mi yapmış?

Yavaş yavaş dünyadan ışığını çekmiş. Her geçen gün kendini biraz daha az göstermiş. En sonunda, gökyüzünde bir saat bile durmaz olmuş. Artık her yer karanlık ve soğukmuş. Ağaçlar meyve vermeyi, kuşlar uçmayı; sular akmayı, arılar bal yapmayı bırakmış. İnsanların yüreğini kapkaranlık bir korku sarmış.

Peki korkan bu insanlar ne yapmış?

Deli divane gibi Zeliha'nın kapısında birikmişler, güneşin yeniden doğması için ondan yardım beklemişler. Adaklar adanmış, elçiler göndermişler. Kendilerinde kusur bulup Zeliha'dan af dilemişler.

Başındaki tacından başka kerameti olmayan Zeliha ise, dışardaki kalabalık büyüdükçe korkuya kapılmış iyice. Gururunu okşayan bu rütbe, belaya dönüşmüş beklemediği şekilde. Bilirmiş güneş olmadığını elbette; ama geç kalmış artık bunu itiraf etmeye. Biz söyleyelim de yükü kalmasın üstümüzde: Yalancının müridi olanın vay hâline...

Sultan babası vaziyeti kurtarmak için, dört tarafa haber salmış. Demiş "kızım hastadır, iyileştirene gökteki yıldızlar armağandır." Şifacılar, falcılar, şarlatanlar, soytarılar koşmuş gelmiş her yandan. Dünya gün be gün eksilirken uçlarından, Zeliha'yı iyileştirmek için yarışmış onca insan.

Ne mutlu ki aklını kalabalığa teslim etmeyen, elden ayrı kişiler yok olmamış tümüyle. Ülkenin uzak köşelerinin birinde, bir ufak kulübede, ismi Yaban, nâmı gariban biri yaşarmış ninesiyle birlikte. Kendi yağında kavrulur; kimseye el açmadan, sultana yaltaklanmadan yuvarlanır gidermiş sessizce. Fakat soğuklar bastırıp da yiyecek ot dahi bulamaz hâle gelince, Yaban dönmüş ninesine, demiş: "Ben gidiyorum şu Güneş'e, ne olup bittiğini öğrenmeye".

Gittiği, Saray Güneşi değilmiş elbette. Vurmuş kendini yolun tersine, dağların arkasında hâlâ cılız bir ışık saçan gerçek Güneş'e...

Çok yürümüş Yaban, çok yıkım görmüş. Donmuş göllerden, terk edilmiş şehirlerden geçmiş. İnsanların korkunca yüreklerine inen karanlığa şahitlik etmiş. Boş gökyüzünün altında, geceleri birbirine eklemiş. Ama durmamış, korkmamış. Bir noktada, masal bu ya, attığı her adımla yerden yükseldiğini fark etmiş. Görünmez bir merdivene basa basa gökyüzünün kalbine doğru ilerlemiş. Yaban, bildiğimiz âlemi işte böyle terk etmiş.

Geri dönebilecek mi demeyin, sabrın sonu selamet derler, masalın sonunu bekleyin.

Yaban, bulutları aşınca, karşısına çıkmış gökte süzülen bir ada. Bakakalmış burada yaşayan çeşit çeşit mahlûkata; çünkü hiçbir benzemiyormuş tanıdığı canlılara. Arılar bir kaz, kediler inek kadarmış. Timsahlar ot yer, tavuklar uçarmış. İnsanlar da varmış bu diyarda. Kimisi mavi saçlı, yeşil tenli; kimisi boylu kimisi topluymuş. Yaban'ın vardığı yer, başka bir masalın konusuymuş.

Kıpır kıpır bir kız karşılamış Yaban'ı, ismi Kırmızı. Demiş: "Adamız dünyadan kaçanların gizli sığınağı, burada anlatılır geçmişin tüm masalları. Senin de herhalde büyük bir derdin olmalı, çünkü başka türlü kolay değil bulmak burayı."

Yaban ne desin? Anlatmış Kırmızı'ya doğmayan güneşi, buz tutan gölleri, kuruyan bahçeleri ve en çok da insanların birbirlerine ettiklerini. Kırmızı bir "ah" çekmiş, "koruyamadılar mirası" diye söylenmiş. "Arttı son zamanlarda buraya kaçanlar, dünyadan sıdkı sıyrılıp kendine yuva arayanlar. Bak şuraya, neler gördü bu zavallılar! Sırf seyir zevki diye kafese kapatılan bile var."

Yaban bakmış ve hatırlamış. Nesli kurumuş canlıları ninesi küçükken masal diye anlatırmış. Tek tek eksilenlerin, gidip gelmeyenlerin aslında kendi de farkındaymış. Saraydaki aslanhane

aklına takılmış. Nemrut utanacak değil ya, o utanç da Yaban'a kalmış. Teselli edenler olmuş olmasına ama, yüreği yine de taş gibi ağırlaşmış.

Yaban, adada bir süre dinlenmiş, güçlenmiş, bir-iki masal öğrenmiş. Nihayet vade erince herkesle sarılıp yola devam etmiş. Göklerde bir toz zerresi kadar küçük olduğunu hissetmiş.

Bir süre sonra çıkmış karşısına boşlukta süzülen bir vadi. Bir yamacından diğerine uzanmış bitki âlemi. Bakakalmış Yaban burada yaşayan çeşit çeşit ağaca, çiçeğe, ota; hiçbirini benzemiyormuş tanıdıklarına. Bir zeytin ağacı dile gelmiş, selamlamış Yaban'ı. Demiş: "Vadimiz dünyadan kaçanların gizli sığınağı, buradadır yaşamın kaynağı. Senin de herhalde büyük bir derdin olmalı, çünkü başka türlü kolay değil bulmak burayı."

Yaban çekmiş içini; anlatmış ağaca doğmayan güneşi, buz tutan gölleri, kuruyan bahçeleri ve en çok da insanların birbirlerine ettiklerini. Zeytin bir "yuh" çekmiş, "işgalci bunlar" diye söylenmiş. "Arttı son zamanlarda buraya kaçanlar, dünyadan sıdıkı sıyrılıp kendine yuva arayanlar. Meyvelerimizi zehirledi insan denen canavarlar. Dokunamaz oldu bize böcekler ve kuşlar."

Yaban dinledikçe hatırlamış. Dünyadan el etek çeken bitkileri, ninesi küçükken masal diye anlatırmış. Tek tek eksilenlerin, gidip gelmeyenlerin aslında kendi de farkındaymış. Saraydaki bahçe aklına takılmış. Nemrut utanacak değil ya, o utanç da Yaban'a kalmış. Ağaçlar arasından teselli edenler çıkmış çıkmasına ama, yüreği yine de taş gibi ağırlaşmış.

Yaban, bitki âleminde bir süre dinlenmiş, güçlenmiş, bir-iki masal öğrenmiş. Nihayet vade erince herkesle vedalaşıp yola devam etmiş. Engin bir okyanustaki damla gibi, dalgalara kapılıp gitmiş.

Bir süre sonra çıkmış karşısına bir koca dağ. Zirvesi gözün gördüğünden yüksek; dibi nerde, mümkün değil bilmek. Vermiş kendini

Yaban buradaki rüzgârın uğultusuna, yağın yağmurun kokusuna. Doyamamış mis gibi havayı solumaya. Yorgun ayaklarını yıkamış berrak sularda, uzanmış sonra hayat dolu toprağa. O sırada bir bulut gelmiş yanına. Demiş: “Dağımız dünyadan kaçanların gizli sığınağı, buradakiler şekillendirir her varlığı. Senin büyük bir derdin olmalı, çünkü başka türlü mümkün değil bulmak burayı.”

Yaban dökmüş içini; anlatmış buluta doğmayan güneşi, buz tutan gölleri, kuruyan bahçeleri ve en çok da insanların birbirlerine ettiklerini. Bulut bir “of” çekmiş, “akılsız bunlar” diye söylenmiş. “Arttı son zamanlarda buraya kaçanlar, dünyadan sıdkı sıyrılıp kendine yuva arayanlar. Hepimizi kirletti insan denen şuarsuzlar. Bıraktığımız yağmur asitli, solunan hava zehirli; toprak bile çok dertli.

Yaban dinledikçe hatırlamış. Taşın-toprağın önemini, ninesi küçükken masallarla anlatırmış. Tek tek kirlenenlerin, üst üste birikenlerin aslında kendi de farkındaymış. Nemrut’un arabaları aklına takılmış. Nemrut utanacak değil ya, o utanç da Yaban’a kalmış. Teselli edenler çıkmış çıkmasına ama, yüreği yine de taş gibi ağırlaşmış.

Yaban, dağda bir süre dinlenmiş, güçlenmiş, en eski masalları öğrenmiş. Nihayet vade erince herkesle vedalaşıp yola devam etmiş. Dünyanın tüm seslerinin içinde, kendini tek bir nota gibi hissetmiş. Küçüle küçüle âlemleri geçip nihayet Güneş’e ermiş.

Güneş’in derdi belli, ne diyeceğini tahmin ediyor olmalı dikkatli dinleyici. Yine de bir kulak verelim, sonuçta Yaban bunca yolu onun için tepti:

“Ey insan, kendini dünyanın merkezi sanan. Bilmezsiniz sizden önce kimler geldi, kimler geçti bu diyardan. Her varlık diğerine el verdi, insan taşla toprakla şekillendi. Gözle göremediğiniz canlılara bile göbeğinizden bağlısınız hâlâ, diğerleri olmadan var

olamazsanız asla. Cahillik mi kibir mi bilmem ama, teslim oldunuz bir sultana, onun da başı döndü kendi ufak başarılarıyla. Bir kızın şerefine dönüyormuş dünya. Niye doğacakmışım, madem insanın gücü buna bile yetiyorsa.”

Yaban, Güneş'e ne dedi, sonra nasıl geriye geldi, tam bilinmiyor. İnsanlar arasında başka başka hikâyeler dolaşıyor. Kimileri, Yaban'ın sultanın sarayına gittiğini söylüyor. Aralarında ne konuştular bilinmez; ama sultanın can havliyle kaçtığı; unutulmuş bir ülkede ürkek, mahcup, yoksul bir adam olarak günlerini tamamladığı rivayet ediliyor. Şöhretinden geriye acı bir tebessüm kalıyor. Kimileri ise güneşin gökyüzünde yükselmesiyle, insanların ayıldığını ileri sürüyor. Bendinden taştan bir sel gibi sarayı, aslanhaneyi, bahçeyi, arabaları yuttukları söyleniyor. Nemrut'tan ve Zeliha'dan bir daha haber alınamıyor.

Hangi hikâye doğru, bilen yok. Zamanla sarayın yeri bile unutulmuş. Bütün o ihtişamı sanki sular boğmuş, toprak yutmuş. Sultanın hayatı, utanana ders olmuş.

Yaban'a ne olmuş peki, ya onun akıbeti?

Yaban bu, ismi üstünde, ne şöhrete ne servete gönül indirmiş. Ninesiyle hayatına devam etmiş. O da diğer herkes gibi, zamanla unutulup gitmiş. Denilene göre, sonunda diğer âlemlerdeki dostlarının yanına dönüp gerçek huzura erişmiş.

Kaynakça

- Akçam, Taner. 2006. *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*. Metropolitan Books.
- "Agrifood Atlas." 2017. Facts and Figures about the Corporations That Control What We Eat. Brüksel: Heinrich Böll Foundation, Rosa Luxemburg Foundation, Friend of Earth Europe. https://www.boell.de/sites/default/files/agrifoodatlas2017_facts-and-figures-about-the-corporations-that-control-what-we-eat.pdf?dimension1=ds_konzernatlas.
- Adorno, Theodor ve Max Horkheimer. 2002. *Dialectic Of Enlightenment: Philosophical Fragments*. (Der.) Gunzelin Schmid Noerr. Stanford; Kaliforniya: Stanford University Press.
- Ageron, Charles-Robert. 1991. *Modern Algeria: A History from 1830 to the Present*. Londra: Hearst.
- Agrawal, Arun. 2003. "Sustainable Governance of Common-Pool Resources: Context, Methods, and Politics." *Annual Review of Anthropology* 32 (1): 243–62.
- Akbulut, Bengi. 2017. "Commons." *Routledge Handbook of Ecological Economics: Nature and Society* kitabının içinde. (Der.) Clive L. Spash, 1. baskı, 395–403. Londra, New York: Taylor & Francis Ltd.
- Akın, Rojin Canan ve Funda Danışman. 2011. *Bildiğin Gibi Değil: 90'larda Güneydoğu'da Çocuk Olmak*. İstanbul: Metis.
- Alataş, Evrim. 2013. *Mayoz Bölünme Hikâyeleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alkan, Hilal. 2019a. "Ağaçlar Ayaklanıyor." *Yeşilgazete* (blog). 2019. <https://yesilgazete.org/blog/2019/10/12/agaclar-ayaklaniyor/>.
- Alkan, Hilal. 2019b. *Bitkilerle Yaşama Etiği*. *Yeşilgazete* (blog). <https://yesilgazete.org/blog/2019/07/20/bitkilerle-yasama-etigi-hilal-alkanla-bitkiler-uzerine-bir-soylesi/>.
- Alkan, Hilal. 2019c. "Karbon aklama: Hiçbir Şeyi Değiştirmeden İklim Dostu Olmanın 1001 Yolu (1)." *Yeşil Gazete* (blog). Aralık 7, 2019. <https://yesilgazete.org/blog/2019/12/07/karbon-aklama-hicbir-seyi-degistirmeden-iklim-dostu-olmanin-1001-yolu-1/>.
- Angelis, Massimo de. 2017. *Omnia Sunt Communia: On the Commons and the Transformation to Postcapitalism*. Londra: Zed Books Ltd.
- Appadurai, Arjun. 2013. *The Future as Cultural Fact: Essays on the Global Condition*. Verso.
- Aradau, Claudia. 2007. "Law Transformed: Guantánamo and The 'Other' Exception." *Third World Quarterly* 28 (3): 489–501.

- Arman, Ayşe. 2012. "Valizlerde Getiriliyor, Ses Çıkarmasın Diye Uyuşturuluyorlar." *Hürriyet*, Kasım 2012. <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/printnews.aspx?DocID=21846643>.
- Arneil, Barbara. 1996. *John Locke and America: The Defence of English Colonialism*. Oxford, İngiltere: Clarendon Press.
- Arnold, David John. 2006. *The Tropics and the Traveling Gaze: India, Landscape, and Science, 1800-1856*. Seattle: University of Washington Press.
- Aysu, Abdullah. 3 Ocak 2016. *Kişisel Mülakât*.
- Bardakçı, Murat. 1998. "Tarihimizin İki Büyük Köpek Soykırımı." *Hürriyet*, Nisan 26, 1998.
- Barker, Arthur J. 1968. *The Civilizing Mission: The Italo-Ethiopian War 1935-6*. Londra: Cassell.
- Barut, Mehmet. 2001. "Göç-Der Raporu." İstanbul: Göç-Der.
- Başaran, Ali Kemal. 2016. "Sokaklardaki Köpek Sürüleri." *Pusula Haber*, Şubat 6, 2016. <https://www.pusulahaber.com.tr/sokaklardaki-kopek-suruleri-4319yy.htm>.
- Başbakanlık Bölge Kalkınma İdaresi. 2006. "Organize Hayvancılık Bölgeleri Kurulması Raporu." T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
- Bauman, Zygmunt. 2004. *Wasted Lives: Modernity and Its Outcasts*. Cambridge: Polity.
- Bayar, Celal. 1938. *Reisicumhur Atatürk'ün Kamutayı Açış Nutukları*, 1.11.1937 / Başvekil Celal Bayar'ın Program Nutku, 8.11.1937. 1. baskı. Ankara: Türkofis.
- Baysal, Nurcan. 2015. "Tamam Biz Kürdüz, Hayvanlar da Kürt Mü? Onları Niye Öldürüyorlar?" T24, Aralık 13, 2015. <http://t24.com.tr/yazarlar/nurcan-baysal/tamam-biz-kurdüz-hayvanlar-da-kurt-mu-onlari-niye-olduruyorlar,13439>.
- Baysal, Nurcan. 2014. *O Gün*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, Fikret. 2009. "Revising the Commons Paradigm." *Journal of Natural Resources Policy Research* 1 (3): 261–64.
- Bertram, Hans. 1941. *Kampfgeschwader Lützow*. Tobis Filmkunst. <http://www.wyszowskaatlantyda.pl/index.php/2017/01/16/film-kampfgeschwader-lutzow-szwadron-bojowy-lutzow-rez-hans-bertram-28-lutego-1941-tobis-filmkunst/>.
- Bingham, Nick. 2006. "Bees, Butterflies, and Bacteria: Biotechnology and the Politics of Nonhuman Friendship." *Environment and Planning A* 38 (3): 483 – 498.

- Blanchot, Maurice. 1989. *The Space of Literature*. (Çev.) Ann Smock. Lincoln; Londra: University of Nebraska Press.
- Blaut, James Morris. 1993. *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History*. New York: Guilford Press.
- Braudel, Fernand. 1977. *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*. Johns Hopkins University Press.
- Brunessen, Martin van. 1992. *Kürdistan Üzerine Yazılar*. İstanbul: İletişim.
- Bryant, Raymond L. 1996. "Romancing Colonial Forestry: The Discourse of 'Forestry as Progress' in British Burma." *The Geographical Journal* 162 (2): 169–78.
- Budiansky, Stephen. 2000. *The Truth About Dogs: An Inquiry into the Ancestry, Social Conventions, Mental Habits, and Moral Fiber of Canis Familiaris*. New York: Viking Penguin.
- Bulliet, Richard. 2007. "Postdomesticity: Our Lives With Animals." *Hunters, Herders, and Hamburgers: The Past and Future of Human-Animal Relationships* kitabının içinde. Columbia University Press.
- Butler, Judith. 2010. *Frames of War: When Is Life Grievable?* Londra; New York: Verso.
- Çağlar Yücel. 2012. *Türkiye Ormancılık Tarihi*. Ankara: ODTÜ yayıncılık.
- Çağlar, Yücel. 2008. "Ormanlarımız 'Dün' Yandı, 'Bugün' de Yanıyor ve 'Yarın' da Yanacak." *Türkiye Ormancılar Derneği Orman ve Av Dergisi* 84 (4): 14–18.
- Çağlayan, Handan, Şemsa Özar ve Ayşe Tepe Doğan. 2011. *Ne Değişti? Kürt Kadınların Zorunlu Göç Deneyimi*. Ankara: Ayizi.
- Calarco, Matthew. 2008. *Zoographies: The Question of the Animal from Heidegger to Derrida*. New York: University Press Group.
- Candaş, Iraz. 2018. "Toprak ve İlişkileri: Kısa Bir Bakış." *Yeşilgazete*, 2018. <https://yesilgazete.org/blog/2018/03/31/toprak-ve-iliskileri-kisa-bir-bakis-iraz-candas/>.
- Carson, Rachel. 2004. *Sessiz Bahar*. (Çev.) Çağatay Güler. Palme Yayıncılık.
- Castree, Noel. 2005. *Nature*. Londra; New York: Routledge.
- Cavalieri, Paola. 2001. *The Animal Question: Why Nonhuman Animals Deserve Human Rights*. New York: Oxford University Press.
- Çetin, Mürsel. 2010. "Ormanın 'En Büyük Düşmanı.'" *Haberler.com*. 11 Haziran. <https://www.haberler.com/ormanin-en-buyuk-dusmani-2098132-haberi/>.
- Chang, Maria Hsia ve Robert P. Barker. 2009. "Victor's Justice and Japan's Amnesia: The Tokyo War Crimes Trial Reconsidered". *Japanese War Crimes: The Search for Justice* kitabının içinde, (Der.) Peter Li, 5. baskı., 33–58. New Brunswick ve Londra: Transaction Publishers.

- Chatterjee, Partha. 1993. *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton Studies in Culture/Power/History. Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Cho, Renee. 2018. "What Helps Animals Adapt (or Not) to Climate Change?" Columbia University Earth Institute. State of the Planet (blog). Mart 30, 2018. <https://blogs.ei.columbia.edu/2018/03/30/helps-animals-adapt-not-climate-change/>.
- Çiftlik Dergisi. 2012. "Türkiye'de 50 Baş ve Üzeri Hayvan Varlığı Olan 24 Bin İşletme Var." <http://www.ciftlikdergisi.com.tr/turkiyede-50-bas-ve-uzeri-hayvan-varligi-olan-24-bin-isletme-var.html>.
- Cihan Haber Ajansı. 2010. "27 Yıl Önce Yasaklanan DDT Halen Tarım Alanlarında Kullanılıyor." 11 Ocak. http://www.haberler.com/27-yil-once-yasaklanan-ddt-halen-tarim-alanlarinda-haberi/?utm_source=facebook&utm_campaign=tavsiye_et&utm_medium=detay.
- Çırpıcı, Yasemin Asu. 2017. "Tarımda Senaryolar Hep Aynı." *İktisat ve Toplum*, no. 82: 34–40.
- Cosier, Susan. 2019. "The World Needs Topsoil to Grow 95% of Its Food – But It's Rapidly Disappearing." *The Guardian*, 30 Mayıs. <https://www.theguardian.com/us-news/2019/may/30/topsoil-farming-agriculture-food-toxic-america>.
- Cronon, William. 1991. *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West*. New York; Londra: W. W. Norton & Company.
- Cumhuriyet. 2019. "Bakan, İthal Kurban Eti Skandalını Doğruladı," 22 Temmuz. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/1499682/Bakan_ithal_kurban_eti_skandalini_dogruladi.html.
- Darwin, Charles. 2009. *The Formation of Vegetable Mould Through the Action of Worms*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Davies, Norman. 2013. *God's Playground: A History of Poland, Vol. 2: 1795 to the Present*. Oxford: Oxford University Press.
- Davis, Diana K. 2004. "Desert 'Wastes' of the Maghreb: Desertification Narratives in French Colonial Environmental History of North Africa." *Cultural Geographies*, no. 11.
- De Landa, Manuel. 1997. *A Thousand Years of Nonlinear History*. Brooklyn: Zone Books.
- Deleuze, Gilles ve Félix Guattari. 2005. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. (Çev.) Brian Massumi. 11. baskı. Londra; Minneapolis: Univ Of Minnesota Press.

- Deleuze, Gilles. 2006. Foucault. Londra & New York: Continuum.
- DeMello, Margo. 2012. *Animals and Society: An Introduction to Human Animal Studies*. New York: Columbia University Press.
- Demeritt, David. 2001. "Scientific Forest Conservation and the Statistical Picturing of Nature's Limits in the Progressive-Era United States." *Environment and Planning D: Society and Space* 19: 431-59.
- Demir, Kenan. 2017. "Osmanlı Ziraat Dergilerinden Bir Örnek: İkinci." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19 (1): 54-74.
- Demir, Mehmet, Ayhan Çağatay ve Rüstem Kırış. 2008. "Türkiye'de Orman Amenajmanının Geçirdiği Evrelerin Kısa Tarihçesi." *Orman ve Biyolojik Çeşitlilik*, (Der.) Uğur Zeydanlı ve Hüma Ülgen. Ankara: Doğa Koruma Merkezi.
- Demirel, Çayan. 2009. 5 No'lu Cezaevi: 1980-84. Belgesel.
- Demirel, Muammer ve Fatma Kaya Doğanay. 2011. "Osmanlı'da Ziraat Eğitimi: Halkalı Ziraat Mektebi." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 21: 183-99.
- Derrida, Jacques. 1974. "White Mythology: Metaphor in the Text of Philosophy." (Çev.) F. C. T. Moore. *New Literary History* 6 (1): 5-74.
- Derrida, Jacques. 2002. "The Animal That Therefore I Am (More to Follow)." *Critical Inquiry* 28 (Kış): 369-418.
- Derrida, Jacques. 2006. *Aporias*. (Çev.) Thomas Dutoit. Stanford; Londra: Stanford University Press.
- Descola, Philippe. 2013. *Beyond Nature and Culture*. (Çev.) Janet Lloyd. Şikago & Londra: University of Chicago Press.
- Diamond, Jared M. 1999. *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: W. W. Norton & Company.
- Dündar, Fuat. 2008. *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913- 1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Edgerton, Robert B. 1989. *Mau Mau: An African Crucible*. New York: Free Press.
- Ehrenreich, Barbara. 2011. *Blood Rites: The Origins and History of the Passions of War*. Londra: Granta Publications.
- Elçin, Bülent. 2018. "Evcil Hayvanlar İçin Yapılan Harcamalar Ayda 500 Lirayı Buluyor." *Timeturk.Com*. 20 Nisan. <https://www.timeturk.com/evcil-hayvanlar-icin-yapilan-harcamalar-ayda-500-lirayi-buluyor/haber-885339>.
- Elias, Norbert. 1995. *The Established and the Outsiders*. 2. baskı. Londra: SAGE Publications Ltd.

- Engdahl, William F. 2007. *Seeds of Destruction: The Hidden Agenda of Genetic Manipulation*. Global Research.
- Erdönmez, Cihan. 2019. "Orman Diye Diye (4): Fidan mı Orman mı, Ağaç mı Ekosistem mi?" Yeşilgazete. https://yesilgazete.org/blog/2019/11/16/orman-diye-diye-4-fidan-mi-orman-mi-agac-mi-ekosistem-mi/#_ftn2.
- Erensü, Sinan. 2014. "Müsterekler Siyasetini Düşünmek." Milli Coğrafya (blog). 2014. <http://www.millicogرافya.com/musterekler-siyasetini-dusunmek/>.
- Escobar, Arturo. 1995. *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Etten, Jacob von, Annemarie Klasse, Joost Jongerden ve Hugo S. de Vos. 2009. "Türkiye Kürdistanında Kontrgerilla Stratejisi Olarak Çevre Tahribatı." *Toplum ve Kuram*, no. 1: 72–95.
- Evin, Mehveş. 2011. "GDO'lu Hayvan Yemi Kullanmayan Yok!" *Milliyet*, 28 Aralık. <http://www.milliyet.com.tr/gdo-lu-hayvan-yemi-kullanmayan-yok-/gundem/gundemyazardetay/28.12.2011/1481160/default.htm>.
- Fabian, Johannes. 1983. *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York: Columbia University Press.
- Faroqhi, Suraiya. 2006. *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*. Ankara: Doğu Batı.
- Femia, Francesco ve Caitlin Werrell. 2013. Drought helped cause Syria's war. Will climate change bring more like it? Mülakatı yapan Brad Plumer. 10 Eylül. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/news/wonk/wp/2013/09/10/drought-helped-caused-syrias-war-will-climate-change-bring-more-like-it/>
- Ferguson, James. 1990. *The Anti-Politics Machine: "Development," Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fisk, Robert. 2011. *Büyük Medeniyet Savaşı: Ortadoğu'nun Fethi*. İstanbul: İthaki.
- Foster, John Bellamy, Brett Clark ve Richard York. 2010. *The Ecological Rift: Capitalism's War on the Earth*. New York: Monthly Review Press.
- Foucault Michel. 1988. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. New York: Vintage.
- Foucault, Michel. 1979. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Harmondsworth: Penguin.
- Foucault, Michel. 2002. *The Order of Things*. Londra: Routledge.
- Frank, Andre Gunder. 1975. *On Capitalist Underdevelopment*. Mumbai; New York: Oxford University Press.

- Franke, Richard W. 1989. "The Effects of Colonialism and Neocolonialism on the Gastronomic Patterns of the Third World." *Food And Evolution: Toward a Theory of Human Food Habits* kitabının içinde, (Der.) Marvin Harris, 455–80. Philadelphia: Temple University Press.
- Fratkin, Elliot. 1997. "Pastoralism: Governance and Development Issues." *Annual Review of Anthropology* 26: 235–61.
- Furedi, Frank. 2013. *Paranoyak Anne-Babalık*. (Çev.) Arzu Tüfekçi. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Galeano, Eduardo. 1997. *Open Veins of Latin America: Five Centuries of the Pillage of a Continent*. New York: Monthly Review Press.
- Gary, Romain. 2012. *Cennetin Kökleri*. Agora.
- Grass, Günter. 1993. *Die Blechtrommel*. Münih: dtv Verlagsgesellschaft.
- Grau, Lester W. 2004. "The Soviet-Afghan War: A Superpower Mired in the Mountains." *The Journal of Slavic Military Studies* 17: 129–51.
- Greenfield, Patrick. 2020. "'This Is Not How Sequoias Die. It's Supposed to Stand for Another 500 Years.'" *The Guardian*, 18 Ocak. <https://www.theguardian.com/environment/2020/jan/18/this-is-not-how-sequoias-die-its-supposed-to-stand-for-another-500-years-aoe>.
- Grove, Richard H. 1996. *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens and the Origins of Environmentalism, 1600-1860*. Cambridge University Press.
- Grove, Richard H. 1997. *Ecology, Climate and Empire: Colonialism and Global Environmental History, 1400-1940*. Cambridge, UK: White Horse Press.
- Guerrini, Anita. 2016. "Deep History, Evolutionary History, and Animals in the Anthropocene." *Animal Ethics in the Age of Humans: Blurring Boundaries in Human-Animal Relationships* kitabının içinde. (Der.) Bernice Bovenkerk ve Jozef Keulartz, 25–37. New York, NY: Springer.
- Guha, Ramachandra. 1990. *The Unquiet Woods: Ecological Change and Peasant Resistance in the Himalaya*. University of California Press.
- Gündoğdu, Cihangir. 2018. "The State and the Stray Dogs in Late Ottoman İstanbul: From Unruly Subjects to Servile Friends." *Middle Eastern Studies* 54 (4): 555–74.
- Gürses, Mehmet. 2012. "Environmental Consequences of Civil War: Evidence from the Kurdish Conflict in Turkey." *Civil Wars* 14 (2): 254–71.
- Harari, Yuval Noah. 2015. *Sapiens: Tannlardan Hayvanlara*. İstanbul: Kolektif Kitap.
- Haraway, Donna J. 2007. *When Species Meet*. Univ Of Minnesota Press.

- Hardin, Garrett. 1968. "The Tragedy of the Commons." *Science* 162: 1243–48.
- Hardt, Michael ve Antonio Negri. 2011. *Commonwealth*. Cambridge; Londra: Harvard University Press.
- Harvey, David. 2007. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, ABD.
- Harvey, Graham. 2005. *Animism: Respecting the Living World*. New York: Columbia University Press.
- Hayvan Hakları İzleme Komitesi. 2017. "Çatışma, Savaş ve Hayvanlar." Youtube videosu. <https://www.youtube.com/watch?v=EVPjDGDDeABE>.
- Hayvancılık Genel Müdürlüğü. 2019. "2019 Yılı İthalat Yeterlilik Belgesi Alan Firmalar ve Bayi Distribütör Listesi." <https://www.tarimorman.gov.tr/HAYGEM/Duyuru/109/2018-Yili-Ithalat-Yeterlilik-Belgesi-Alan-Firmalar-Ve-Bayi-Distributor-Listesi>.
- Hazine Müsteşarlığı. 2000. "Enflasyonla Mücadele Programı Politika Metinleri Cilt I: Niyet Mektubu, Para Politikası, Ekonomik Kararlara İlişkin Mevzuat." Ankara: Hazine Müsteşarlığı.
- Heidegger, Martin. 1985. "Das Wesen Der Sprache." *Unterwegs Zur Sprache* kitabının içinde. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Heske, Franz. 1951. "Türkiye Ormancılığı Hakkında Bazı Prensiptel Mülâhazalar." *Orman Davamızın Çeşitli Yönlerine Dair İlmî Görüşler* kitabının içinde. Ankara: Türkiye Ormancılar Cemiyeti.
- Human Rights Watch. 2002. "Göç Ettirilmiş ve Yüzüstü Bırakılmış: Türkiye'nin Başarısız Köye Dönüş Programı." Cilt. 14 No. 7. Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/reports/2002/turkey/turkey-rep.pdf>.
- Hume, David. 2007. *A Treatise of Human Nature: Volume I*. (Der.) David F. Norton ve Mary J. Norton. New York: Oxford University Press.
- Hür, Ayşe. 2009. "İtikadımca Kelb Tahirdir." *Taraf*. 22 Şubat. <http://www.taraf.com.tr/ayse-hur/makale-itikadimca-kelb-tahirdir.htm>.
- Huysmans, Jef ve Vicki Squire. 2009. "Migration and Security." *Handbook of Security Studies* kitabının içinde. Londra: Routledge.
- İlkmen, Şener Nuri. 1951. "Orman İşletmeciliğinde Devletçilik Problemi ve Ormanlık Politikamızın Ana Davaları." *Orman Davamızın Çeşitli Yönlerine Dair İlmî Görüşler* kitabının içinde. Ankara: Türkiye Ormancılar Cemiyeti.
- International Animal Rescue. 2013. *Sadness As An Orangutan Tries To Fight The Bulldozer Destroying Its Habitat*. Youtube videosu. Borneo. https://www.youtube.com/watch?v=ihPfb30YT_c.

- Isenberg, Andrew C. 2001. *The Destruction of the Bison: An Environmental History, 1750-1920*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Iveson, Richard. 2014. *Zoogenesis: Thinking Encounter with Animals*. Londra: Pavement Books.
- Jahn, Beate. 1999. "IR and the State of Nature: The Cultural Origins of a Ruling Ideology." *Review of International Studies*, no. 25: 411-34.
- Jenkins, Simon. 2009. "End These Bogus Parallels. We Are Fighting No Nazis Now." *The Guardian*, 1 Eylül. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2009/sep/01/afghanistan-war-on-terror-history>.
- Jongerden, Joost. 2010. "Village Evacuation and Reconstruction in Kurdistan (1993-2002)." *Études Rurales*, no. 186: 77-100.
- Kadioğlu, Sevtap. 2004. "Ziraat ve Sınat Tercüme-i Fünun Odaları Mecmuası Üzerine Bir İnceleme." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2: 39-61.
- Kafadar, Cemal. 2014. "How Dark is the History of the Night, How Black the Story of Coffee, How Bitter the Tale of Love: The Changing Measure of Leisure and Pleasure in Early Modern Istanbul." *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean kitabının içinde*, (Der.) Arzu Öztürkmen ve Evelyn Birge Vitz, 243-69. Turnhout: Brepols Publishers.
- Kahveci, Osman. 2008. "Keçilerin Ormana Zararı Panelde Ele Alınıyor." *Haberler.com*. 27 Mayıs. <https://www.haberler.com/kecilerin-ormana-zarari-panelde-ele-aliniyor-haberi/>.
- Kanat, Çapar. 2012. "Dünyayı Et Yiyenler Mi Ot Yiyenler Mi Yönetiyor?" *Milliyet*, 27 Aralık. <http://blog.milliyet.com.tr/dunyayi-et-yiyenler-mi-ot-yiyenler-mi-yonetiyor/Blog/?BlogNo=394681>.
- Karaca, Ekin. 2011. "Kanlı Pazar: Petshop'lar." *Bianet*, 12 Mart. <http://bianet.org/bianet/biamag/128523-kanli-pazar-petshoplar>.
- Karadeniz, Fırat. 2015. "İyi Durumdaysak İnsanlar Neden Tarımdan Çekiliyor?" *Milliyet*, 17 Mayıs. <https://www.milliyet.com.tr/pazar/iyi-durumdaysak-insanlar-neden-tarimdan-cekiliyor-2060289>
- Kazgan, Gülten. 1988. "2000 Yılında Türk Tarımı: Biyoteknoloji ve GAP Ne Getirebilecek?" *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000) kitabının içinde*. (Der.) Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, 257-71. Ankara: Yurt Yayınları.
- Kegel, Bernhard. 2013. *Die Ameise als Tramp: Von Biologischen Invasionen*. Köln: DuMont Buchverlag.
- Kemal, Ali. 1936. *Türkiye Ormancılığının Temelleri*. Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü.

- Keyder, Çağlar ve Zafer Yenil. 2013. "Tarımsal Dönüşüm ve Proleterleşme Süreçleri: Tarihsel Bir Bakış." *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük* kitabının içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Çağlar. 2013. "2000'lerde Devlet ve Tarım." *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük* kitabının içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kılıçgedik, Bahar. 2013. "Biz Köy Yakma Taburuyduk, 1994'te 30 Köyü Yaktık." T24, 10 Kasım. <https://t24.com.tr/haber/biz-koy-yakma-taburuyduk-1994te-30-koyu-yaktik/243668>.
- Kısacık, Raşit. 2011. *Diyarbakır Cezaevi: İşkence ve Ölümün Adresi*. Ozan Yayıncılık.
- Kohn, Eduardo. 2013. *How Forests Think: Toward an Anthropology Beyond the Human*. Berkeley: University of California Press.
- Kosek, Jake. 2010. "The Natures of the Beast: On the New Uses of the Honeybee." *Global Political Ecology* kitabının içinde. (Der.) Richard Peet, Paul Robbins ve Michael J. Watts, 227–50. Londra; New York: Routledge.
- Kurban, Dilek, Deniz Yüksek, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünal ve Tamer A. Aker. 2008. "'Zorunlu Göç' İle Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası." İstanbul: TESEV.
- Latour, Bruno ve Steve Woolgar. 1986. *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. Princeton University Press.
- Latour, Bruno. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford University Press.
- Lau, Lawrence J. 2015. 'Enough Apologies. We Need More Truth From Japan About WWII.' *Huffington Post*, 2 Eylül. http://www.huffingtonpost.com/lawrence-j-lau/japan-apologies-wwii_b_8072408.html.
- Le Guin, Ursula K. 2018. "İçimizdeki Çocuk ve Çıplak Politikacı." *Oyunbozan* (blog). <http://ozanoyunbozan.blogspot.com/2018/08/icimizdeki-cocuk-ve-cplak-politikac.html>.
- Lewin, Tamar. 1992. "Feminists Wonder If It Was Progress To Become 'Victims.'" *The New York Times*, 10 Mayıs. <https://www.nytimes.com/1992/05/10/weekinreview/ideas-trends-feminists-wonder-if-it-was-progress-to-become-victims.html>.
- Li, Peter. 2009. 'Hirohito's War Crimes Responsibility: The Unrepentant Emperor'. *Japanese War Crimes: The Search for Justice* kitabının içinde, (Der.) Peter Li, 5. baskı., 59–68. New Brunswick ve Londra: Transaction Publishers.

- Litten, Frederick S. 2009. "Starving the Elephants: The Slaughter of Animals in Wartime Tokyo's Ueno Zoo." *The Asia-Pacific Journal* 7 (38).
- Locke, John. 2007. "Second Treatise of Civil Government." [1690] 2007. <http://ebooks.adelaide.edu.au/l/locke/john/181s/>.
- Lockwood, Jeffrey A. 2010. *Six-Legged Soldiers: Using Insects as Weapons of War*. New York; Oxford: Oxford University Press.
- Lorenz, Konrad. 2004. 'Die zeitlosen Gesellen'. Er redete mit dem Vieh, den Vögeln und den Fischen kitabının içinde. Münih: dtv Verlagsgesellschaft.
- Loy, David R. 1995. "On the Duality of Culture and Nature." *Philosophica* 55 (Ocak).
- Madison, Mark Glen. 2016. "Potatoes Made of Oil: Eugene and Howard Odum and the Origins and Limits of American Agroecology." *Farming kitabının içinde*. (Der.) Sarah Johnson, 320–48. Knapwell, Cambridge: White Horse Press.
- Madra, Yahya, Ceren Özselçuk ve Kenan Erçel. 2002. "Bir Tabu Olarak 'Ekonomi.'" *Toplum ve Bilim*, no. 95: 104–39.
- Mann, Michael. 2012. *Demokrasinin Karanlık Yüzü: Etnik Temizliği Açıklamak*. İstanbul: İthaki.
- Marcus, Aliza. 2009. *Kan ve İnanç: PKK ve Kürt Hareketi*. İstanbul: İletişim.
- Marcus, Erik. 2005. *Meat Market: Animals, Ethics, and Money*. Boston, Mass: Brio Press.
- Marx, Karl. 1976. *Capital Vol.1. Vol. 1*. New York: Penguin Classics.
- Massey, Doreen. 2005. *For Space*. Londra: SAGE.
- Mathew, W. M. 1970. "Peru and the British Guano Market, 1840-1870." *The Economic History Review* 23 (1): 112–28.
- McCay, Bonnie J. ve Louise Fortmann. 1996. "Voices from the Commons: Evolving Relations of Property and Management." *Cultural Survival Quarterly*, no. 20.
- McMichael, Philip. 2000. *Development and Social Change: A Global Perspective*. 2. cilt: *Sociology for a New Century*. Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge Press.
- Mies, Maria. 2014. *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*. 3. baskı. Londra: Zed Books Ltd.
- Mikhail, Alan. 2014. *The Animal in Ottoman Egypt*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Miller, Ian Jared. 2013. *The Nature of the Beasts: Empire and Exhibition at the Tokyo Imperial Zoo*. Berkeley: University of California Press.

- Milliyet. 2009. "Türkiye, AB'nin Beşte Biri Kadar Kırmızı et Tüketiyor." 21 Mayıs. <http://www.milliyet.com.tr/Ekonomi/HaberDetay.aspx?aType=HaberDetayArsiv&ArticleID=1097131&Kategori=ekonomi&b=Türkiye,%20ABnin%20beste%20biri%20kadar%20kirmizi%20et%20tuketiyor>.
- Misirlis, Nikos. 2019. "Koukouli Kooperatifi- Yunanistan." 4. Gıda Toplulukları ve Kooperatifleri Çalıştayı'nda sunum. İstanbul, 29 Aralık.
- Mitchell, Timothy. 2001. Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi. (Çev.) Zeynep Altok. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Montaigne, Michel de. 1949. "Of Cannibals." Selected Essays kitabının içinde. (Der.) Blanchard Bates. New York: Modern Library.
- Moore, Jason W. 2015. Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital. New York: Verso.
- More, Thomas. 2014. Ütopya. İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Morrison, Ana. 2015. "Nonhuman Animals as Weapons of War." Animals and War: Confronting the Military-Animal Industrial Complex kitabının içinde. (Der.) Anthony J. Nocella II, Colin Salter ve Judy K. C. Bentley, 55-71. Lexington Books.
- Nietzsche, Friedrich. 1994. Human, All Too Human. (Çev.) Stephen Lehmann. Londra: Penguin Classics.
- Öncü, Ayşe. 2000. "İstanbullular ve Ötekiler: Küreselcilik Çağında Orta Sınıf Olmanın Kültürel Kozmolojisi." İstanbul: Küresel ve Yerel Arasında kitabının içinde. (Der.) Çağlar Keyder. İstanbul: Metis Yayınları.
- Oral, Necdet, Orhan Sanbal ve Haydar Şengül. 2013. "Cumhuriyet Döneminde Uygulanan Tarım Politikaları." Türkiye'de Tarımın Ekonomi Politikası kitabının içinde. Ankara: NotaBene Yayınları & TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Bursa Şubesi.
- Orman Fakültesi Prof. ve Doçentlerinin Yazıları. 1951. Orman Davamızın Çeşitli Yönlerine Dair İlmî Görüşler. Ankara: Türkiye Ormancılar Cemiyeti.
- Ortaş. 2010. "Keçi Zararlı mı?" Çiftlik Dergisi (blog). 2010. <https://www.ciftlikdersisi.com.tr/keci-zararli-mi-2.html>.
- Ostrom, Elinor. 1990. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge: Cambridge University Press.
- Otis, Daniel. 2013. "Why Burma Believes in White Elephants (the Real Ones)." The Star, 1 Temmuz. https://www.thestar.com/news/world/2013/07/01/why_burma_believes_in_white_elephants_the_real_ones.html.

- Oyan, Oğuz. 2013. "Tarımda IMF-DB Gözetiminde 2000'li Yıllar." Türkiye'de Tarımın Ekonomi Politikası kitabının içinde. Ankara: NotaBene Yayınları & TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Bursa Şubesi.
- Özbudun, Sibel. 2006. Niçin Dikkulak Oldum? Türkiye Kırsalı Yoksullaşırken... Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Özgüner, Burak. 2015. "Vicdanî Ret Metni." VicdaniRet.org (blog). 3 Temmuz. <https://vicdaniiret.org/burak-ozguner/>.
- Papanastasis, Vasilios P. 1985. "Pathways - Integrating Goats into Mediterranean Forests." Unasylva-No. 154-Agroforestry-. Mexico City: FAO. <http://www.fao.org/3/50630e/50630e06.htm>.
- Parekh, Bhikhu. 1995. "Liberalism and Colonialism: A Critique of Locke and Mill." The Decolonization of Imagination: Culture, Knowledge and Power kitabının içinde. (Der.) J Nederveen ve B Parekh, 81-98. New Jersey: Zed Books.
- Patel, Raj ve Jason W. Moore. 2017. A History of the World in Seven Cheap Things: A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet. Univ of California Press.
- Pimentel, David ve Marcia Pimentel. 2007. Food, Energy, and Society. 3. baskı. Boca Raton, FL: CRC Press.
- Pişkin, Tansu. 2019. "Bülent Şık'a 1 Yıl 3 Ay Hapis Cezası." Bianet - Bağımsız İletişim Ağı, 26 Eylül. <https://www.bianet.org/bianet/saglik/213598-bulent-sik-a-1-yil-3-ay-hapis-cezasi>.
- Ploeg, Rienk van der, Wilfried Ehlers ve Rainer Horn. 2006. "Schwerlast auf dem Acker." Spektrum der Wissenschaft, no. Ağustos 2006: 80-89.
- Polk, William R. 2013. "Understanding Syria: From Pre-Civil War to Post-Assad." The Atlantic, 10 Aralık. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2013/12/understanding-syria-from-pre-civil-war-to-post-assad/281989/>.
- Povinelli, Elizabeth A. 2011. Economies of Abandonment: Social Belonging and Endurance in Late Liberalism. Duke University Press Books.
- Pyne, Stephen J. 1997. World Fire: The Culture of Fire on Earth. Seattle: University of Washington Press.
- Radikal. 2012. "Köpek Kulübesinde 6 Ay İşkence Gördüm." Radikal, 18 Aralık. http://www.radikal.com.tr/politika/kopek_kulubesinde_6_ay_iskence_gordum-1112579/.
- Radkau, Joachim. 2017. Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi. (Çev.) Nafiz Güder. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Raffles, Hugh. 2002. In Amazonia. Princeton University Press.

- Ramanathapillai, Rajmohan. 2015. "Animals at War." *Animals and War: Confronting the Military-Animal Industrial Complex* kitabının içinde. (Der.) Anthony J. Nocella II, Colin Salter ve Judy K. C. Bentley. Lexington Books.
- Resmi Gazete. 2011. Yemlerin Piyasaya Arzı ve Kullanımı Hakkında Yönetmelik. Sayı: 28155.
- Robbins, Richard H. 2002. *Global Problems and the Culture of Capitalism*. 2. baskı. Boston: Allyn & Bacon.
- Roosevelt, Anna. 1989. "The Evolution of Human Subsistence." *Food And Evolution: Toward a Theory of Human Food Habits* kitabının içinde. (Der.) Marvin Harris, 23. bölüm. Philadelphia: Temple University Press.
- Rose, Nikolas. 2006. "Politics and Life." *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century* kitabının içinde, 41-76. Princeton: Princeton University Press.
- Russell, Edmund. 2011. *Evolutionary History: Uniting History and Biology to Understand Life on Earth*. New York: Cambridge University Press.
- Saatçioğlu, Fikret. 1951. "Memleketimizde Ziraatle Orman Arasındaki Mücadele ve İç İskân Zarureti." *Orman Davamızın Çeşitli Yönlerine Dair İlmî Görüşler* kitabının içinde. Ankara: Türkiye Ormancılar Cemiyeti.
- Sabah. 2018. "Ford Otosan'a 'Yeşil Ofis' Diploması." *Sabah*, 24 Ocak, Otomobil bölümü. <https://www.sabah.com.tr/otomobil/2018/01/24/ford-otosana-yesil-ofis-diplomasi>.
- Şahin, Ümit ve Levent Kurnaz. 2014. "İklim Değişikliği ve Kuraklık." İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi. https://ipc.sabanciuniv.edu/wp-content/uploads/2014/10/IPM_KuraklikRaporu_22.10.14_web_rev2.pdf.
- Schick, Irvin C. 2010. "Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası: İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlâfı." *Toplumsal Tarih*, 2010.
- Schneider, Elizabeth M. 1993. "Feminism and the False Dichotomy of Victimization and Agency." *New York Law School Law Review* 38: 387.
- Schwinn, Florian. 2019. *Rettet den Boden!: Warum wir um das Leben unter unseren Füßen kämpfen müssen*. Westend Verlag.
- Scott, James C. 2008. *Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu?* İstanbul: Versus.
- Scott, James C. 2017. *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*. New Haven: Yale University Press.
- Seed, Patricia. 1995. *Ceremonies of Possession in Europe's Conquest of the New World, 1492-1640*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Şenpolat, Ahmet Kemal. 2016. "Türkiye'de Pet Shop Gerçeği." CNN Türk, 8 Şubat. <https://www.cnnturk.com/yazarlar/guncel/av-ahmet-kemal-senpolat/turkiyede-pet-shop-gercegi>.
- Serhat Kalkınma Ajansı. 2011. "Doğu Anadolu Bölgesi Büyükbaş Hayvancılık Çalıştay Raporu." <https://www.serka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/e2fe2fcd00f1a2e449248a4f14e4257.pdf>
- Shiva, Vandana. 2006. Çalınmış Hasat: Küresel Gıda Soygunu. İstanbul: bgst Yayınları.
- Singer, Peter ve Jim Mason. 2006. The Ethics of What We Eat. Melbourne: The Text Publishing Company.
- Şık, Bülent. 2018. "Türkiye'yi Kanser Eden Ürünleri Devlet Gizledi, Biz Açıklıyoruz! İşte Zehir Listesi." Cumhuriyet, 15 Nisan. <http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/958617/turkiyeyi-kanser-eden-urunleri-devlet-gizledi-biz-acikliyoruz-iste-zehir-listesi.html>.
- Smith, Adam. 1976. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Indianapolis: Liberty Classics.
- Smith, Michael Llewellyn. 1973. Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922. Londra: Allen Lane.
- Smits, David D. 1994. "The Frontier Army and the Destruction of the Buffalo: 1865-1883." The Western Historical Quarterly 25 (3): 312-38.
- Solnit, Rebecca. 2016. "'Hope Is an Embrace of the Unknown': Rebecca Solnit on Living in Dark Times." The Guardian, 15 Temmuz. <https://www.theguardian.com/books/2016/jul/15/rebecca-solnit-hope-in-the-dark-new-essay-embrace-unknown>.
- Sönmez, Mustafa. 2013. "90 Yıllık Sermaye Birikim Sürecinin Kilometre Taşları (1923-2013)." Türkiye'de Tarımın Ekonomi Politikası kitabının içinde. Ankara: NotaBene Yayınları & TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Bursa Şubesi.
- Sorenson, John. 2015. "Animals as Vehicles of War." Animals and War: Confronting the Military-Animal Industrial Complex kitabının içinde. (Der.) Anthony J. Nocella II, Colin Salter ve Judy K. C. Bentley. Lexington Books.
- Spiegel Online. 2009. "Groteskes Kriegsgerät." Spiegel Geschichte/tarih (Ağustos). <https://www.spiegel.de/fotostrecke/groteskes-kriegsgeraet-waffen-des-wahnsinns-fotostrecke-108279.html>.
- Steinfeld, Henning, Pierre Gerber, Tom Wassenaar, Vincent Castel, Mauricio Rosales ve Cees de Haan. 2006. "Livestock's Long Shadow: Environmental Issues and Options." FAO raporu.

- Stich, Stephen P. ve Ted A. Warfield, (der.) 2003. "Dualism." *The Blackwell Guide to Philosophy of Mind* kitabının içinde, 85–101. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Subrahmanyam, Sanjay. 1997. "Connected Histories: Notes towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia." *Modern Asian Studies* 31 (3): 735–62.
- Sungu, İlhan ve Ragıp Ziya Mağden. 1938. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış. Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. 2008. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. 13. baskı. İstanbul: Dergâh.
- Tapia-Torres, Yunuen ve Alberto Moron-Cruz. 2019. "Bacteria Have Superpowers to Recycle Soil Nutrients." 10 Kasım. <https://kids.frontiersin.org/article/10.3389/frym.2019.00116>.
- Taştekin, Fehim. 2015. "Katır Ölür, İnsan Susar!" *Radikal*, 11 Nisan. <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/fehim-tastekin/katir-olur-insan-susar-1333415/>.
- TBMM. 2004. *Maden Kanununda ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasını Öngören Kanun*. 5177.
- Tillion, Germaine. 2007. *My Cousin, My Husband: Clans and Kinship in Mediterranean Societies*. Londra: Saqi Books.
- Timofeeva, Oxana. 2018. *Hayvanların Tarihi: Felsefi Bir Deneme*. (Çev.) Barış Engin Aksoy. İstanbul: Kolektif Kitap.
- TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. 2015. "Türkiye'de Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği." http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php? kod= 23449 & tipi = 38&sube=0.
- Todorov, Tzvetan ve Anthony Pagden. 1999. *The Conquest of America: The Question of the Other*. (Çev.) Richard Howard. New York: University of Oklahoma Press.
- Toprak, Zafer. 1988. "Türkiye Tarımı Ve Yapısal Gelişmeler." *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* kitabının içinde. Ankara: Yurt Yayınları.
- Tsing, Anna. 2012. "Unruly Edges: Mushrooms as Companion Species: For Donna Haraway." *Environmental Humanities* 1 (1): 141–54.
- TÜİK. 2015a. "Büyükbaş Hayvan Sayıları." Türkiye İstatistik Kurumu. www.tuik.gov.tr.
- TÜİK. 2015b. "İSIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret."
- TÜİK. 2015c. "Küçükbaş Hayvan Sayıları." Türkiye İstatistik Kurumu. www.tuik.gov.tr.

- TÜİK. 2019. "Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı." ISIC Rev3 sınıflamasına göre ihracat. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu. <http://rapory.tuik.gov.tr/16-12-2019-13:19:35-17783139923551604601392338016.html?>
- Türkmen, Cafer, Erdem Temel, Galip Çatal, Mahmut Sinecen ve Mete Mısırlıoğlu. 2013. "Bazı Atık ve Toprak Düzenleyicilerin Toprakta Solucan Davranışlarına Etkisi." ÇÖMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi 1 (1): 79–86.
- Uçarlar, Nesrin. 2015. Hiçbir Şey Yerin Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ugalmugale, Sumant ve Rupali Swain. 2019. "Pet Care Market." GMI3387. Global Market Insights isimli rapor.
- Üstün, Beyza, Mehmet Ö. Kütük, Özlem Bayat ve Mehmet Horuş. 2015. "Temmuz-Ağustos 2015'te Kürdistan'daki Orman Yangınlarına İlişkin Gözlemler ve Teknik İnceleme Raporu." Halkların Demokratik Partisi (HDP). <https://yesilgazete.org/wp-content/uploads/2015/08/Temmuz—Ağustos-2015'te-Kürdistan'daki-Orman-Yangınlarına-İlişkin-Gözlemler-ve-Teknik-İnceleme-Raporu—Savaş-Stratejisi'nin-Bir-Uzantısı-Olarak-Orman-Yangınları.pdf>.
- Van Dijk, Jan. 2009. "Free the Victim: A Critique of the Western Conception of Victimhood." *International Review of Victimology* 16 (1): 1–33.
- Varol, Kemal. 2015. Haw. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wallerstein, Immanuel. 1979. *The Capitalist World-Economy*. Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel. 2001. "Revisiting Braudel." *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth Century Paradigms* kitabının içinde, 185–226. Philadelphia: Temple University Press.
- Wallerstein, Immanuel. 2004. *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham: Duke University Press.
- Weil, Simone. 1959 [2010]. 'The Love of Our Neighbor'. *Waiting for God*. New York: Routledge.
- Weise, Zia. 2014. "İstanbul's Bid to Become Green Capital of Europe 'Is a Joke.'" *The Guardian*, 3 Kasım. <https://www.theguardian.com/environment/2014/nov/03/istanbuls-bid-to-become-green-capital-of-europe-is-a-joke>.
- Whitehead, R. Brian Ferguson ve Neil L. Whitehead 2000. *War in the Tribal Zone: Expanding States and Indigenous Warfare*. Sante Fe, N.M.; Seattle, Wash.: SAR Press.
- Willet, Cynthia. 2014. *Interspecies Ethics*. New York: Columbia University Press.
- Wohlleben, Peter. 2016. *Das Seelenleben der Tiere: Liebe, Trauer, Mitgefühl*. Münih: Ludwig Buchverlag.

- Wohlleben, Peter. 2016. *The Hidden Life of Trees: What They Feel, How They Communicate*. Vancouver: Greystone Books.
- Wolfe, Cary. 2009. "Human, All Too Human: 'Animal Studies' and the Humanities." *PMLA* 124 (2): 564–75.
- World Bank Sustainable Development Department. 2008. "Agriculture in Syria: Towards the Social Market." 47546. Dünya Bankası raporu.
- Worster, Donald. 1993. *The Wealth of Nature: Environmental History and the Ecological Imagination*. Oxford University Press, USA.
- Wright, John. 2007. *The Trans-Saharan Slave Trade*. Routledge.
- Yağız, Özlem, Divan Yıldız Amca, Emine Uçak Erdoğan ve Necle Saydam. 2012. *Malan Barkirin: Zorunlu Göç Anlatıları*. İstanbul: Timaş.
- Yahya. 2013. Diyarbakır Organize Hayvancılık Bölgesi. Sözlü mülakat, 27 Ağustos.
- Yasin, Imam Dawood. 2017. "Tayyib: The Foundation of Ethical Eating & Conscious Consumption." Medium, 14 Haziran. <https://medium.com/@zaytunacollege/tayyib-the-foundation-of-ethical-eating-conscious-consumption-b397f728617f>.
- Yeğen Mesut. 2011. *Son Kürt İsyanı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeğen, Mesut. 2006. *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa*. İstanbul: İletişim.
- Yeni Akit. 2017. "İthal Edilen Kırmızı Et Helal mi?," 11 Ekim. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/ithal-edilen-kirmizi-et-helal-mi-onemli-aciklamalar-384664.html>.
- Yeşilgazete. 2020. "Antarktika 18.3 Derece ile Rekor Sıcaklığa Ulaştı." Yeşilgazete, 10 Şubat, 2020. <https://yesilgazete.org/blog/2020/02/10/antarktika-18-3-derece-ile-rekor-sicakliga-ulasti/>.
- Zaloga, Steven J. 1982. *The Polish Army 1939-45*. Londra: Osprey Publishing.
- Zeybek, Sezai Ozan. 2011. "Rockefeller Dünyayı Kurtarıyor: Bilgi Üniversitesi'ndeki İklim Değişikliği Sergisi." Oyunbozan (blog). <https://ozanoyunbozan.blogspot.com/?q=Rockefeller+dünyayı+kurtarıyor>".
- Zeybek, Sezai Ozan. 2016. "Biyo-Politika, Güvenlik ve Anti-Piyasalar: Türkiye'de Endüstriyel Hayvancılığın Seyri." *Toplum ve Bilim* 138/139: 106–25.
- Zeybek, Sezai Ozan. 2018a. "Kapıdaki Gıda Krizi: Türkiye'nin Yumuşak Karnı." *Beyond İstanbul*. 2018. <https://beyond.istanbul/kap%C4%B1daki-g%C4%B1da-krizi-t%C3%BCrkiyenin-yumu%C5%9Fak-karn%C4%B1-a0984524f3b5>.

- Zeybek, Sezai Ozan. 2018b. "Türkiye Popüler Kültüründe Göç: Gıda Egemenliği Yitirilirken Aynılı Şarkılar Söylemek." *Yemek ve Kültür*, no. 52: 76–84.
- Zeybek, Sezai Ozan. 2019. "Çevre Siyasetinde İdare-i Maslahat: Şehir, İklim Krizi ve Demokrasi." *Tesev Değerlendirme Notları*. İstanbul: TESEV. <https://www.tesev.org.tr/tr/research/cevre-siyasetinde-idare-i-maslahat-sehir-iklim-krizi-ve-demokrasi/>.
- Zinn, Howard. 2014. "The Real Christopher Columbus." *Jacobinmag.org* (blog). 2014. <https://www.jacobinmag.com/2014/10/the-real-christopher-columbus/>.

